

Kötődések és távlatok

Kiss József

NAP KIADÓ

Kiss József

Kötődések és távlatok

Cikkek, esszék, tanulmányok

Kiss József

Kötődések és távlatok

Cikkek, esszék, tanulmányok

NAP KIADÓ
Dunaszerdahely
2002

*A könyv megjelenését a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma,
valamint a Magyar Kulturális Örökség Minisztériuma támogatta.
Publikácia vyšla s finančnou podporou Ministerstva kultúry SR.*

© Kiss József, 2002
ISBN 80-89032-26-5

Előszó

Talán nem tűnik hatáskeltő szándéknak, ha a szerző szükségét érzi annak, hogy a tisztelt olvasó tudomására hozza: e gyűjteményes kötet valójában folytatása annak a kiadványnak, mely *Múltfaggatás és kisebbségi önértéktudat* címmel hat esztendővel ezelőtt látott napvilágot. A kötődés tulajdonképpen már magából a közöttük levő időbeli távolságból is adódik. A két publikációban szereplő írások műfaji azonossága, a történeti publicisztika eszköztára ugyanis még nem feltétlenül kell, hogy eleve belső kapcsolódást eredményezzen. Ez a korábbi kötet gondolati-tartalmi szálainak megőrzéséből és továbbfűzéséből ered. A kritika által kissé körülményesnek érzett akkori címadás ugyanis az itt közzétett anyag mibenlétének is meghatározó foglalatja lehetne. Ezúttal azonban a szerző már némileg restelkedve gondol vissza arra, hogy a kifejezésteljességre irányuló, a címben is hangsúlyt kapott törekvéshez akkor még kissé terjedelmesre sikeredett, magyarázó előszó is társult. Persze mindez a rendszerváltás óta eltelt több mint egy évtized akkori felezővonalán történt.

Egy, a társadalmi átalakulás gyötrelmes buktatóival teli decenniumon túljutva a múltat többé-kevésbé folyamatosan pásztázó történelmi-publicisztikai látcsőnek a mozgása és a mozgatását befolyásoló, irányító tényezők szerepe is kirajzolódik. Az írások összességükben már kiegészítő eligazodásra nemigen szorulva, önmagukért beszélnek, miközben a rendszerváltás társadalmi-politikai viszonyainak alakulásáról is sajátosan áttételes lát-leletet adnak. Jobban mondva annak az összefüggésrendszernek a dinamikájáról, melyben összekapcsolódik a kisebbségi közgondolkodást élénkítő, önismeretet és önbizalmat erősítő múltértelmezés, a közösségi lét szellemi erőforrásainak gyarapodása és a közélet lüktetésére rátapadni, hullámveréseivel megküzdni képes önépítkezési igyekezet.

A múlt és jelen közötti áramkörteremtéshez a szerző számára többek között az adta az első kötet megjelenése után a további ösztönzést, hogy történészként némiképp maga is részese és tanúságtevője lehet e folyamatnak. Az írások alkalmoszerűsége, a kisebbségi médialehetőségekhez igazodó korlátok közepette azonban maga is meglepetéssel tapasztalta, hogy a tudományos ismeretekre alapozó publicisztikai színre lépés sajátos módon ad képet a közszellem adott állapotáról és változásairól. Egy időszelvényen belül maga a múlt és jelen közötti párbeszéd is egyfajta folyamatos önreflexióvá válik. Egy-egy végszó gerjesztést jelent a gondolatok olyan továbbgördüléséhez, ahol a szerző ugyanazon témában, esetleg egy újabb évfordulás megemlékezés során önmagával társalogva és feleselve korábbi rá-

látásait is újabb, azoktól sokszínűbb fénytörésekbe helyezi. Ebbe természetesen belejátszanak a változó társadalmi-politikai helyzetek kínálta elvárások és követelmények. De ezen túl: maguk a megelőző és későbbi értelmezések egymásra hatása teszi plasztikusabbá a múlt birtokbavételét, a szemléletalakulás tükrében megjelenő múlt ad képet a szemünk előtt múlttá váló jelenről. Talán ezért is van értelme a kötetbe sorolt, egymást követő történelmi korszakokhoz kapcsolódó írások keletkezése feltüntetetésének, amint gyakran az évtized elején született írások kerülnek egymás mellé az évtized végén és már az új évszázad elején íródott cikkekkel.

A kettős készítetések és maghatározottságok szerepe érhető tetten abban is, hogy a korábbi kötethez képest a múltba tekintés időkerete kitágult, az írások majdnem fele az ötvenes és hatvanas évekkel foglalkozik. Ennek az időszaknak mostani – mind kutatói, mind publicisztikai – megközelítése kihívás és múló lehetőség. Egyrészt még számottevő az a két-három generáció, mely átélte ezeket az időket, de felnövekvőben van az a nemzedék, amelynek már nincsenek ide kötődő személyes élményei és tapasztalatai. Most van az utolsó esély a levéltári dokumentumokban megőrződött múltnak a korabeli résztvevők emlékeivel és élményeivel kiegészíthető és szembeállítható megidézésére.

A szerző annak a reményének ad hangot, hogy a kötet írásai valamennyi nemzedék számára szolgálnak önmagukra ébresztő fényvillanásokkal. S talán azt is érzékeltetik, épp a megjelenés idején, hogy – amikor a magyarság körében, egy találó megállapítás szerint, képtelen harc kezdődik „a múlt és a jövő újraelosztásáért” – a múltunk közös, nem sajátítható ki ideológiai-politikai alapon, nem hasíthatók ki belőle szeletek tetszés szerint. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy e közös múlt csak úgy válhat jövőalakító erővé, ha tudatosítjuk: a történelem is többféleképpen szemlélhető, látható és láttatható.

A szerző

Pozsony, 2002. augusztus

Tűnődés a történeti gondolkodásról

Tudatjáratok és mozgásirányok

Egyetemes magyar érzelmi és szellemi erőt sugároz az államalapító Szent István napján a központi ünnepség. A televízió jóvoltából azok is részeseivé válhatnak a budai várban álló Szent István-szobornál tartott megemlékezésnek, akik a határon túl nem munkaszüneti napként élik meg az ünnepnek a közösség egészére kiterjedő hangulatát, az egyén és közösség közötti lelki szálak megelevenedését. Sokan csak az esti híradó tudósításait nézve, röpké percekre érezhetik magukat az ünneplő sokaságban, élhetik át azt a lélekemelő pillanatot, amikor az államalapító szobránál felsorakozik a lovasbandérium a Kossuth térről hozott Szent István-kori országzászlóval. Az idén vasárnapra esik az ünnep, így bizonyára a szomszéd országok magyarul is sokan átruccannak, és osztozhatnak abban a felemelő érzésben, hogy a központi rendezvény díszvendégei között ott vannak a magyar kisebbségek, a határon túli magyar tájegységek küldöttségei és képviselői is, kifejezésre juttatva azt a nemzeti összetartozást, amely a Szent István-i honteremtésben gyökerezik. De vajon mit jelenthet a budai látvány a szomszéd népek körében, mert az ünnepségről készült híradás, képi hatásával és magyarázó jegyzetekkel együtt hozzájuk is eljut, csakúgy, mint fordítva, mondjuk Cirill és Metód napján a dévényi várnál megjelenítendő vélt vagy valóságos politikai üzenetek.

Múlt és jelen közötti, a két helyszín keltette rezgéshullámok alighanem ellenkező irányból indulnak el a – szomszédságban. A magyarság számára a Szent István-i örökség egyet jelent a nemzeti megtartó erővel, a közösségi fennmaradással, a magyar etnikum megőrzésével, választ keresve és adva a korszerű 20. századi nemzetkép kihívásaira. Csakis ebben a szellemben oldhatók fel a nemzeti együvé tartozásnak és az állami hovatartozásnak, az elszakított, szomszéd országokba került nemzetrészek kettős kötődésének az ellentmondásai. A Szent István-i államalapítás történelmi erőforrás, magába foglalva a 20. században feldarabolódott közös nemzeti lét természetes folytonosságának bizonyító hagyománygazdagságát. Szent István napján a honfoglalástól és az államalapításból kiindulva ível a mába s a jövőbe mutat megbizonyosodásként a magyar nemzettudat.

Az állami léthez, illetve annak kiteljesedéséhez a 20. századi kisállamiág keretében eljutott szomszéd népek körében a kapaszkodót kereső történelmi tudat óhatatlanul a mában érzi a támaszt, innen rugaszkodik a múltba. Érthető, hisz a múlt a maga történeti valóságában az állami lét hi-

ányára emlékeztet, így a nemzetszemlélet a mai kiteljesedés szemszögéből igyekszik láttatni azt, ami végül is a mában ért el úgymond a történelmi igazságszolgáltatásig. A múlt tehát úgy igazolja a jelent, hogy annak láttatása védekezés is mindazzal szemben, ami a mai állami önállóság gátja volt.

Az ellenkező irányú közlekedés az időben helyzeti adottság, s önmagában eleve nem konfliktusgerjesztő. Ilyenné válhat azonban, ha a múlt és jelen közötti gondolati pálya a politika szorításában rövidre zár, és mítosz-képződményeknek, a „történelmi jogosságnak” ideológiai indíttatású torzszüleményét hozza felszínre, metelyezve vele a közgondolkodást. A rendszerváltozás után térségünk valamennyi országában megjelentek a politikai szintéren azok az erők, amelyek politikai felhangokkal felelevenítették a foglaláseméletet, s a messi múltba visszanyúlva az elsőbbségi betelepülés érveit alkalmazva igyekeznek – a befolyásszerzés szándékával – indokolni nemzetvédelmi igényeket. Szlovákiában és Romániában ezek az erők komoly politikai szerephez jutottak, s felrémlik e politikai nemzetközi és államközi tömbbé szerveződésének veszélye is.

Kölcsönös történelmi érzékenységek roppant képlékennyé teszik a határt a nemzeti öntudatot erősítő hagyományápolás és a múltbeli teherterlek feszültséggerjesztése között. Ebből táplálkozhat a hatalomhoz jutott politikai felelőtlenség garázdálkodása, ami beláthatatlan következményekkel járhat.

Alig tíz évvel ezelőtt Glatz Ferenc akadémikus a História című folyóirat hasábjain arról írt: a magyar történésznek félnie kell attól, hogy elmondja véleményét 11–13. századi dúlőnevekről, honfoglalás kori temetőkről. Félnie kell, hogy neve felkerülhet a megbélyegzett nacionalisták listájára, tán a diplomáciatörténet lapjaira is. De a kisantant rémének feléledését emlegető kollégák suttagó beszédeitől is tart. Mindez a végvonaglásnál még nem tartó múlt rendszer körülményei között íródott, tükrözve az akkori állapotokat. S akkortájt a kisantantveszély valóban kissé a fantázia szüleményének tűnt. A magyar történész nyugtalanítóan érzekelte a román államot a dákoktól eredeztető dákoromán elméletnek és a morva–szláv birodalomhoz kapcsolódó mítosznak az újbóli hatóerejét. A szlovák történettudomány ekkor terjesztette ki, kétes tényanyag birtokában, a nagymorva állam keleti határát egészen Ungvárig. S így önkéntelenül is felidéződtek azok a térképek, amelyeken 1919-ben rajzos kezű történészek az újdonsült csehszlovák államnak a határait a Nagymorávia feltételezett kiterjedéséhez igazították. A magyar történész alig egy évtizeddel ezelőtt a romantikus nemzeteszmények újrajelentkezésében elsősorban szakmai kihívást látott.

Mára megértük, hogy a gyanú árnyéka is elég az ellenségképek felkeléséhez. Főként, ha egyes írásokban a Szent István-i eszme valóban úgy je-

lenik meg, hogy kiolvasható belőle a nem magyar népek feletti 19. századi fennhatóságot szolgáló felsőbbrendűség utánzása és a történeti Magyarország határainak sóvárgásszerű megjelenítése. S a válasz – a területféléssel leplezett fenyegetés. Valójában a 20. századi modern nemzetfelfogással szemben álló nemzetállami törekvések húzódnak meg mögötte, amelyekhez ugyancsak hasznosnak bizonyulnak az elsőbbségi betelepülés, a történeti jog nyújtotta heccelések.

Nemzetállami szándékok megvalósítása fedezhető fel a kisantra emlékeztető nem régi szlovák–román közeledési kísérletek mögött. Íme, a megideologizált történelem, mint politikai gyúanyag, könnyen borzongató valósággá válhat.

Reménykedni kell! A történelmi félrevezetésekől élősködő politikai kalandorság leghatásosabb ellenszere – a józan műltszemlélet. Akár Szent István, akár Cirill és Metód napján nem becülhet le a kölcsönös megértést segítő igyekezet. Mert minden egyes ilyen megnyilatkozás egy-egy biztosíték, hogy a tudatjártatokban a múlt és a jelen közötti gondolatok cikázása – még ha időbeli mozgásirányuk ellentétes is – ne idézzen elő rövidzáratot.

(Új Szó, 1995. augusztus 19.)

A történelem realista barázdái

„Hol vagy, István király?” – kérdezte sejtésekkel teli, „s mégis harsány szóval, mint a régiek” Szalatnai Rezső 1938 májusában a pozsonyi *Magyar Újság* hasábjain. A jeles szlovákiai magyar írástudó a „veszélyes áramlásokkal”, a fasiszta térhódítással szembeni erőforrásként idézte meg a magyar honalapító – ahogy írja: minden halhatatlanok közül a „leghalhatatlanabb magyar” – alakját. E szándék eleve magában rejtette a szomszéd népek körében az akárcsak pusztá érzékenységekből fakadó félremagyarázások buktatóit. A szerző nyilván bízott abban, hogy lesznek értői, amikor nemcsak a magyarokhoz, hanem az egész Duna-tájnak szóló érvénnyel jelezte, hogy István király öröksége miként válaszol a holléte és mibenléte iránt kutakodó kérdésre: a kereszténységben és az európai értékrendben él tovább. Így nyugodtan hivatkozhatott arra a 12. század előtti Duna-táji eszmére, mely István király államalapító művében öltött testet.

Szalatnai írása nem újkori, a más népek feletti uralkodást szentesítő államelméletet vetített vissza a múltba. A korabeli valóságból, „a történelem realista barázdáiból” kiinduló láttatás számára a meghatározó. S ezzel,

ugyan kimondatlanul, de a más részről jövő torzításokat is elhárította. Valójában az olyasfajta törekvéseknek is útjába állt, amelyek szorgalmazói István király korában is látni vélük a 19. századi nemzeti ellentéteket. Mindazonáltal félreértésekre is adódhatott ok. Amikor az István király teremtette létformával kapcsolatban a kirekesztő pogány törzsi felfogással szemben a „beolvasztás” lehetőségét emlegeti. Az István király nevéhez fűződő „legösszetettebb” eszmét úgy jellemzi, hogy annak „erejét épp sokszínűsége, sokszínűsége jelenti, melyben a Koppányok szilajsága is termékenyítő céllal felolvadt annyi más vérmérséklettel, hajlammal, nyelvvel és céllal együtt”.

Persze mindez csak akkor okozhat kellemetlen mellékízt, ha elsikkad az István uralkodásának időszakára jellemző etnikai keveredés saját-szerűsége. Mert ez a szóban forgó írás tükrében tulajdonképpen nem más, mint az egymást gazdagító másság és együttélés történeti megragadása, s ilyképpen történeti példaadás.

Kár, hogy Szalatinainak a publicisztikát és esszét ötvöző fejtegetései nem kaptak nagyobb ívű lendületet. Nyilván nem csak terjedelmi okokból. Hisz az írás abban a *Magyar Újság*ban jelent meg, mely ugyan a Milan Hodža miniszterelnök nagyvonalú és sok tekintetben megértő gondoskodásával létrejött orgánus, de kormánylap volt. A magyar nemzeti és állami lét összefüggéseinek felvillantása érzékelteti a Szent István-i hagyományteremtés szlovákiai magyar látószögét, mozgásterét, s annak kitágíthatóságát. S több mint fél évszázados távlatból figyelmeztetésként is szolgál: a fenti lehetőségek kiteljesedése nagyban függ a történeti romantikus ábrándoktól mentes hitelességtől.

A történelmi párhuzamokból, rokon helyzetekből táplálkozó példaadás és a történeti korszakokon át szabadosan közlekedő mítoszteremtés között könnyen elhalványítható a határ. Tanúságként, erkölcsi hatóerőként újabban gyakran kap hangot a Szent István-i államalapítást jellemző, más népekkel szembeni befogadókészség. István király fiához intézett – a magyarság tízparancsolatának nevezett – *Intelméből* mához szóló üzenetként hangzik: „A vendégekben és jövevényekben oly nagyon haszon vagyon, hogy a királyi méltóságnak hatodik helyén méltán tartható. Más nyelv, más szokás, más fegyver, mind külön tanulság! Az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és romlandó!” Jóleső érzésekkel találkozhat, ha valaki arról is olvas, hogy mi tudható meg egy elődeinkről szóló középkori belga krónikából. Még a 15. században is azzal büszkélkedtek a Liège-be látogató valonok, hogy őseiket a magyar király szívesen fogadta, földet adott nekik, s egyben lelkükre kötötte, hogy tartsák meg anyanyelvüket. Igen, a kor „természeti” adottságnak és elidegeníthetetlen tulajdonnak tekintette a nyelvet. Az már kissé a történelem fintora, de alapvetően más kérdés, hogy az ugyancsak Liège-ből származó esztergomi érsek tanúsított hajthatatlansá-

got a muzulmán vallási közösségekkel szemben. De az indíték nem a nyelvhasználat volt, hanem a vallási türelmetlenség. Ahogy a történeti kutatás kimutatta, a nyelv és életforma fenntartását biztosító privilégiumok mögött gazdasági-anyagi érdekek húzódtak meg, s a nyelv megőrzése és a privilégium közül a jövevények maguk is az utóbbit tartották fontosabbnak.

„Nincs semmiféle kapcsolat a 19. század nemzetiségi fogalma és a középkori viszonyok között” – hangsúlyozta a neves középkorkutató, Fügedi Erik a *História* hasábjain 1991-ben. S ha felelevenítjük az elmúlt három-négy év ünnepi beszédeit és írásait, vajon nem találkozunk-e annak nyomaival, hogy a magyarság Szent István-kori nyitottsága, befogadókészsége voltaképpen időtlen értéként visszhangzik a politikai közgondolkodásban? Így egybeolvad történeti példa és mítoszteremtés, akkor pedig számolni kell a visszahatással is. Gondoljunk csak arra, hogy miként igyekeznek életben tartani egyes szlovák körökben az ezeréves magyar elnyomás elmeszüleményét.

A „Hol vagy, István király?” kérdésre a válaszkeresés ma sem szorítható csak a szűk nemzeti keretek közé. Mert a jelenlét: a múlt és a jelen is, de a kettő nem ugyanaz. A különbség többek között egyet jelent a múlttal szembeni kritikai viszonyulással. Ez pedig térségünk népeinek közös ügye, amit kisebbségünk testközeli elevenséggel érezkelhet.

(Új Szó, 1994. augusztus 19.)

Egy új keletű államünnepről

A történelmi gyökerek iránti érzékenységről vall Cirill és Metód napjának állami ünnepé nyilvánítása. Alighanem a hagyományok megtartó erejének jelképe is. Azoknak az erőforrásoknak a felszabadítását jelzi, melyek az évszázadok során a nemzeti és a közösségi fennmaradás és felemelkedés valóban tartós pillérének bizonyultak. A múlt terhetől szabaduló közép- és kelet-európai népek körében hévvel telve jelentkezik ez a törekvés. Magyarországon az államalapításban testet öltő Szent István-i hagyományok már az elmúlt évtizedben is közéleti hatóerővé váltak. Bizonyították, hogy a közösségtudatból nem iktathatók ki a modern civilizációt megalapozó tartós értékek. A rájuk rakódott különféle hordalék nem lehet ok a fejlődést előrelendítő szerepük elhallgatására. Ennek lehetünk tanúi a rendszerváltás utáni Csehszlovákiában is. De nem mindegy, hogy a múltba nyúló biztonságkeresés az emberi és a közösségi gyarapítást szolgálja-e, vagy a visszahúzó törekvéseknek kedvez.

Elevenbe vágó fegyverként érzékelhette nemegyszer a szlovákiai magyarság a Cirill és Metód-hagyománykör szellemi, valamint társadalmi és politikai jelenlétét. A történelmi jog hangoztatásának érvanyagaként csapódott le a közéletben. A két moráviai és pannóniai keresztény hittérítő működéséhez kapcsolódó kulturális értékek olyan „elsősülöttséget” voltak hivatottak indokolni a Duna-medencében, mely valójában már újkori igazságtalan területi jussokra vonatkozott. Ki volt itt korábban: a magyarok vagy a szlávok? – fogalmazódott meg gyakran és egyértelműen az a kérdés, amely mögött hatalmi érdekek húzódtak meg. Uralkodó és alávetett nemzetekből álló birodalmak uralták e térséget. A nyugati államnemzetek helyett – amelyek a szabad polgárok társulásaként jöttek létre – megindult a nemzetállamok kialakítása úgy, hogy az uralkodó nemzet a kis népektől megtagadta a közösségi jogokat. Így került szembe a magyarság nemzetté válása a történelmi Magyarország többi alkotóelemével. Tulajdonképpen ekkor kapott eszmei-politikai töltést a Cirill és Metód-hagyomány felelevenítése. Pavel Jozef Šafárik révén vált ismertté az életüket és tevékenységüket bemutató két legenda, melyet a *Pannóniai legendák* gyűjtőnéven is emlegetnek. Nyugat-Európában ez idő tájt a közös eredet keresése az állampolgári összetartást, az egységét erősítette. A geszták, a legendák kelet-európai felvonultatása viszont az etnikai elkülönülés történelmi előzményeit kereste. S a szlovákok számára Cirill és Metód moráviai missziója így vált a nemzeti büszkeség alapjává, védekező szerepet játszva.

Talán a nemzeti ellentétek közép-európai „életképességének” tudható be, hogy a Cirill és Metód-hagyománykörtől a magyar köztudat idegenkedik. Úgy tűnik, a szláv írásbeliség és művelődés megteremtőinek alakja a magyarság körében inkább csak a kutatókat foglalkoztatja. Elgondolkoztató, hogy a *Pannóniai legendák* több nyelven, még japánul is megjelent, míg magyarul csak 1978-ban, a Madách Kiadó közreműködésével, közös csehszlovák–magyar kiadásban látott napvilágot. Pedig érdekes magyar történelmi és kultúrtörténelmi vonatkozásai vannak. Valószínűleg nem nagyon ismert, hogy miként találkozott – a legenda szerint – az akkor még bizánci követ, Konstantin (később kapta szerzetesi nevét, s lett Cirill) a magyarokkal. A Krímbe utazva farkasként rohantak rá a magyarok. Mire ő imádkozni kezdett, s erre megszelídültek és elengedték kíséretével együtt. A legendairódalom kötelező közhelyeként – a pogányok térítésével együtt járó „csodaként” – kezelik a szakemberek ezt a leírást, mely reális történelmi események kikövetkeztetésére ad lehetőséget. A magyar szakirodalom egyébként bizonyított ténynek tekinti a találkozást. Magyarokkal kapcsolatos híradást tartalmaz a Metód-legenda is. A filológiai elemzés forrásértékűnek tartja azt a közlést, hogy Metód püspök az Al-Duna környékén találkozott a magyar fejedelmek egyikével.

Sajátos középkori kultúrközösségi képződményként értelmezi a kutatás azt az ószláv liturgiát, mely Cirill és Metód nevéhez fűződik. A héber, a görög és a latin nyelv monopóliumának megtörésére irányuló kísérlet és a népnyelvi istentisztelet szorgalmazása a keresztény univerzalizmus kereteibe illeszkedett. S ebben megelőzte a nyugati fejlődést. A moráviai államisággal összefonódó Cirill és Metód-hagyományt egyfajta közös szláv előtörténetnek, így a cseh és szlovák etnikum, majd nemzet prológusának nevezik. Lényegének feltárása alighanem folyamat és szüntelen párbeszéd a múlttal. Egyre nyilvánvalóbbá válik: e hagyomány hatóereje nem kinyilatkoztatás kérdése. Úgy jelenti a cseh és szlovák nemzet létének támaszát, hogy birtokbavétele – a magyarság Szent István-i örökségéhez hasonlóan – nem az ellenségkeresést és a viszálykodást táplálja, hanem az európai szellemiséget és az európai demokratikus népközösséget gazdagítja.

(Új Szó, 1991. július 4.)

A többirányú fogékonyság és kötődés szükségérzete

Ha a szobrok beszélni tudnának...

Nemcsak a könyveknek van meg a maguk sorsa – az ókori római mondás szerint –, de alighanem a szobroknak is. Erről azonban a szerzők és a megörökítettek már nemigen tehetnek. A tényleges erkölcsi magaslat, akár elismeri azt, akár nem a kortársi világ, még önteljesítmény, de a pedsztál vagy annak megtagadása, netán lerombolása már a utókor műve. Harminc évvel ezelőtt az Ung-vidéki Nagykapos lakosai bensőséges szoboravatással emlékeztek meg az egykori jobbágyfalu neves szülőtte, a költő, kritikus, esztéta, filozófus és népdalgyűjtő Erdélyi János halálának 100. évfordulójáról. Zimankós igazi januári télidőben várták a nagyszámú egybegyűltek, hogy lehulljon a lepel a szlovákiai magyarság tiszteletének örvendő komáromi Nagy Jánostól rendelt emlékműről, a gránittömbbe vésett Erdélyi-portréről. A résztvevők már itt is, csakúgy mint az egész országban érezni kezdték a prágai tavasz melengető lehetőségét. Senki sem gondolt ama későbbi nyári jégverésre, amely többek között azzal is járt, hogy a szobor nem állhatott az eredetileg tervezett színelhlyen, a református templom előtti tenyérnyi parkban. Itt csak a rendszerváltás után kaphatta meg a neki szánt méltó helyet. Azóta Nagykaposon furcsán titokzatos körülmények között hatalmas talapzaton egyszerre csak megjelent Ludovít Štúrnek – a szlovákság nemzeti felemelkedéséért folytatott küzdelmében immár szinte jelképpé nőtt – szálfageyenes alakja.

A meglepetések óhatatlanul is hirtelenül feltörő szokatlan kérdéseket szülhetnek: vajon mit szólnának mindehhez ők maguk, ha szobormásuk hirtelen ott helyben megelevenednék? S ugyancsak nehéz ellenállni a képzelgés csábításának.

Nos, alighanem először is tájékozódni próbálnának: hol is vannak valójában. Erdélyi Jánosnak ez nem okozna gondot, hisz tekintete egyenesen a református templomra esne, ahol gyermekként szellemi indíttatást kapott. Štúr a takarékpénztár épülete előtti talapzatról leszállva egy pillanatra talán azt is hihetné, hogy a szülőfalujához közeli és számára oly sokat jelentő Trencsénben jár. S amikor megtudná, hogy ez tévedés, ugyancsak elcsodálkozna, hisz errefelé nemigen fordult meg. Legtovább Kassáig jutott el 1849 márciusában a császári Götz tábornok seregének kötelékében harcoló szlovák önkéntesekkel, majd Eperjesen Hurbannal együtt igyekezett nemzeti hevületet gerjeszteni a sárosi és zempléni szlovák parasztokban, akiket a jobbágyfelszabadítás tartott lázban.

Ha most sétára indulnának és valahol a városka közepén szemközt találnák egymást, noha erre az életükben nemigen került sor, könnyen egymásra ismernének. Testközelben talán valami láthatatlan fluidumként teremtene áramkört közöttük az alulról jöttek plebejusi önérzete. Az akkori hivatalos besorolásban félparasztnak számító ugróci tanító fiának a nélkülözéseken túl éppúgy kijutott a megaláztatásokból, mint a kiskaposi szalmatetős pórkunyhóból indult tehetséges jobbágyivadéknak. Olykor még a hozzájuk közel álló előkelő származású elvbarátok részéről is. Így alighanem pillanatokon belül elmúlna a sajátos helyzetből adódó zavaruk, és észre se vennék, már arról beszélgetnek, mily fontosnak tartották mindketten a népdalok gyűjtést és megjelentetését, hogy a bennük rejlő megtartó erőnek szárnyakat adva a nép felemelkedését szolgálják. Erdélyi János nyilván elmondaná, hogy a forradalom utáni bujdosás éveiben a zemléni Cselejten mennyire magával ragadta a szlovák aratólányok dalainak varázsa. S nem mulasztaná el hozzáfűzni, hogy szeretett volna megtanulni szlovákul, de ebben visszafogta az irodalmi nyelv hiánya. Štúr szívesen venné át a szót, hogy elmondhassa, ez idő tájt már miként sikerült megegyezésre jutniuk a szlovákoknak ebben a kérdésben. S mielőtt elkerülhetetlenül felszadkadnának belőlük a két nép 1848–49-es tragikus szembekerülésének keserű igazságai, akaratlanul is megkímélnék őket ettől a helyi járókelők, akik a nyelv fenségéről hallva egyenesen rákérdeznének: hogy is volt ez másfél századdal ezelőtt? Mert a mostani nyelvtörvényről azt állítják: nem sérti a szlovákiai magyarok nyelvhasználati jogait, ugyanakkor a törvény kimondja, hogy csak a szlovákul kiállított okmányok tekinthetők hivatalosnak. Štúr döbbenetesen hallgatná e lesújtó szavakat. S érces hangon magyarázná, hisz szó szerint ugyanígy érvelt a magyar nyelv hivatalossá tételéért harcoló magyar reformellenzék is. S még hangosabban hozzátenné: amikor magyarul a pozsonyi diétán 1848 januárjában azért emelt szót, hogy az iskolákban (de a közéletre is gondolt) „a szláv fajú népek nyelve is divatozhassék”, az egy államon belüli valamennyi népet megillető nyelvi jogokra gondolt, számolva a több országban élő nemzetrészekkel is. S fejből idézni kezdené ide vonatkozó írásait. De megszakítaná őt Erdélyi János, s szintén hivatkozna 1851-ben írt cikkére, mely szerint abban az esetben ha „például szomszéd népfajból szakadt egy tömeg valamely külön nyelvű országhoz”, azok viselkedése mindig attól függ, hogy milyen jogokban részesülnek. Ezek után egyszerre ráébrednének, hogy az utókor cselekedeteibe már nem szólhatnak bele, mert visszahívja őket az öröklét.

A szobrok sajnos nem elevenednek és nem is szólalnak meg. De van lelük. Csak képesek-e a mai nemzedékek beelátni?

(Új Szó, 1998. január 24.)

„Minden magyar megmozdulás tükörpróbája”

A reveláció erejével hatott a széles köztudatban, amikor Katona Tamás pár évvel ezelőtt a televízió képernyőjén utalt arra a ma már közismert tényre, hogy a szülőföldjükre visszakerült aradi áldozatok sírhelyei közül talán egy sincs Magyarországon. S a szabadságharc emlékhelyeit bemutató, Ráday Mihállyal együtt készített filmsorozat azóta emberközelbe hozta a forradalom és szabadságharc Kárpát-medencei dimenzióit, érzékeltetve a hagyományápoló eszköztár ki nem használt lehetőségeit is. A kibővülő és minden újbóli másorra tűzéstör újabb lelki zarándoklatot jelentő sorozat óhatatlanul is felveti a kérdést: vajon a kisebbségi lét mennyire képes szellemi hatóerőre lelni az egyetemes magyar tradícióknak a kisebbségi közegből is táplálkozó gyökérszálaiban. Aligha férhet kétség hozzá, hogy az egyetemes magyar történeti értéktár és kulturális örökség nélkül nehezen tudott volna a Pozsonytól Ungvárig terjedő sávon kisebbségi sorsba került magyarság életképes és élni akaró közösséggé kovácsolódni. Mint ahogy a regionális múltnak a anyanemzethez kötő hajszálfinom szövetei nélkül sem.

A közösségé válás kovászai

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc öröksége ehhez az első kivételes alkalmat, amely egyben próbakőnek is számított, az 1923-as Petőfi-centenáriummal szolgáltatta. Turczel Lajos önálló tanulmányban dolgozta fel a szlovákiai magyar Petőfi-kultusz fejlődésrajzát. Kutatásaiból kiderül, hogy a megemlékezések áradatában ugyan több értékes publicisztikai termék is található, de a tudományos irodalom jelentősebb írásokkal adós maradt. Jellemző, hogy a pozsonyi Toldy Kör által meghirdetett pályázatot a debreceni Juhász Géza, a későbbi jelentős irodalomtörténész nyerte el. Az eddigi kutatási eredmények arról vallanak, hogy a forradalomra és szabadságharcra torkollt reformkorral kapcsolatos tényleges tudományos teljesítmények csak az emigránsként Csehszlovákiában menedéket talált Sas Andor nevéhez és a magyarországi *Apolló* című folyóirat köréhez tartozó, felvidéki kötődésű Sárkány Oszkár munkásságához fűződnek. Sárkány Oszkárnak a cseh–magyar kapcsolatokkal foglalkozó tanulmánya által kiváltott visszhangot kortársai csodaként emlegették, ami a két világháború közötti időszakban egyetlenegyszer fordult elő: e munkát a csehszlovák külügyminisztérium lefordíttatta, ugyanakkor a magyarországi kormánykörökhöz közel álló *Prágai Magyar Hírlap* 1938-ban folytatásokban több hónapon keresztül mint valami regényt közölte. Figyelmet érdemel még a cseh forradalmi demokrata Josef Václav Fričnek a komáromi magyar várbörtönben kialakult kapcsolatairól szóló írása, mely a kor-

mánypárti *Magyar Újságban* 1937-ben jelent meg. Szenczációnként hatott a jeles magyar levéltáros nemzedékhez tartozó Steier Lajosnak az írása a *Prágai Magyar Hírlap* hasábjain. A szerző ebben Jozef Miroslav Hurbannak a bécsi rendőrminisztériumhoz fűződő kapcsolataira vetett fényt.

Természetesen önképzőköri kiadványokból és főként az egyházi sajtóból még számos helytörténeti vonatkozású közlemény bukkanhat elő. De ezek nem kerültek be a korabeli publicisztika vérkeringésébe.

A megosztottság tehertételei

Az 1948–49-ről szóló szlovákiai magyar megemlékezéseket a két világháború közötti években erőteljesen eluralka az aktuál- és pártpolitikai beállítottság. Március 15-e megünneplése a polgári demokratikus Csehszlovákiában a társas kapcsolatok keretei közé szorult, a lapokban pedig legfeljebb, minden különösebb külsőség nélkül vezércikkekben kapott hangot. Meglepő, hogy kevésbé éltek az eseményidéző közlemények lehetőségével, melyekre aligha vonatkozhatott hivatalos tilalom. A *Prágai Magyar Hírlap* 1928-ban a jubileumi évfordulón csupán a tekintélyes személyiségnek számító komáromi múzeumigazgatónak, dr. Alapy Gyulának az írására hagyatkozott, mely kitért a történeti tudat szerepére is, s azt a kisebbségi közegben az egyetemes magyar hagyományok, úgy tűnik, eléggé kizárólagosnak tekintett megtartó erejéhez kötötte. Szinte hihetetlen, hogy még csak szót sem ejtett róla: helyi és kisebbségi keretekben milyen szellemi építkezési gyámköveket jelent az 1848-as komáromi tradíciók egyetemes magyar összefüggésekbe ágyazódása.

Erősen politikai színezetet kapott a magyar forradalom emléke a szlovákiai magyar sajtóban 1937–38-ban, amelyre már rányomta bélyegét a Csehszlovák Köztársaság külpolitikai helyzetének alakulása. Az elmúlt évtizedekben kiemelt hangsúlyt kapott, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja népfront-szellemiségű, rendkívül színvonalas napilapjának, a *Magyar Nap*nak a hasábjain 1848–49 hagyományai igazi reneszánszukat élték. Valóban, a Magyar Fiatalok Szövetségének tagegyesületei Dél-Szlovákiaszerte a szlovák–magyar együttműködést is szorgalmazó rendezvények egész sorát szervezték, amelyekről a lap érdekes hagyományápoló közlemények kíséretében részletesen beszámolt. Azonban ezek nem voltak képesek igazi szellemi összekötő kapocssá válva áthidalni a szlovákiai magyarság politikai megosztottságából adódó ellentéteket. Az ellenzéki, a kormánypárti és a baloldali magyar politikai irányzat közötti ellentétek közepette a *Magyar Nap* is minden antifasiszta nyitottsága ellenére túlon túl a politikai célirányosságot tartotta meghatározónak. A harmincas évek végén egyébként közös szlovákiai magyar érdekeket kifejezésre juttató kezdeményezések indultak az államfordulat után eltávolított 1848-as em-

lékművek, így Petőfi szobrának a visszaállítására; a szobrot a Sarló körül szerveződő fiatalok fedezték fel még 1931-ben egy pozsonyi városmajori istállóban. Magával a Sarlóval kapcsolatban jól ismert a dunai népek összetartozását hirdető, kossuthi hitvallás szellemében fogant nemzetiségpolitikai felfogás: ez, ahogy Kossuth „mosolygó jövőt” ígérő derűlátása, úgyszintén a messi távlatokba nyúló illúzióknak bizonyult. De aligha tagadhatók meg tőle a kölcsönös bizalmatlanság feloldását segítő, ma sem elvethető ösztönzések.

Az említett szobor-visszaállítási kezdeményezéseket megnehezítette a pártpolitikai érdemhajhászás. Ezt kíméletlenül ostorozta az ekkor már neves, a szellemi antifasizmus egyéni vereteit kereső Fábry Zoltán, aki viszont írásaiban túlzott lendülettel bocsátotta hegyes nyilait a magyarországi közegbe ahhoz, hogy hatékonyabban szolgálni tudja a politikai hevülettől mentesebb demokratikus szellemi összefogást. Jellemző, hogy a már említett kormánypárti *Magyar Újság* hasábjain a baloldallal rokonszenvező Szalatnai Rezső is a politikai felhangok miatti rezignáltsággal emlékezett 1848 márciusára: „Kinézek az ablakomon, ahonnan messi ellátni. Pozsonyon túl, a csallóközi róna vonalaira. A pasztellszínű szemhatáron mintha 1848 óriási alakjai lépkednének... Ez a nap képzelete, de a holnapi valóság számára marad a föld, amely konkrét munkát kíván tőlünk!”

A *Magyar Nap* szerepvállalásához mindenképpen hozzátartozik, hogy a polgári köztársaság időszakában alighanem egyedülállóan igyekezett felhívni a figyelmet 1848–49 kapcsán a szlovák–magyar történeti párbeszéd szükségességére és lehetőségeire is. A lap megjelentette Ladislav Novomeský szlovák költőnek az 1848–49 szlovák és magyar értelmezését feszegető írását öles betűs „Nem ellenetek, hanem veletek!” címmel. Novomeský a népies és forradalmi demokratikus elemek Illyés Gyula könyvéből megismert jelenlétének szinte történelmietlen túlexponálásával jutott el a kölcsönös közeledés útjának egyengetéséhez, de írása végkicsengésében 1948–49-nek ma is oly kívánatos értelmezési és közgondolkodásbeli árnyaltságáért szállt síkra.

A fábryi veszélyérzékelés

A szlovákiai magyarságnak a második világháború utáni kollektív jogfosztottságot – a hontalanság éveit – követő újjáéledése idején az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hagyományai Fábry Zoltán írásai révén kaptak közéleti kisugárzást az akkor induló *Új Szó* hasábjain. A magyarázat kézenfekvő: a centenáriumi, amelynek kihatását meghatározta a Csehszlovákia és Magyarország közötti viszony rendezése. Mindez azonban valószínűleg csak külső indíték volt, mely felerősítette a belső lelki készítéseket. Az ekkori Fábry Zoltán már, Turczel Lajos szavai szerint „az iszo-

nyatos megcsalatas és kiábrándulás” drámáját megélve – ahogy erről az *Úresjárat* címmel megjelent titkos naplója tanúskodik – fordult a múlt tisztáértékei felé. Talán azért, mert úgy hitte, hogy az általa teremtett gondolati képződménnyel, az antifasiszta ihletésű vox humana egyetemességével üzenhet hadat mindennemű kizárólagosságnak. S a kapaszkodót a magyar és az európai kultúra hagyománykincsében kereste, a goethei mottó szellemében: Számadás háromezer évről. Így, amikor az 1848-as forradalmat mint a magyarság európai tényezővé válását „minden magyar megmozdulás tükörpróbájává” avatta, kimondatlanul is hangot adott a szovjet tömbben az egész magyarságot fenyegető európai leszakadás veszélyérzékelésének. De az egyetemesség a közvetlen közösségi kötődést is áthatotta. Amikor a nagyapja, a volt nemzetőrkapitány hagyatékából előkerült egykori irat alapján egyetemessé fokozott erkölcsi mércét alkalmazva mondott ítéletet a magyar vereséget elragadtatással fogadó lőcsei magyar főispán, Adam Marjassy felett, soraiból kiérződhetett a háború utáni nemzetiségváltó helyezkedők emberi minősítése is. Kisebbségi-közösségi megmaradás, egyetemes magyar együvé tartozás és európai betagozódás ölelkezett Fábry Zoltán szóban forgó írásaiban.

Fábry Zoltánnak ezek a megnyilatkozásai, amelyek az egyetemes magyar és európai szellemi juss iránti kisebbségi igényekről, ennek az örökségnek a birtokbavételéről tanúskodnak, szinte rejtélynek számítanak a kor ideológiai értéktarolásának elszabadulásában. Talán épp a kisebbségi közeg akkori szellemi infantilizmusa tette lehetővé tűnődő, szemlélődő eszme-futtatásainak jelenlétét a hivatalos meghamisítások árnyékában. 1848–49 akkori értelmezésének sarkköve volt, hogy a kossuthi örökség közvetlenül a szocialista jelenben ölt testet. Olykor-olykor ilyen kitételekre és hangvételekre kényszerült a korabeli kisebbségi tudományos ambíciókat szinte egyszemélyes nesz-torként képviselő Sas Andor is. Igazi paradoxon, az 1948 utáni szlovákiai magyar sajtóban mindmáig a legterjedelmesebb Kossuthról szóló cikk 1952-ben, egész oldalt betöltve s a dogmatikus leegyszerűsítések minden jegyét magán viselve az akkori *Új Ifjúság*ban jelent meg.

A szakmai háttér hiánya

Az ötvenes évek heroizálásából annyira-amennyire kilábalva 1848–49 hagyatéka kényes téma lett a szlovákiai magyar sajtóban, mivel magában rejtette a nemzetiségi kérdés aktuális problémáira is kiterjedő kérdésfelvetéseket. A közép-európai nemzetiségi viszonyok elemzése a hatvanas évek reformtörekvéseinek légkörében is akadályokba ütközött, s komoly közéleti feszültségek gerjesztésének kockázatával járt együtt. Ennek az időszaknak egyik jellegzetes produktuma a publicista Bábi Tibor esszéjének közzététele az *Irodalmi Szemle* hasábjain, melyben a szerző reflektorfénybe állította a szlo-

vák–magyar viszonyának az 1848–49-ben összekuszálódott szálait. Bábi írását válaszként szánta Vladimír Mináčnak az *Itt nemzet él* (Tu žije národ) című indultatos eszmefuttatására. Mináč a szlovák nemzeti mozgalom 1848–49-es irányvételének kényszerpályaként értelmezett alakulásából olyan misztikus magyarellenességet eredeztetett, amely mind a szlovákiai magyar kisebbség körében, mind pedig Magyarországon megütközéssel és felháborodással találkozott. Ez a fogadtatás eleve árnyékot vetett Mináč sok tekintetben szenvedélyesen őszinte történelmi oknyomozására. Bábi szorító helyzetbe került. Minthogy nem állt tőle távol a sokszor önhúsába vágó mináči hevület, küszködnie kellett a publicisztikai szenvedély csábításával, s a higgadtan elemző gondolatmenet kívánalmaihoz igazodva impozáns jártasságot árult el a kosuthi nemzetiségpolitikai felfogás összefüggéseinek és nyomvonalainak érzékelésében. A szlovákiai magyar történelmi publicisztika máig nem haladta meg azt a vitakészséget 1848–49 kapcsán, amelyet Bábi akkor tanúsítani volt képes. De Bábi reagálása mögül is érződött a publicisztikai kiállásnak biztonságot nyújtani tudó szlovákiai magyar szakmai háttér hiánya.

S ez még inkább megmutatkozott, amikor az *Irodalmi Szemle* közléte Andics Erzsébetnek a Valóság című folyóiratban megjelent *Revízió alá kell-e vennünk Marx és Engels nézeteit az 1848–49-es forradalomról* című írását, mely keresztűz alá vette – Mináč említett esszéjén túl – az ötvenes években félreállított neves szlovák polgári történésznek, Daniel Rapantnak még 1955-ben, Ludovít Štúr születésének 150. évfordulója alkalmából íródott tanulmányát. Az *Irodalmi Szemle* utána helyt adott az Andics Erzsébet írására szlovák történész berkekből érkezett reagálásnak is. Mai szemmel nézve e vitairatok megítélése elvesztette az akkor egymásnak feszülő érvek és ellenérvek igazi tétjét, mely az ideológiai korlátok és tabuk Andics Erzsébet általi dogmatikus érvényesítésében és azok meghaladására, avagy egyenes megdöntésére irányuló törekvésekben rejlettek. A probléma objektív történelmi-gnoszeológiai gyökerei azonban tovább élnek, s azokból új keletű kizárólagosságok fakadhatnak. Hisz az akkori vita alapkérdése a nemzeti mozgalmak egymással való szembekerülése, a nemzeti egyenjogúság szempontjainak relevanciája volt.

Az *Irodalmi Szemle*ben elmaradt az Andics kontra Mészáros vitára érdemlegesen reflektálni próbáló szlovákiai magyar elszántság, nem csak a vita akkori államközi érzékenysége miatt. A valódi ok átnyúlik a mába, és szorosan összefügg a szlovákiai magyar hagyományápolás előfeltételeinek belső kiegyensúlyozatlanságával.

A vitakészség korlátai

A politikai-ideológiai akadályok, amelyek a rendszerváltást megelőzően mindvégig meghatározóak voltak, elhárultak. A szakmai igényességnek is

eleget tevő honismereti feldolgozások támaszkodhatnak a korábban veszélyesnek tekintett értékes századfordulós helytörténeti kiadványokra, amint ezt Koncsol Lászlónak a Kalligram Kiadóban indított sorozatot gondozó dicséretes szerkesztési-újralfedezési kifogyhatatlansága is jelzi. Öröndetes helytörténeti nekibuzdulás tapasztalható vidéken is. A regionális pezsgés viszont együtt jár egyfajta kisebbségi befelé fordulással. A történeti publicisztika ellenben igényli a tágabb, a többségi szlovák vitafórumokat magában foglaló mozgásteret is. A most lezáruló 150. évforduló kisebbségi felismerése: szakmaiság, többirányú fogékonyság és kötődés egymásba fonódására van szükség. A szakmaiság nem korlátozódhat csupán belső közvetlen kisebbségi regionális szükségletek kielégítésére. A többségi vitaközegben való jelenlét és vitakészség ugyanakkor a kisebbségi berkeket és anyarszági elnéző jóindulatot meghaladó szakmai elismertséget és felkészültséget kíván.

(Új Szó, 1999. október 6.)

1848–49 öröksége a Tiso-kép árnyékában sem halványult el

Halotti lepelként hatott hatvan évvel ezelőtt Esterházy Lujzára az a könnyű fehér hórétég, mely az ébredő tavaszi tájat borította az ősi Duna-parti városban és környékén. Így emlékezik erre francia nyelven írt, s a rendszerváltás után a Püski Kiadó gondozásában magyar fordításban *Szívek az ár ellen* címen megjelent emlékiratában. A politikus Esterházy János nővérét publicista- és íróként aposztrofáló *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona* bátyja politikai tanácsadójának is nevezi. S ez a szerep minden bizonnyal jórészt arra az időszakra esik, amelynek kezdetét az említett természeti képpel összefonódva őrizte meg a szemtanú emlékezete. Esterházy Lujza talán akkor még nem sejtette: cselekvő résztvevő is lesz bátyja oldalán, hogy a Tiso-féle szlovák államban rekedő majd százezres magyarság belső összetartozás-tudattal és közös kitartással elűzze ama képzeletben megjelent gyászlepel kísértetét.

Nem tudni, talán nem játszott-e bele a képzelet abba is, hogy a Nyitra-újlakról Pozsonyba felutazó Esterházy Lujza 1939. március 15-én a Carlton Szálló előcsarnokában Tiso hatalmas mellszobrával találta magát szemben, melyhez odakerült Hitleré és Hlinka atyáé is. Lehet, hogy a Szlovák Köztársaságnak nevezett, Hitler védőszárnyai alatt létrejött, s annak példáját követni igyekvő állam feje-elnöke – ez a stallum csak pár hónappal később adatott meg neki – ekkor még csak kinagyított fényképről tekintett

az ott járókra. Így vagy úgy, volt valami lesújtóan szimbolikus mozzanat a pozsonyi magyarok számára e látványban, a forradalom és a szabadságharc ünnepnapján. Igaz, ez a nap a polgári Csehszlovák Köztársaság két évtizede alatt is tilalmakkal köszöntött a magyar kisebbségre. A lapok akkor sem jelenhettek meg ünnepi fejléccel, s olykor még visszafogott megemlékező írás sem láthatott napvilágot. Az 1939 tavaszán bekövetkezett államjogi változások után viszont az új szlovák államban megjelenő magyar sajtótermékekben március 15-én Jozef Tiso képe uralta a címlapot, s ez a tény még csak utalásokat sem engedélyezett a forradalom és szabadságharc hagyatékának felelevenítésére. Mégis, a Pozsonyban és Nyitra környékén élő maradék kisebbség és a korábban már elveszettnek hitt felvidéki kisvárosokban életre kelő magyar néptöredék az 1848–49-es hagyományokban megtartó erőforrásra talált.

A kis magyar család

Nemcsak Esterházy János, a szlovákiai magyarság egyedüli engedélyezett politikai érdekképviseleti szerveződésének, a Magyar Pártnak az elnöke jellemezte így egyik korjelző írásában az együvé tartozásnak roppant erős belső szálakkal egymásba fonódott közösségi létformáját. Elérzékenyítő meghatottsággal írt erről, pozsonyi látogatása alkalmával az a jeles publicista Vass László, aki 1938-ban és a visszacsatolás után közvetlen baloldali elkötelezettségét feladva az anyaországban, a Horthy-Magyarországon is megőrizte a sarlós hagyományok ihlette népszolgálatot és demokratikus szemléletet: „Magukba fordulva, csendes belső munkával szolgálják a pozsonyi magyarok a baráti összetartást és egymás megbecsülését. Nem pártállásról, oldalról, világnézetéről beszélnek, hanem emberről, a nemzetéről, az igazságról és a hűségről. És a városról, mely őket szülte és őrzi a viharos fordulatokban.” Mintha csak e plebejusi látélet múltba vetítődő vagy talán 1848–49-ből előbukkanó képe elevenedett volna meg abban az írásban, mely 1943 októberében jelent meg a pozsonyi *Magyar Hírlapban*, felidézve a tizenhárom pozsonyi mártír alakját: „Kisemberek voltak, munkások, papok, parasztok, katonák, akik azonban ugyanazokért az eszményekért és ugyanolyan bátran haltak meg, mint az aradi tizenhárom. Ez a kis mártírcsapat egy csodálatos nemzedék, a negyvennyolcas hősi generáció sorsközösségét példázza híven.”

A halottak napja adott alkalmat, hogy Pozsonyban a vértanúk sírjára az egyéni zarándoklat elhelyezze a közösségi kegyelet koszorúit, s ilyenkor a két napilap hasábjain is megszorodtak az esemény- és tényfeltáró írások. Ezekben, a sorok közé ékelődve, a keresztényi szolidaritásnak és a humanizmusnak a szellemében fogant üzenetek is megfogalmazódtak. A legmesszebbre talán Peéry Rezső ment el, akiből ugyan nem kifejezetten a

gyásznapi megemlékezés lehetőségével élve, hanem a korhelyzet sötét bugyraiba tekintve szakadt fel a kimondatlanul is Segesvárra és Aradra utaló sejtés: az „1849–1860 körüli évek: lehet, hogy ismét eljönnek”. Féltő aggodása a szlovákiai magyarság életéről szóló, Budapesten 1942-ben megjelent tanulmánykötetben, *Peremmagyarok az idő sodrában* című nemes vetetű esszéjében látott napvilágot.

A komor társadalmi és világhelyzet szinte satuszerű szorításában a lét-problémák történelmi analógiákba rejtett még oly áttételes megjelenítése is ritkaságszámba ment ez idő tájt. 1848–49 emlékének ébrentartása a szlovák állam idején egy olyan nemes értelemben vett honismereti-hagyomány-ápolási, joggal nevezhető: reneszánszban kapott lendületet, melyben legalább olyan szerepet játszottak a sajátos helyzet paradoxonai, mint a leleményes tenni akarás ösztönzései.

A szülőföld gyökérszálai

A politikai kitaszítottság és a személyes kapcsolatok bensőségességére szorító magyar–szlovák viszony, főként a szlovákiai magyarság körében lehetővé tett egy olyasfajta szülőföldszeretet táplálta patriotizmust, mely magában foglalta a szlovák–magyar együttélés személyes kötődéseit, s talán ezen keresztül a szlovák nemzeti lét államiság utáni hosszú idejű sóvárgásának megértő tudomásulvételét. Lenyűgöző az a szellemi tisztaság, amellyel Peéry Rezső, Szalatnai Rezső és mások, sőt Esterházy János is a maga keresztényi, felebaráti fogantatású nyitottságában – amelyet Fábry Zoltán *A vádolt megszólal*ban szinte „saját testével” védelmezett az elfogult ítélezéstől – igyekeztek különbséget tenni a szlovákság államalkotói vágyának beteljesülése és a tragikusan „szerencsétlen csillagzat alatt született” szlovák állam fasiszta érdekszolgálatá között. Ez a magatartás nemcsak erkölcsi alapot adott, hanem úgyszintén beleegyező, sőt jóindulatú tudomásulvételt jelentett az élet elvadultságaitól szabadulni képes embertársi közegében. Ez pedig olykor még hatóságot lecsillapító megtévesztésekre is alkalmat adott.

Talán nemcsak ártatlan lapszerkesztői játékos találékonyságnak, hanem legalább annyira a történelem örvénylésében élesebben megjelenő el-lentmondásoknak tudható be, hogy az egyik szepességi szerző, annak a nemzedéknek a tagja, amely a polgári Csehszlovák Köztársaság idején is megőrizte magyar kötődését, vegyes, magyar–szlovák–német nyelvű tudományos folyóirat 1934-ig tartó továbbéltetésével, az iglói honvédszobor le-döntésének kérdését úgy elevenítette fel, hogy azért a cseh „szokolistákat” marasztalta el. Még az 1848–49-es események szlovák–magyar szempont-ból roppant konfliktusos megítélése közepette is volt bátorság arra, hogy a branyiszközi csatáról szóló írás kiterjedjen a római katolikus tábori pap,

Erdősi Imre hősi cselekedetére. A kegyesrendi tanár a hágó kanyarulatainak súlyos áldozatokat követelő bevétele során a többségében szepességi szlovák honvédkatonák élén, feszülettel a kezében anyanyelvükön szólították őket rohamra.

Természetesen az 1848–49-ről szóló írások a maguk egyedi hatásán túl az akkori hagyományápolás egészének értéktartományában töltöttek be, alighanem az akkori időszak keretein és korlátain túlmutató szerepet.

Egy hiányzó láncszem előbukkanása

A szülőföldszeretetre, s kiváltképpen a Pozsony-kultusz megteremtésére alapozott hagyományápolásnak, bármennyire furcsán hangzik is, a szlovák állam idején a magyarság képes volt intézményes jellegűt adni. A pozsonyi Toldy Körben végzett műhelymunka – Tuczal Lajosnak *A magyarok élete és kultúrája a szlovák államban* című tanulmánya szerint – majd félszáz, köztük irodalmi műveket is tartalmazó olcsó és izléses külsejű füzetet eredményezett. A színvonalas múltismereti népszerűsítést olyan feldolgozások fémjelezték, mint Szalatnai: *Utazás a Szepességben*, továbbá Mártonvölgyi László: *Zarándokúton a Kárpátok alatt, Emlékek földjén* stb. A honismereti adatfeltárás az 1918-as államfordulat után a köztudatból kiveszett, a századfordulón született helytörténeti munkákra támaszkodott. S ezzel egy hiányzó láncszem bukkant elő. A polgári köztársaság idején az ilyen jellegű munkák felhasználását megnehezítette vagy talán el is lehetetlenítette az a körülmény, hogy a magyar kisebbségi közösség belső ideológiai-politikai megosztottsága révén kiterjedtebbé válhatott az állameszme védelmezésében fellepő hatalom ellenőrző szerepe. A háború utáni évtizedek ideológia korlátai között pedig széles körű forrásként számításba se jöhettek.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc megünneplésének Kárpát-medencei hőfoka napjainkban átteker az életre kelő helyi hagyományokra is. A szakmai igényességnek is eleget tevő honismereti feldolgozások ma már támaszkodhatnak a korábban veszélyesnek tekintett századfordulós kiadványokra. Kettős, egymás hatóerejét meghatározó, eddig az ismeretlenség homályába burkolt kútforrás tárul fel a hagyományápolásban. Egykori kiadványok mai, kellően értelmezett újrakiadása két kort, a 150 évvel ezelőtti sorsfordulót, és vele még szinte majdnem érintkező századfordulós látásmódot is emberközelbe hoz. S a hatvan évvel ezelőtti termés pedig 1848–49 tükrében már a hagyományok kisebbségi önismeretet szolgáló felhasználáshoz is ösztönzésekkel szolgálhat.

(Új Szó, 1999. március 13.)

A hajbókolás nélküli szlovák–magyar kézfogásra szólított fel (Ludovít Kubáni)

Testvérnek nevezte a magyarokat, talán egyedülként a Štúr-iskola második nemzedékéhez tartozó szlovák írástudók közül Ludovít Kubáni. Ezt mint tényt viszont ugyancsak megkerülte a róla szóló összeállítás, mely a szlovák televízió irodalmi hagyományápoló sorozatában, a *Trezor*-ban többszöri ismétlés után a napokban újból képernyőre került.

A tragikus sorsú Ludovít Kubáninak megegyezést kereső és kompromisszumra kész irodalmi-emberi megnyilatkozásai tulajdonképpen nem is kaptak különösebb szerepet a televíziós jellemképben, a hangsúly arra helyeződött, hogy reményei mennyire eleve hiábavalóak voltak. Szó sem esett például az Eötvös Józsefhez írt verséről, melyben térdre ereszkedés nélküli kéznnyújtásra szólítja fel szlovák véreit. Megfellebbezhetetlenül mindenek felett álló történelmi intelemként hangzottak el viszont Jozef Škultétynek negyven évvel későbbi szavai, melyek szerint Ludovít Kubáni tévútra került, amikor elhitte, hogy az elnemzetietlenítésben mindenre képes magyarokkal bármiféle szövetség is köthető. A szigorú ítélethirdetés akkor valóban a szlovák nemzeti emancipációs küzdelem nyomasztó kilátástalanságát tükrözte.

De vajon minősíthető-e csak történetileg behatárolt mércékkel a magyar–szlovák közeledés súlyos ellentmondásokkal terhes szorgalmazásának kudarca? A társadalmi-politikai állapotok akkori fő sodra talán végképp hatálytalanította a mind magyar, mind szlovák oldalon elvárásidegenként fogadott reagálásokat?

Az adás készítői ehhez hasonló kérdések felvetésével nem nagyon számoltak. Mind a magánéletet, mind pedig az irodalmi jelenlétet tekintve kockázatos játéokra kényszerítő kegyetlen kor áldozataként elevenedett meg Kubáni alakja a szlovák televízió képernyőjén a dokumentumok tükrében. Korán, alig 38 évesen érte az értelmetlen halál: heves kártyacsata közben a saját sógorától, gyermekei keresztapjától kapott késszúrás végzett vele. S ez a tragikus végű kártyaszenvédély szolgáltatva az ösztönzést a forgatókönyvíró számára ahhoz a képzettársításhoz, melyet – Škultétyval szembeni némi magyarozatként – Kubáninak egy közvetlenül a halála előtt írt leveléből vett sorok indítanak el. Kubáni ebben mintegy önmarcangolóan beismerő szemrehányásokat tesz magának, hogy nehéz anyagi helyzetében, ötgyermekes családapaként verseket küldött a Ján Bobula által szerkesztett *Slovenské noviny*-nek. A lap az 1861-ben elfogadott szlovák Memorandum autonómiaprogramját – mely egyébként nem a különválás jegyében fogant – elutasító, a Szlovák Nemzeti Párt politikájával szembenálló Új-

szlovák Iskola fóruma volt. A levélben hangot kap a beígért honoráriumról meglepedezőkkel szembeni megalázó kiszolgáltatottság. S az az érzés, hogy egyszerűen kihasználták. Ennek alapján a televíziós portré kommentárjából mintha az tűnne ki, hogy Kubáni együttműködési készsége – nyilván a szlovák–magyar megegyezésért síkraszálló műveit is beleértve – csak az önmaga értékének tudatában levő alkotóművész irodalmi érvényesülési vágyának tudható be, mely mögött ott munkált a nyereshez szokott kockázatvállaló játékszenvedély is. Vagy netalán: önmaga megjátszása.

Kubáni levelezéséből alighanem feltárnak az akkori malomkövek között őrlődő, nemzeti közösségéért aggódó, de a megalkuvástól is ódzkodó szlovák alkotó értelmiségi gyötrelmei. De hogy meghasonlott volna önmagával?

Letagadhatatlan tény, hogy a magyar–szlovák összefogás mellett kiálló, Jósika Miklós műveivel rokon *Valgatha* című, befejezetlenül maradt történelmi regényén akkor is dolgozott, amikor az osztrák–magyar kiegyezést követően több szlovák társához hasonlóan elvesztette korábbi, a Bach-korszak idején betöltött hivatalnoki állását. S nemigen vetette vissza, hogy tudott róla: Bobuláék, ahogy Szarka László problémaérzékeny monográfiájában olvasható, csak a minisztériumok előszobájáig jutottak el. Azt viszont már nem élte meg, hogy Bobula mint vállalkozó végül is a kormányzat kiszolgálójává vált.

A sorsnak Ludovít Kubánival szembeni kihívásaiban mintha csak vissza-köszönne a múlt, mintegy tükröt tartva a mai szlovákiai magyar politizáló értelmiségi elé. S ebben megjelennek a körülötte levő, Kubáni korából ismert prototípusok is.

A szlovák–magyar közös múlt és jelen minden gondjával együtt elvaszthatatlanul összefonódik. Még véletlen történelmi összejátásokban is. Történelmi kuriózum? Kubáni az osztrák–magyar kiegyezést megelőzően Gömörben, a mai szlovákiai magyar író, Mács József szülőfalujában, Bát-kán volt körjegyző.

(Új Szó, 1997. december 4.)

Kölcsönös tisztelettel – közösségi megújulás

Egy ébredő, határokon áttérjedő régió központjának önképét igyekezett felvillantani az a Kassáról készült félórás dokumentumfilm, mely kedden este szerepelt a Magyar Televízió 2-es csatornájának műsorán. A Rádió-és Televízió-újságban Márai Sándor *Kassai polgárokját* címszóként hasz-

nálva szerepelt a beharangozás. Igen, mert az összeállítás a múlt és jelen határán arra a kassai polgári hagyományra figyelmeztetett, mely Márai regényeiben úgy teljesedett ki, mint a szellem győzelme az ösztönök felett. Persze, a történész Szarka László műsorvezető riporterként nem egy regényvilág utóéletének a nyomába eredt. Nem egy írói szellemi örökség szemüvegén keresztül kerestet mai magatartásmodelleket. A megszólalók szinte kérdés nélkül, önmaguktól, talán túlságosan is élve a magukba feledkezés lehetőségével, arról a „kassai lélekről” vallottak, melynek kulcsszava a nyelvi-kulturális sokszínűséget átható – tolerancia.

S ennek múltba nyúló, az elmúlt évtizedekben szétzilált hagyományait visszapörölvé úgy tűnt, hogy a kassai tradíciók valahogy kétségbevonhatatlan egyértelműséggel jelentek meg értékként a nyilatkozók elkötelezettségében. Igaz, a kassai múzeumigazgató történész utalt arra, hogy a nemzetek és vallások fölötti kassai szemléletben a nem odavalók gyakran a regionális elmaradottság jeleit vélik felfedezni. Rokonszenves, ahogy a szakember a kassai polgár közvetlenségével jelenti ki, hogy szerinte a szóban forgó magatartás némileg összefügg az európai gondolkodás most felértékelődő tendenciáival. De azért mégiscsak álljunk meg egy pillanatra! Kassával kapcsolatban mindenkor a jóízű adoma hatáskeltésével emlegetik – amely adoma alighanem valóság –, hogy a népszámlálások idején több ezren nemzetiség nélküli kassaiaknak vallják magukat. S ebben ugyancsak kísért a kötődések nélküli magatartás, az intellektualitást nélkülöző kozmopolitizmus, amely már nem túlságosan rokonszenves kassai vonás. Kérdés, vajon elintézhető-e az említett – nyilván nem meghatározó – jelenség élcelődéssel. Mert erős a gyanú, hogy vannak bizonyos történelmi gyökerei, amelyek egyébként nem túl örvendetes viselkedési módokra is élesebb fényt vethetnek. Ugyanis a tolerancia és az alkalmazkodókészség között meglehetősen képlékeny a határ. Könnyen ékeskedhet a túloldalról elcsent tollakkal az olyan ember is, aki nemzetiségi hovatartozását ahhoz igazítja, hogy kivel beszél.

Itt talán érdemes utalni egy, Kassa 19. századi népességének alakulásával foglalkozó történeti-statisztikai tanulmányra, mely a *Slovenská archivistika* című szakfolyóirat 1991-es évfolyamában két részletben látott napvilágot. Nem az kelti fel az érdeklődést, hogy az ott szereplő adatok talán valamiféle közvetlen magyarázatokkal szolgálnak. Az adatokba nem vihetők bele utólagos feltételezések. A töprengésre azonban ugyancsak okot adnak. A felhasznált forrásokból ugyanis kiderül, hogy a magyarság az 1910-es statisztika szerinti 75 százalékos kassai aránya fokozatosan alakult ki. Egyébként 1880-tól kezdve, amikor a magyarok és a szlovákok számbelisége még egyforma volt a városban, az anyanyelvet kellett feltüntetni az összeírásokban. A magyar lakosságon belül mindvégig érvényesült a több-

nyelvűség, a kassai magyar anyanyelvű lakosok 32 százaléka tudott 1890-ben szlovákul, és ugyanilyen arányban németül is beszélt. A több nyelv ismeretének pusztá bevallása már önmagában is arról vallott, hogy e nyelvek használata mindennapi gyakorlat volt a középrétegekhez tartozók körében is. Nyilván megfért a magyar politikai állammegteremtés koncepciójával, amely nem zárta ki eleve a más nyelvű közösségekhez fűződő viszony vállalását. S ez alkalmat adott a hivatalos fellépés és a magánélet ambivalens kétarcúságára, de többet is jelentett ennél. Azt a nyitottságot, egymás iránti figyelmet és megértést, melyről oly hatásos beleérzéssel szólt a műsorban az egyik, több nemzedékre visszamenően kassai hölgy.

A kassai hagyományok tehát korántsem kristálytiszták – ilyenek is, olyanok is. A beszélgetésekhez fűzött kísérőszöveg a kétkedésnek is engedve tűnődött el azon, hogy a „kassai lélek”: az indulatokat is fegyelmező kölcsönös tisztelet, a nyelvi sokszínűségben kínáló megújulás lehetősége.

(Új Szó, 1993. július 1.)

Az Osztrák–Magyar Monarchia, avagy az újraértékelés igénye

Kárhóztatás és a múltat megszépítő nosztalgia végletei jellemzik nagybárá térségünkben az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi megjelenését. Persze a szempontok, érvek és hangnemek a sarkpontokon is megoszlanak aszerint, hogy az egykori soknemzetiségű birodalom államszerkezetén és lakosságán belül milyen helyzetben leledztek a ma ítélkező nemzedékek onnan kiszakadt elődei. A látószöveg különbözőségei azonban még mindig túlon túlön magukban, az egymás közötti összevetések nélkül rajzolódnak ki a tágabb közép-európai értelmiségi közgondolkodásban.

Az egymásra figyelést ösztönző rádöbbenéssel szolgált az elmúlt hetekben a történelmi szemléletalakítás eszköztárának egymást kiegészítő, alighanem véletlenszerű találkozásai. A Magyar Televízió 1-es csatornája négy folytatásban tűzte műsorra az ORF-nek, az osztrák televízióknak a Habsburgok történetét bemutató dokumentumfilm-sorozatát. Szinte ezzel egy időben jelent meg a Glazt Ferenc akadémikus által szerkesztett *História* című folyóirat monotematikus, 5–6-os dupla száma, mely *Volt egyszer egy Monarchia* címmel az osztrákoknak és a magyaroknak a sokarcú Habsburg Birodalomban betöltött helyéről és szerepéről nyújt sokrétű áttekintést. A történelem közel hozásának e két, az ismeretek közvetítésében eltérő módozata – annak, aki a kettőt összekapcsolja – ugyancsak meditatívra készítő összefüggéseket villant fel.

Hatásosan ötvözte a film a képi elemeket a szűkszavú, de kifejező erejű és szellemes kommentárokkal. Ez azért is érdekes, mert az osztrák televízió gondozásában készült sorozat német alkotás, s mint ismeretes, a német mentalitásnak nem különösebb jellemzője az oldottság és a humorérzék. A koprodukción megoldásba egyébként talán az is belejátszhatott, hogy a készítők ezeréves születésnapjára ajándékkal kívántak szolgálni. Ausztriában ünnepi keretek között emlékeznek meg arról, hogy 996-ban egy császári adománylevelben az Inn folyótól keletre, s a Dunától délre eső terület Ostariche-ként (vagyis Österreichként) szerepelt. A Habsburgok családtörténete és a birodalom történelme pedig mint tudjuk, szorosan összefonódik a császársággal, a német fejedelemségekkel: a Habsburg Birodalom így játszott európai nagyhatalmi és kiegyensúlyozó szerepet. A film elkészítésében vállalt együttműködés alighanem hasznára vált az egész Dunántájról kiterjedő szemléleti árnyaltságnak. Persze lehet, hogy inkább csak tapintatos visszafogottságról van szó. Valószínűleg ennek tudható be például, hogy az 1848–49-es forradalom kapcsán a birodalom többi népeinek nemzeti törekvéseit is méltányolja. Igaz, kurtán és csak a nemzeti külön érdekekben, megosztottságban látva az elbukás okait, miközben a megosztás körmönfont császári módszereiről szó sem esik. Nyilván egyfajta kompromisszum eredménye az illetén középútkeresés az ausztriai álláspont és az osztrák terhektől mentes német rálátás között.

Épp ezeken a pontokon lendítheti tovább a nézőt a *Históriában* közölt jó néhány írás. A szóban forgó dupla szám tudományos konferenciákon elhangzott előadásokból állt össze. A rendszerváltást követően, 1990 márciusában került sor az Aktion Österreich Ungarn alapítvány létrehozására, mely többek között a Habsburg Monarchia újraértékelésének az előmozdítását szolgálja. Az alapítvány támogatásával a budapesti Europa Institut más intézményekkel együttműködve az elmúlt négy év folyamán tanácskozássorozatot rendezett a téma legjobb nemzetközi, közép-európai és nyugati szakértőinek a részvételével.

Az így összeválogatott írásokból a tágabb értelmiségi közvélemény számára szinte felfedező erejű lehet Horst Haselsteinernek az *Osztrák közhe-lyek a magyarokról* című előadása. A szerző az osztrák történelemkönyveket és karikatúrákat végigpásztázva tiszteletre méltó tárgyilagossággal mutat rá a magyarokról és Magyarországról élő osztrák történelmi kép torzulásaira és egyoldalúságaira. Talán elég 1848–49-nél maradni. Az osztrák történész szó szerinti idézettel mutat rá, hogy a középiskolai tankönyvek a magyar forradalmat a bécsi forradalom negatív „érdemjegyekkel” ellátott utó-zöngéjeként értékelik. Petőfi nevét sehol meg sem említik, az osztrák írásokban Kossuthot csak egyszerűen „fanatikus magyar nacionalistának” nevezik.

Minden bizonnyal a közös erőfeszítéssel kliséktől mentes józan ítéletmód kialakításának az útjaihoz, módjaihoz ad gondolatgazdag közös szempontokat Glatz Ferenc szerkesztőségi állásfoglalásnak is tekinthető írása. Kiváltképp figyelemre méltó az a kérdésfeltevése, hogy a Monarchia úgynevezett közös intézményeinek tanulmányozása milyen tapasztalatokat nyújthat a mostani európai egységesülési folyamatban.

A filmsorozat és a folyóirat-összeállítás együttesen kisugárzó élménye mintha csak a változó világban újraéledő, újraalakulva átmentődő értékekre döbbsentene rá. A film az osztrák származású amerikai történésztől, Robert Kennantól vett idézettel zárul: „A Habsburg Birodalom politikai története véget ért, de megkezdődött a világhoz szóló kulturális üzenetének a kora.” Nos, a legtágabb értelemben vett kulturális hagyaték pedig végül is társadalmi-politikai hatóerővé válhat. Ezt jelzik a *História* írásai, Glatz Ferenc fejtegetései, csak hogy úgy tűnik: túl messze vagyunk még attól, hogy a Monarchiával kapcsolatos új felismerések igénye közüggé váljon!

De az út torlaszokkal együtt sem járhatatlan. Csak keresni kell.
(Új Szó, 1994. szeptember 26.)

Ellentétek bűvkörében

Polgári értéktisztelet és politikusi célszerűség (Eduard Beneš)

* Az 1948-as fordulatot idézve a közelmúltban Eduard Beneš személye előtérbe került. Akkori szerepének, de egyáltalán egész politikai pályájának átfogó értékelésére rányomja bélyegét a rendszerváltás utáni megítélés ellentmondásossága, azokra az írásokra is, amelyek az 1948 szeptemberében bekövetkezett halálának 50. évfordulója alkalmából jelentek meg. De ki is volt valójában Beneš, honnan, milyen közegből indult, milyen szociális háttér húzódott meg politikai magatartása és személyes modora mögött?

– Tízgyermekes, de jómódú földbirtokos családból származott, így minden különösebb nehézség nélkül elvégezhette a gimnáziumot. Beiratkozott a prágai egyetem bölcsészkarára, majd tanulmányait Párizsban, Londonban és Berlinben folytathatta. S bár szegény lányt vett feleségül, az gazdag nagynénje révén tekintélyes örökséghez jutott. Beneš villát hagyott hátra, amikor az első világháború kitörését követően emigrációba távozott, hogy szervezze a Habsburg Monarchia szétverésére irányuló cseh ellenállást. Saját vagyonából támogatta eleinte ez irányú igyekezetében Masarykot is.

* Elmondható tehát, hogy Beneš szilárd polgári háttérrel rendelkezett.

– Ugyanakkor a cseh polgári értékrend egyik megtestesítője is volt, így a józan, takarékos életmód, a munka tisztelete és megbecsülése jellemezte. Távol állt tőle a harácsolás. A két háború közötti időszakban miniszterelnökként és köztársasági elnökként az állam hozzájárulásával építettettkényelmes, de minden hivalkodástól mentes villáján és gazdag könyvtárán kívül más vagyona nem volt. Életvitelében is a szinte önmegtartóztatásig menő mérsékletesség volt meghatározó. S ebben ugyancsak elűtött Milan Hodžától, aki 1935-ben váltotta őt a miniszterelnöki székben. Hodžában – ahogy erre rámutatott Borsody István, a jeles két háború közötti publicista és későbbi emigráns tudós, aki Benešről könyvet is írt – volt valami, ami még első világháború előtti magyar parlamenti képviselőként ragadt rá. A csehszlovákiai politikai életben ugyancsak feszélyezte a körülötte levőket a szépasszonyokkal fenntartott vélt vagy valóságos viszonya. Benešről viszont egyik politikustársa 1919-ben azt írta: „Nem iszik, nem dohányzik, nem jár társaságba, nem kártyázik, nem táncol. Te jó ég, hogy mulatja akkor az időt?”

* Mindez viszont nem gátolta annak a politikai stílusnak a gyakorlásában, mely az utókorból visszatekintve a magasztalástól a kárhoztatásig terjedő skálán mozog.

– A rendszerváltás előtti évtizedekben ugyan a burzsoá politikusnak kijáró elmarasztaláson túl pozitívumnak számított a második világháború alatti és utáni Szovjetunióhoz való viszonya. 1990 után azonban épp azt rótták fel neki, hogy akkori politikájával tulajdonképpen azok szekerét tolta, akik segítették átjátszani Csehszlovákiát a Szovjetunió kezére. Újabban pedig történészek között is jelentkezik az a fajta cseh önértzet, mely azon háborog, hogy Beneš túl kedvezőtlen fénybe került. Sőt olyan megfogalmazások is elhangzottak, hogy a demokrácia igazi, maradéktalan szolgálója volt.

* Miként értelmezhető Churchill kijelentése, aki 1948-ban az egyik legjobb európai politikusnak nevezte Beneš-t?

– Tény és való, hogy Beneš a demokrácia és a nyugati értékek elkötelezett híve volt. Amde ezen belül az általa képviselt érdekek kemény, szívós keresztülvitelét tartotta meghatározónak, így a csehszlovákiai demokrácia egyfajta közép-európai felsőbbrendű voltát és annak elszánt védelmezését. S ezt összeegyeztethetőnek tartotta az elvek értelmezésében, az eszközök megválasztásában meglehetősen, akár nemzetközi intrikaszövegekkel is párosuló szabadossággal. Ehhez szociológusként elvi-elméleti alapot is teremtett a középútkereséssel. Disszertációjában az eszme és a gyakorlati célszerűség közötti szintézis módszerét vallotta, s ez lett meghatározó eleme szemléletének és politikusi tevékenységének is.

* Ez minden bizonnyal a magyarokhoz való viszonyában érhető tetten.

– Valóban. Hiszen a párizsi békekonferencián 1919 februárjában Beneš egyszerűen megfeledezett a wilsoni önrendelkezési elvekről, hol néprajzi és történeti, hol pedig gazdasági és stratégiai érvekre hivatkozott, s nem áttalott kifejezett hamisításokkal is előállni. Ami pedig a demokráciát illeti, 1918 őszén és 1919 elején, amikor a Károlyi-kormány a demokratizálás fáradozott, Beneš a magyarlakta területek elfoglalása érdekében nemzetközi akciókat indított a Károlyi-kormány megbuktatására. De elv és politikai célszerűség közötti távolság gátlások nélküli áthidalásáról tanúskodik a Jászi Oszkárral szembeni viszonya is. A magyar demokrácia és a közép-európai megértés szorgalmazója a húszas évek elején emigrációba kényszerülve hihetetlen megaláztatásban részesült Beneš részéről. Beneš felismerve, hogy a demokratikus törekvéseknek nincs esélyük Horthy hatalomátvétele után, egyszerűen feleslegesnek tartotta a Károlyi Mihálynak és Jászinak biztosított csehszlovákiai menedéket és a velük fenntartott kapcsolatokat. Sőt megvetően kijelentette, hogy a magyar demokrácia túllépte azt a határt, amit egyetlen emigrációnak sem lenne szabad hazája közvéleményével szemben megtennie.

* Ez mintha megisméltődött volna a második világháború utáni években is.

– Beneš a londoni emigrációban, úgy tűnt, levonta a tanulságot az előző Csehszlovák Köztársaság sorsából. Iparkodott 1943-ig beleilleszteni poli-

tikáját az angolok által szorgalmazott közép-európai törekvésekbe. Ehhez igazodva igyekezett ápolni a kapcsolatokat Károlyi Mihállyal. Mikor azonban kezdte felismerni Sztálin föderáció elleni magatartásában annak háború utáni terveit, megkötötte a csehszlovák–szovjet barátsági szerződést, s érezve a kibontakozó mozgásteret, beépítette politikájába nemcsak a németek, hanem a magyarok kitelepítését is. Egyébként a londoni magyar emigrációs viszonyokat illetően érdekes dokumentumokra sikerült rábukkanni. Kiderült, hogy egy Ung-vidéki magyar gróf, aki csatlakozott a beneši ellenálláshoz, belopta magát Károlyi kegyeibe, s minden tőle szerzett információ szinte órákon belül ott volt Beneš asztalán.

* Ez befelé a modern hírszerzés szerepkörébe.

– Elvben igen, de fényt vet arra is, hogy Beneš nem volt finnyás az emberi kapcsolatok értelmezését illetően. S így könnyen eljuthatott a kollektív jogfosztó dekrétumok jóváhagyásáig, ami már nemcsak politika, hanem humánus kérdése is. Úgy tűnik, ez ugyancsak meglátszik Beneš magyar és szlovákiai magyar képét illetően.

* Mégis van egyéniségének, politikusi habitusának mához szóló üzenete is?

– Azt hiszem, hogy a kérdésfeltevés jogos mind politikai tevékenysége, mind tulajdonképpen személyisége szempontjából is. Beneš modern politikus volt, ma mutatkozik meg, hogy a polgári demokrácián belül mennyi lehetőség van az érdekek egymás elleni kijátszására is.

* Vagyis az érdekérvényesítés nem azonos az elvekre való hagyatkozással.

– Beneš ehhez nagyon értett. Nem mintaként szeretném emlegetni beállítottságát, de beleérző képességét érdemes számon tartani. Már az 1919-es párizsi békekonferencián is kiválóan felismerte, melyik politika irányában milyen érvelést kell alkalmazni. S nem tudom, hogy a mai kisebbségi politika tudatosítja-e ezt kellőképpen.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1998. október 9-én. A beszélgetést Melaj Erzsébet készítette – szerkesztett szöveg)

Szlovák–magyar történeti perlekedés a Slovenské pohľady hasábjain (1921–1938)

A szlovákiai magyarság létének érzékelése, a tágabb szlovák–magyar viszony keretébe ágyazódva, a *Slovenské pohľady* hasábjain irodalmi indítatású kezdeményezéshez kapcsolódik. Az emigráns magyarországi írók közreműködésével 1921 végén Gömöri Jenő szerkesztésében Pozsonyban látott napvilágot a két évet megélt *Tűz* című folyóirat, amely „az egyete-

mes kultúra magyar nyelvű folyóiratának” nevezte magát, s programjában fontos szerepet kapott a csehszlovákiai magyar irodalom kibontakozásának előmozdítása. A lap megjelenését Henri Barbusse is üdvözölte. Gömöri Jenő az első számában saját szerzésű versében *Üzenet a szlovák költőkhöz* címmel egymás értékeinek megbecsülésére és közös ápolására szólított fel, szinte profetikus hevülettel. A vers Martin Rázusnak egykori, a magyar költőkhöz szóló üzenetének mintájára született, s annak 11 sorát szlovákul és magyarul a lap *Induló* című programadó cikke is idézte.

A *Tűz* megjelenésére a *Slovenské pohľady*ban Emil Boleslav Lukáč is reagált, azzal a hívős, sértődött kelletlenséggel, ahogy azt a többi szlovák író és költő is fogadta. „Annak idején Rázus verse visszhangtalan maradt, egyetlen magyar író sem méltatta figyelemre, a *Nyugat* is említés nélkül hagyta” – írta Emil Boleslav Lukáč. S mintegy feleletül Rázust idézte, aki a magyar költőket az emberiség szellemében rájuk háruló saját feladataikra figyelmeztette.

Azemi irodalmi közjáték mintegy fókuszba gyűjtve érzékelteti azt a szemléleti és emberi-magatartásbeli háttérrel, mely a tágabb szlovák–magyar viszonyban a *Slovenské pohľady* hasábjain kivételül képre erőteljesen rányomta bélyegét. Az Emil Boleslav Lukáč személyében is tetten érhető bizalmatlanság fokozatos oldódása, majd a közeledés és közelítés szintje küldetészerű vállalása egyben jelzi a kapcsolatok társadalmi-politikai eredetű gátjainak lazulását és a leküzdésüket szolgáló akaró nemes szándékokat is.

Talán azért is kell figyelmet szentelni a fenti irodalmi, de annak berkei meghaladó helyzetképeknek, mert az elmúlt évtizedekben az ideológiai kizárólagosság is megpróbált érvekre lelni benne. A közös hang keresésétől való kezdeti elzárkózás olyan értelmezéseket is kapott, ami egyedülállóan ékes bizonyítéka annak, hogy a polgári eszmevilág a legdemokratikusabb szándékokat felszínre hozva is alkalmatlan a kölcsönösen méltányos összefogás megteremtésére. Ilyesfajta megállapításokat könnyen eredményezhetett a valóságra víziókat erőltető látószög.

A *Slovenské pohľady* két háború közötti évfolyamaiban tükröződő szlovák–magyar viszony ma is egyfajta kiúttalanságot sugalló bűvös körnek tűnhet. A kérdés viszont az: van-e valamiféle varázspálca, amelynek suhintására az ellentétek és érdekeltérések, a kölcsönös sérelmek okozta érzékenységek csak úgy, szinte afféle ráolvasással megszüntethetők. Vagy marad a közös felismerések serkentésének megtorpanásokkal is járó, de végül is görcsoldó útja. A *Slovenské pohľady*nak a szlovák–magyar viszonyról foglalkozó, az elmúlt hét évtizedben napvilágot látott írásai alighanem le nem bocsúlhatók adalékokkal szolgálhatnak az ez irányú igyekezethez. A közös szálak ellentmondásoktól nem mentes keresése, a dolgok természetéből

adódóan az irodalom területén járt fokozatosan érezhető bizalomerősődéssel.

E folyóirat azonban a két háború közötti időszakban irodalomközpontúsága ellenére is tágabb szellemi horizontot fogott át. Ebben nyilván közrejátszott a lapnak a századforduló idején markánsná vált, Jozef Škultéty nevéhez fűződő szerkesztésmódja. Egyes irodalomtörténészek ezzel kapcsolatban alighanem joggal mutatnak rá, hogy az ifjú Škultéty nemhiába hallgatta az egyetemen Gyulai Pál előadásait.

A szerkesztőség az államfordulatot követően is helyt adott tudományos közleményeknek, könyvismertetéseknek, nyelvészeti és történeti írásoknak. Az a tény viszont, hogy a szlovák–magyar viszonyt érintő közlemények száma a két háború közötti időszakban száznál is több, s ezen belül túlsúlyban van a történeti problémák feszegetése, már aligha tudható be csak a szerkesztési hagyományok továbbélésének. Főként, ha figyelembe vesszük, hogy a kifejezetten történeti tárgyú írások az 1938 utáni öt évtized folyamán összességükben sem érik el, sőt meg sem közelítik a két háború közötti ez irányú termékenységet. Ennek már nyilván tágabb társadalmi-politikai összetevői és okai is vannak, s ezek a lapszerkesztést befolyásolva meghatározóan kihatottak a szlovák–magyar kapcsolattörténet publicisztikai lecsapódására.

Több mint neuralgikus pontnak számított a szlovák–magyar viszony történeti alakulása és értelmezése a *Slovenské pohľady* hasábjain. Ugyanez viszont elmondható a cseh–szlovák vonatkozások történeti értékeléséről is. Míg azonban Albert Pražák és Václav Chaloupecký nézeteivel vitatkozva a polemikus hevületet nemcsak ellentétek, hanem érintkezési pontok is fűtötték, a magyar történeti munkák fogadtatásából az ismertetésekben és recenziókban az ellentétpárok és pólusok olyan taszító ereje áradt, hogy az valójában sokszor kizárta a legelemibb szóértést is.

Nyomasztó volt a szlovák szellemi közgondolkodás számára a magyar történetírás revíziós politikát szolgáló mozgósítása. A magyar szaktudományos potenciál mögött munkáló, a történeti Magyarország megszűnésének természetellenességét bizonyító érvelést zuhatagként érzékelte a tudományos érdeklődésű szlovák értelmiség. S ennek megfelelően a reagálás is elsősorban védekező jellegű volt. A szlovák válaszáadás nemritkán a mélyreható érvelést szinte feleslegesnek tartva a magyar szerzők állításaival kapcsolatban úgymond javíthatatlan magyar szupremáciás törekvésekre hivatkozott. S így legtöbbször a teljes elfogadhatatlanság, az eleve elutasítás álláspontjára helyezkedett, felvillantva tény- és tárgyszerű ellenvetéseket is, amennyiben ezekre módot adott a szlovák történeti kutatás adott állapota. Számos írás rászolgál az elismerésre, ahogy szerzőik a modern szlovák történettudomány alapjainak kiépítésén fáradozva igyekeztek felven-

ni a harcot a szakmailag felvértezett, nemzetközi tekintélyű magyar történettudomány művelőinek munkáival.

Végül is olyan érvelési és értelmezési sémák ütköztek meg egymással, amelyek mind szlovák, mind magyar oldalon kiiktattak, elhallgattak és elhomályosítottak egy alapvető láncszemet: a szlovák önállósodási és elszakadási jogot egyfelől, és a magyar nemzeti önrendelkezés Trianonban történt megsértését másfelől. A magyar történeti munkákban szlovák részről elsősorban az egykori magyar fennhatóság igazolására és visszaszerzésére irányuló igyekezetet láttak. Azonban Trianon ennél fogva történeti, szinte eleve elrendeltetészerű igazságszolgáltatásnak állítódott be, miközben a határok megvonása, a magyar nemzeti feldarabolódás és a kisebbségbe került magyarság helyzete – ami tulajdonképpen széles nemzeti méretű táptalaja volt a revizionizmusnak – elszakadt a győztesek hatalmi és politikai magatartásának összefüggéseitől. A kisebbségi léthelyzettel járó sérelmek pedig a szlovákság megelőző helyzetével összehasonlítva kaptak túlzóan kedvező és torzító minősítést.

A szlovák–magyar viszony történeti megvilágításba helyezése a *Slovenské pohľady* hasábjain a két háború közötti időszakban az irodalmi kapcsolatokban tapasztalt közeledéssel ellentétben nem tudott kikerülni a meredő büvös körből. Azonban azt a nyitottságot és nyíltságot, ahogy a szembenálló nézetek felszínre kerülhettek és megütközhettek, a későbbi időszakokban megjelent írások sem mennyiségben, sem vitakészségben nem voltak képesek elérni. Márpedig a problémák lefojtása, aminek a következményeit napjainkban ugyancsak érezhettük, előbb-utóbb megbosszulja magát.

(Elhangzott a *Slovenské pohľady*ról a Szegedi Szlovák Önkormányzat által rendezett konferencián, 1996. november 20-án)

Egy glossza és az együttgondolkodásra készítő ráébredés

Sokkpróbaként is hathat a jobboldali konzervatív *Lidové noviny* olvasói számára egy minapi közlemény. A nyúlfarknyi, *Trianon* címmel megjelent glossza ugyanis nem kevesebbet mond ki, minthogy a trianoni békeszerződés „kíméletlen diktátum” volt.

Igaz, hogy a jegyzetek számára fenntartott rovat eltörpül a nagy formátumú lap egyéb, sokszor egész oldalt betöltő kolumnás írásai mellett, mert a lap szerkesztősége nem nagyon igazodik ahhoz a napjaink sajtójában szinte dogmává vált gyakorlathoz, hogy mindent legfeljebb két-három gépelt oldalnyi terjedelemben kell tálalni a nyájas olvasó számára. Mindazon-

által a *Lidové noviny* népszerűségnek örvend, s van mértékadó súlya mind a politikai életben, mind pedig a közvélemény-formálásban. Sokáig munkatársa volt az ismert cseh filozófus, Václav Bělohradský is, s jelenleg gyakran jelentkezik hasábjain írásaival az a Petr Příhoda, akinek a nevével a Kalligram Kiadó gondozásában megjelent *Cseh kór* című esszékötete jóvoltából a magyar értelmiség is megismerkedhetett.

A szóban forgó glossza szerzője Bohumil Doležal, a lap főkomentátora, amit az impresszum is feltüntet. S ez aligha letagadható rangot ad a trianoni szerződés 79. évfordulója alkalmából megjelent reagálásnak. De maga a mód és a lapon belüli elhelyezés önmagáért beszélve vall a témának a cseh közegre is érvényes radioaktív voltáról. A lap egyébként az utóbbi időben számos írásával jócskán felborzolta a cseh nemzeti önismertet eddig nyugalmasnak hitt álló vizeit. Főként a szudétánemetekkel szembeni, a második világháború utáni cseh magatartást kendőzetlenül leleplező írások kapcsán, a kérdés állandó feszegetésével és felszínen tartásával.

Roppant kíváncsiságra ad okot, vajon lesz-e folytatása a Trianonról szóló glosszának, mely azt a módot, ahogy a modern közép-európai nemzeti mozgalmak felkarolására képtelen Habsburg Monarchiát megsemmisítették, „több mint sajnálatos”-nak nevezi.

S magáról a diktátumról a szerző így vélekedik: „Nem a viszonyok értelmes rendezése volt a célja, hanem a veszteséssel való leszámolás. A magyar etnikum által lakott kiterjedt területeket a szomszéd országokhoz csatolták. A magyarság egyharmada saját államán kívül rekedt. A magas jóvátételek gátolták a háború folyamán és az azt követő forradalmi fejlemények során tönkrement gazdaság helyreállítását. Magyarországot sorsára hagyták”, mindez táptalajává vált a Horthy-rendszer életben maradásának. S e rezsim – a tényleges sérelmekre támaszkodva – Magyarországot újabb pusztító háborúba sodorta.

E szavak ereje szinte meghatványozódhat arra gondolva, miként is reagált négy évvel ezelőtt Trianon 75. évfordulójára a *Lidové noviny*. A lap akkor jóval nagyobb terjedelmű írást közölt, hangsúlyosan feltüntetve az akkori szerző történész mivoltát. A szerző látszólagos tényközpontú hűvös távolságtartás benyomását igyekezett kelteni. A tényfelsorolás álarca mögül azonban mihamar előtört a kommentálást nélkülözni akaró nyílt állásfoglalás, amikor a Magyarországot ért veszteségek, a területzsugorodások olyan kicsengést kaptak, hogy ez úgymond természetes velejáró és következmény egy háborúban vesztes állam számára. S a tényrögzítés szenttelenségével esett szó, szinte elmarasztalást sugallva, hogy a magyarság nemzeti tragédiaként élte meg a békeszerződés aláírását Trianonban.

A cseh közegben nincs nagy hagyománya a több mint nyolc évtizeddel ezelőtti államalakulás ellentmondásaival való szembenézésnek. Cseh tör-

ténészek ugyancsak rosszállással fogadták a közvetlenül az állami szétválást megelőzően, 1992 őszén Hodonínban Masaryk életművéről tartott tanácskozáson az Emanuel Rádlra hivatkozó felszólalást. A neves cseh tudós 1928-ban, egy évtizeddel az első Csehszlovák Köztársaság széthullása előtt arra figyelmeztetett, hogy a nemzettesttől elszakított kisebbségek sorsa traumát jelent, s ezt nem elítélni és elhallgattatni, hanem a kisebbségi önmegvalósítás messzemenő eszközeivel gyógykezeleni kell. Rádl professzor támadások keresztútjába került, s a megfelelő helyeken gondoskodtak arról, hogy Masaryk barátjaként se legyen befolyása a tényleges gyakorlati politikára.

Publicisztika és történettudomány között közlekedődényszerű a kapcsolat, mind a történeti tudatban rögződött elfogultságokat, mind pedig azok leküzdését illetően. A publicisztika is szolgáltatathat előrelendítő ösztönzéseket a történeti képet torzító lerakódások eltávolításához. Remélni kell: Bohumil Doležal glosszájából, amely a trianoni szerződést a szégyenteljes müncheni diktátummal és a potsdami döntéssel helyezi egy sorba, a cseh értelmiség nem azt a következtetést vonja le, hogy realitásokat megkérdőjelező nemzetközi földindulást akar előidézni. Mint ahogy az sem következik belőle, hogy igazolást szolgáltat olyan egyes magyar történészek számára, akik azt javasolják: a szomszéd országok magyarlakta területeire a régről ismert megnevezés, a megszállt országrész váljék uralkodóvá.

Talán a cseh szerző glosszáját jó lenne olyan jelzőként felfogni, mely arról tanúskodik, hogy a közép-európai térség értelmiségi elitjének körében lassan mégiscsak jelentkezni kezd az együttgondolkodásra készítő ráébredés: a realitásokkal való megbékélés – mint a békés együttélés kialakuló európai demokratikus rendjének előfeltétele – nincs ellentétben, hanem egyenesen megkívánja a történeti okok és okozatok tisztánlátását. Csakis így érhető el, hogy amint azt politikusi és történészi együttes felismerések összegezéséként Szarka László írja *Dunatáji dilemmák* című legújabb, nemrég megjelent könyvében: „...Trianonnak a térség kismemzeteit szembeállító következményeit csakis a kisebbségi kérdés eddiginél távolosabb és nagyvonalúbb rendezésével lehet mérsékelni.”

A múlt balkáni örökségével kapcsolatban erre Koszovó az intő példa.
(Új Szó, 1999. június 11.)

Közös felelősséggel a kisebbségért

Az elfelejtett Milan Hodža

Nemrég mutatták be Pozsonyban Milan Hodža *Federácia v strednej Európe* című könyvét, amely a Kalligram Kiadó gondozásában látott napvilágot. A könyv először 1942-ben jelent meg angolul Londonban.

* A bemutatón Petr Pithart és Peter Zajac cseh, illetve szlovák szemzőgből méltatta a kiadványt, Kiss József, a Szlovák Tudományos Akadémia Politológiai Intézetének munkatársa pedig magyar szemmel tekintett az alkotásra. Neves politológusok és politikusok a rendezvényt követő fogadáson az Ön előadásával kapcsolatban kiemelték a méltatás problémaérzékenységét. Meglepődött ezen a kiemelkedően kedvező fogadtatáson?

– Megvallom őszintén, azzal számoltam, hogy inkább egyfajta szkepszissel fogadja majd sajátos megközelítésemet a hallgatóság, amely egyébként nem az elfogultak köréből került. Vártam, hogy felmerül bennük a kétely, vajon a közép-európai államszövetségnek a második világháború idején született hodžai elképzelése nem válik-e ma erőltetett történelmietlen szándékok forrásává. Örülök annak, hogy a bemutatóval – ahogy azt Szigeti László, a kiadó igazgatója hangsúlyozta – „szimmetrikusabbá vált a Hodža-kép”.

* Hodža, aki köztudottan az első Csehszlovák Köztársaság utolsó miniszterelnöke és az agrárpárt szlovákiai vezető alakja volt, a cseh és szlovák köztudatban úgy él, hogy felfogását a csehszlovák államegységről, valamint a csehszlovák államjogi viszonyról már meghaladták az események.

– Ez főleg bizonyos szlovák körökben minden árnyaltságot nélkülöző, túlon túl sommás elmarasztalás. Egyébként Milan Hodža személyisége a szlovákiai magyar köztudatban is az első Csehszlovák Köztársaság időszerűségéhez kapcsolódik. Hodža könyvéről a szélesebb szlovák közvélemény csak a rendszerváltás után – a *Kultúrny život* hasábjain – kapott először jelzést. A magyar értelmiség is csak ugyanekkor szerzett tudomást a könyvről és magyar vonatkozásairól. Ekkor jelent meg Budapesten – közvetlenül Jászi Oszkár földi maradványainak hazakerülése előtt – Borsody István cikk és tanulmánygyűjteménye. Borsody 1943-ban recenziót írt Hodža könyvéről. Ez önmagában is meglepőnek és érdekességnek számított az akkori Magyarországon. Az ismertetés egyébként a demokratikus szellemi erőket összefogó antifasiszta folyóiratban, az Illyés Gyula által szerkesztett *Magyar Csillagban* jelent meg.

* Mi volt Borsody véleménye Hodžáról és könyvéről?

– Borsody leszögezte, hogy Hodža nevének Magyarországon nincs rokonszenves csengése, de nem ellenszenves annyira, mint egyes utódállamokbeli politikusoké. Főleg azóta volt ez így, amióta Hodža útja az emigrációban elvált Benešétől. Az említett recenzióban Borsody elsősorban Hodžának azt a koncepcióját emelte ki, mely a közép-európai nemzetek és államok háború utáni egyenjogúságát és demokratikus kapcsolatrendszerét szorgalmazta.

* Hodža akkori elképzelései nyilván már csak a megváltozott európai hatalmi és politikai viszonyok miatt sem képesek érdemleges kapaszkodókra. Mi erről a véleménye?

– Megítélésem szerint tényleges ösztönzésekkel valóban nem maga a tervezet, hanem Hodža szövetekezési és kisebbségpolitikai szemléletének, valamint politikusi magatartásának alakulása, ellentmondásos útja szolgál.

(Új Szó, 1997. július 10. – a beszélgetést Szilvássy József készítette)

Milan Hodža időszerűsége

Csekély hányadát teszi ki Milan Hodža *Federácia v strednej Európe* című, szlovákul 55 év múltán először nemrég megjelent könyvében az a fejezet, mely a második világháború utáni időszakra vonatkozó államszövetségi elképzelésével foglalkozik. A mű nagy része a szerző utólagos láttelele és személyes tapasztalata önnön megelőző, koncepcióvá teljesedett politikai törekvéseiről. A könyv mintegy összegezése Hodža hat kötetben, az első Csehszlovák Köztársaság fennállása idején összegyűjtött írásainak, áttekintés a bennük kifejtett korabeli gondolatairól és cselekedeteiről, de egyben értékelő visszapillantás is. S mint ilyen a közép-európai szövetekezést szorgalmazó igyekezetének ívelésére, annak magyarázatára helyezi a hangsúlyt, mintsem az egyes helyzetekben tanúsított állásfoglalásainak körülményaira.

Milan Hodža ugyanis a Csehszlovák Köztársaság létrejöttét követően elkanyarodott arról a pályáról, amelyen a történeti Magyarország „Tisztelt Házának” szlovák képviselőjeként és a Monarchia föderatív átszervezésének tevélegesen híveként haladt. A kisállamiság platformjára helyezkedve a csehszlovák államegység megóvását tekintette politikai hitvallásának, miközben többszöri miniszterként, majd miniszterelnökként igyekezett lazítani a prágai centralizmuson, és a csehszlovák államnemzeten belüli szlovák sajátosságok elismertetéséért szállt síkra. Igaz, figyelme egyre inkább

a közép-európai térség hatalmi sebezhetőségére irányult, s a kisállamok közeledését szorgalmazta, de az összefogás magvává és vezető erejévé a kisantantot kívánta tenni. Ebbeli elszántságában a húszas évek elején még egykori szövetségésének, Jászi Oszkárnak, a Monarchia felbomlása utáni mélyen demokratikus ihletésű dunai regionális szövetségi kezdeményezését is a magyar szupremácia eszközeként nyilvánította. Ez idő tájt Hodža sem volt mentes attól a külpolitikai vonalvezetéstől, melyet a magyar történetírás úgy jellemez, hogy a csehszlovák kormánynak jobban megfelelt egy legyengült antidemokratikus Magyarország, mint egy fejlődőképes demokratikus berendezkedésű magyar állam. Csehszlovákia a revíziós veszélyre hivatkozva a kisantant révén hatalmi szándékokat táplált.

A harmincas években Hodža az egyoldalú Kisantant-orientációról áttért az olasz–magyar–osztrák egyezmény országaival való együttműködés fokozott előmozdítására. Sajátos eredeti közép-európai geopolitikai koncepciót dolgozott ki, a földrajzi, gazdasági, kulturális és társadalom-lélektani összetevők kitapintásával. Persze túlértékelte a Hitler hatalomra jutása utáni megváltozott erőviszonyok közepette a közeledés előfeltételeit, de immár rugalmasabbá váló felfogásának szellemében reménykedett, hogy a közép-európai megegyezés ügye végül is előrelendül. A második világháború kirobbanása után a közép-európai föderáció gondolatáig eljutva vágott bele szoros államszövetségi tervének kimunkálásába. Ennek során az angliai emigrációban erőteljesen támaszkodott a két háború közötti tapasztalatokból levonható tanulságokra. Tette ezt a céltudatos szándékkal, hogy ráébredjen az európai befolyási övezetek létrejöttének veszélyére és Közép-Európa kiszolgáltatottságának megszüntetésére. Ebből kiindulva Hodža nemcsak a második világháború elején, hanem halála előtt, 1944 nyarán sem győztes és vesztes országok, antifasiszta és úgynevezett bűnös nemzetek kategóriájában gondolkodott, az egész közép-európai térséget a náci agresszió áldozatának és a jövőbeni szovjet terjeszkedés lehetséges zsákmányának tekintette. A nagyhatalmi fenyegetettség szemben fogalmazta meg a térség föderalizálásának szükségességét.

Hodža tervezete egyértelműen számolt a München előtti határok visszaállításával, ugyanakkor a kisebbségek helyzetének rendezését a szövetségi államszerkezet demokratikus intézményrendszerének tökéletesítésétől várta. Tervében szűkszavúan szólt a kisebbségekről, és reciprocitást emlegetett. Nem tudni, mit is értett pontosan ez alatt. De aligha valamiféle árukapcsolásos rendszert. Erre utal, hogy a szomszédos tagországok közötti, szövetségi szinten ellenőrizhető megállapodásokra helyezte a hangsúlyt. S ebből szinte önmagától adódik a párhuzam a mai európai integrálódási igényekhez kapcsolódó kétoldalú szomszédügyi, a kisebbségek sorsa iránti felelősségre is kiterjedő szerződések szorgalmazásával. Úgy tűnik, bizo-

nyos tanulságokat vont le az első világháború utáni, a két háború közötti állapotokból és a müncheni döntésbe torkolló fejleményekből. Ami alighanem szinte egyedülálló csehszlovák politikusi teljesítmény.

A két háború közötti ellentmondásos hodžai nemzetiségpolitikai szemlélet és magatartás lényeges változáson ment keresztül. A magyar kisebbséghez és a szlovákiai magyar kisebbségi pártokhoz való viszonyulásában egyaránt találhatóak az anyanemzettől elszakított magyarság léthelyzetébe beleérző empatikus vonások és gyakran a demagóg populizmussal határos mozzanatok. Írásaiban, megnyilatkozásaiban olykor említést tett a magyarságot ért traumáról, és szóban forgó könyvében visszafogottan utal arra is, hogy a Népszövetség által garantált nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer nem a kollektív jogok biztosításának szellemében fogant. Mai szemmel kiáltképp elismerést válthatnak ki Hodža magyarul elmondott beszédei, különösen nagy hatású komáromi főhajtása a Jókai-szobor alapkövetételének alkalmából. Ugyanakkor a magyar kisebbségi követelésekre gyakran reagált a szlovákság monarchiabeli helyzetét idézve, s a nemzetközi kötelezettségek példás csehszlovákiai teljesítésére, magas szintű kisebbségi jogbiztonságra hivatkozott. Személyéhez kötődött a szlovákiai magyar aktivizmus, főként az agrárpárton belül, mely anyagi előnyöket élvezve a lojalitást leegyszerűsítő és egyoldalú értelmezésével nemritkán a szolgálékű kormánypártisággal azonosította. Az államhűség illetően hangsúlyozása pedig együtt járt a egyesült magyar ellenzéki pártok teljes rendszeridegenné nyilvánításával, kisebbségi érdekvédelmi szerepük kétségbevonásával.

Úgy tűnik azonban, hogy a szlovákiai történeti és politikai gondolkodás perifériájára szorul – kisebbségi berkekben is – Hodžának 1938 tavaszán-nyarán a Kisebbségi Statútum kidolgozása során játszott szerepe. Az a tény, hogy e komoly módosításokon átment dokumentum követelményrendszere papíron maradt, valahogy elhomályosítja: a tervezet alapvető fordulatot hozott a kisebbségi léthelyzet és politika csehszlovákiai felfogásában. Egyes szlovák és cseh történészek szerint a Statútumról folytatott viták során a kormány tulajdonképpen megtette az első lépést Csehszlovákia nemzetállami koncepciójának feladása felé. E Statútum szerint a szlovákiai Tartományi Gyűlés szlovák és magyar szekcióra oszlott volna. „A Gyűlés teljes, tehát a magyar és a szlovák szekció együttes ülése – emlékszik vissza könyvében Hodža – azokkal az ügyekkel foglalkozott volna, amelyek közös megállapodás értelmében nem a szekcióülésekre tartoznak.”

A Statútum természetesen alapos elemzést igényel. Ennek eredményeként azonban alighanem kiderülne, hogy a kisebbségi öngazgatás bizonyos, nem jelentéktelen elemeinek bevezetését célzó olyan kísérletről volt szó, mely igyekezett azt összhangba hozni az államigazgatás egységével, össze-

hangolva a szlovák és a magyar lakosság érdekeit. Nyilvánvaló a törekvés, mely a dél-szlovákiai magyar kisebbségi öngazgatásnak pontos etnikai körülhatárolás, ha úgy tetszik, területi autonómia nélküli, Szlovákia egészéhez kötött megvalósítására irányult. Maga a szándék viszont arról tanúskodik, hogy Milan Hodža eljutott a kisebbségi önonazonosság közösségi létként való felfogásáig, s felismerte: közösségi mikrostruktúráján belüli folyamatok irányítása saját belső mechanizmust igényel. Igaz, a Statútum mögött nemzetközi nyomás munkált, de a Hodža és Beneš körüli erők átmeneti taktikázásával szemben messzemenő, lehet, hogy ma is ösztönzésekkel szolgáló elhatározásra jutott.

A kisebbségi öngazgatás kérdése napjainkban félreértések és vizálykodások forrása. Többségi és kisebbségi politikusok nyomásoknak kitéve kényszerülnek kölcsönösen elfogadható utak-módok keresésére. Olykor önmaguk árnyékának túllépésére.

Készséges lehet ezek után Milan Hodža kisebbségpolitikai, rugalmasság iránti fogékonyságot és elvi bátorságot is tanúsítani képes politikai magatartásának időszerűsége?

A Kalligram Kiadó könyvbemutatóján elhangzott előadás rövidített szövege.

(Új Szó, 1997. július 11–12.)

Búvópatakos történelmünk

A „mi lett volna, ha...” kérdésfeltevés történelmietlen gondolkodásra vall. Mégis gyakran élnek vele, mind történészek, mind pedig publicisták. Talán azért, hogy mégiscsak van valami létjogosultsága, minthogy elősegíti a múltból a mába vezető fejlődésszalak érzékletesebb kitapintását.

Ilyesfajta szakmai „gátlásleküzdésre” csábít az a cikk, amely Milan Hauner Amerikában oktató cseh történész tollából jelent meg a közeli napokban a *Lidové noviny* című csehországi polgári napilap hasábjain. A szerző, aki jelenleg Eduard Benešről készülő monográfiáján dolgozik, írásában felidézi a hatvan évvel ezelőtti állapotokat, amikor Csehország német gyarmati protektorátus lett, az önálló állami lét visszaszerzésének kilátástalanságával és a nemzeti fennmaradás végveszélybe kerülésével. Az írás szerint a németek prágai bevonulása paradox módon a chicagói egyetemen – a müncheni döntést követően – menedéket talált Eduard Benešben majd hat hónapos lidércnyomás után cselekvésre sarkalló felélénkülést váltott ki. Beneš – későbbi keletű memoárja idevágó sorainak tanúsága szerint – kiváló

érzéssel felismerte, hogy mit jelent számára a cseh-morva protektorátus létesítéséről szóló okmány. „A protektorátus Hácha általi aláírásával mentesülve éreztem magam mindama kötelmek alól, amelyeket átmenetileg én magam vettem magamra. Ennek most már vége – az ún. első republika ismét létezik!” S az újbóli életre kelés hangján Beneš szólalt meg elsőként.

Az út a München előtti köztársaság felújításának a nyugati hatalmak és az antifasiszta koalíció általi elfogadtatásáig persze nem volt Beneš számára oly egyszerű. A szerző ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy amikor Beneš igyekezett teljes erőbedobással üstökön ragadni az alkalmat, az első Csehszlovák Köztársaság utolsó miniszterelnöke, a szlovák Milan Hodža a svájci Lausanne-ban gyógykezelte magát. S betegségére hivatkozott, amikor később Ladislav Feierabend (aki 1938–39-ben a protektorátusi kormány minisztere volt, majd Angliába emigrált, és a londoni csehszlovák kormányban is miniszteri posztot töltött be) feltette neki a kérdést: miért nem szólalt meg Benešsel egy időben. „Ha a halálos ágyán feküdt volna, akkor is meg kellett volna szólalnia” – mégpedig a szlovákok nevében, jegyezte meg címére Feierabend.

S itt, ebben a vonatkozásban merül fel szlovákiai magyar megközelítésből az ugyancsak elgondolkodtatásra készítő kétely, hogy igazából értelmetlen-e a ténylegesen le nem zajlott folyamatok, végbe nem ment fejlemények esélyeinek utólagos latolgatása? Valóban, mi minden alakulhatott volna másképpen, ha Hodža is időben és Benešhez hasonló határfokkal színre lép? Hisz Hodža a csehszlovák államegységet vallva a müncheni döntés előtti hónapokban eljutott Szlovákia olyan autonómiájának a szorgalmazásáig, mely a magyar kisebbség öngazgatása számára is perspektívát jelentett volna. Beneš viszont a hodžai elképzeléseket valójában nem vette komolyan, a szudétanémeteknek kilátásba helyezett megoldásokat is csupán átmeneti, a nyugati hatalmak irányában megegyezési szándékot bizonyítani igyekvő taktikai lépéskényszerként fogta fel. Így az emigrációban kezdettől fogva Hodža háttérbe szorítására törekedett, ami már 1939 őszen sikerrel járt.

De ha mégis Hodža ragadta volna meg a kezdeményezést, és sikerül folytatnia – igaz a München utáni helyzethez igazodva – a megelőző koncepciójával mégiscsak valamiféle folytonosságot valló politikát az emigrációban! Persze, az már feltételezésnek is merész és történelmietlen is, hogy esetleg a fasiszmus leverése a közép-európai országok olyasfajta szövetkezésével járt volna együtt, mint amit Hodža az 1942-ben angolul megjelent *Közép-európai föderáció* című könyvében vázolt fel. Ámde Németország európai szerepét illetően abban, hogy Németország súlya és hatalma meglesz a fasiszmus leverése után is, a fejlődés végül is Hodžát igazolta, Benešnek a háború utáni Németország elleni egyoldalú Szovjetunió felé ori-

entált külpolitikájával szemben. Igaz, Németország hatalmi terjeszkedését nem egy Hodža által elképzelt közép-európai államszövetség akadályozta meg. Németország a nyugati integráció révén vált demokratikus európai nagyhatalommá. S a várakozásokkal ellentétben bármennyire keserves is Közép-Európának az integrált Nyugathoz való felzárkózása, végső soron csak ettől várható e térség államai közötti együttműködés elmélyülése. S csak ebben a keretben várható a kisebbségek problémáinak megnyugtató kezelése is. Hodža ezt az általa elképzelt föderáción belül is megmaradó államhatárok és kisebbségek meglétével összekapcsolt anya- és szomszéd ország közötti reciprocitásban látta, ami alatt persze nem dekára és centiméterre kimért viszonyosságot, hanem a kisebbségekért viselt kölcsönös felelősséget értett. Az álomnak számító föderációs összefogástól ugyan messze elmaradva, de vajon nem ez tűnik-e a legcélravezetőbb útnak ma is? Csak-hogy az első világháború utáni történelemszemléleti illúziók és ábrándok helyett képesek vagyunk-e azokat a tendenciákat is felfedezni a múltban, amelyek nem valósultak meg, jó időre eltűntek, s aztán egyszer csak bűvópatakszerűen újra előbukkantak a történelem eleve elrendeltnek hitt sodrásából?

(Új Szó, 1999. március 31.)

A közösségszolgálat elkötelezettjei

Másokra gondolva önmaga útjait járta (Szalatnai Rezső)

Lényének a szolgálat szépségét és magasztosságát árasztó vonásait idézte 1980-ban az *Irodalmi Szemle* hasábjain a szellemi fegyvertárs, Dobossy László. Ezek egyébként külső megjelenésében is tükröződtek. Megnevezhetetlen ünnepélyességhez hasonlítja Dobossy László azt az emelkedettséget, mely még akkor is áthatotta nemzedéktársának egész megjelenését, ha csak annyit mondott: Isten hozott! A körültekintő elemzés alighanem kimutatná, hogy az okok valahol összefüggnek tartásának szellemi-erkölcsi tartóoszlopaival.

A hatvanas évek szlovákiai magyar diákmozgalmának résztvevői is tapasztalhatták ezt a fennkölt modort. A József Attila Klubba meghívott előadóként, a Sarló-mozgalom szellemiségét idézte az ottlevőknek, miközben a hallgatósággal szembeni felháborodásnak is hangot adott. Ugyancsak nehezményezte, hogy az asztalokon sörösüvegek éktelenkednek, s a diák-társaság egyfajta oldott lazaságban fogadja a múlt felelevenítését. Ezt látva a Sarló örökségével szembeni tiszteletlenséget emlegetett. S ez nem kis megütközést váltott ki. Persze az érintettek közül senki sem került vele korábban kapcsolatba. Nem ismerte például azt a történetet, mely abból az időből származik, amikor még Szalatnai Rezső és a vele évődő barátai egyidősek lehettek a József Attila Klub tagjaival. Barátai annak idején egyszer akkor léptek be hozzá, amikor éppen mákos metéltet vacsorázott, jó étvágygal, s akkor Peéry Rezső megjegyezte: – „Mondd, ilyenkor hová teszed a szárnyaidat?”

A klubest hallgatósága a feddő szavak mögött pusztá tanári szigort sem nagyon sejtethett, mert nemigen tudott róla, hogy az előadó már a Sarló egyik szellemi irányítójaként, a pozsonyi tanítóképző lelkes, fiatalon is tekintélyes oktatójaként azon fáradozott, hogy a jövődő szlovákiai magyar pedagógusok a kisebbségi létből adódó többletfeladatok ellátására képes korszerű szakismereteket kapjanak, széles körű műveltségre tegyenek szert és közösségi felelősségérzettel szolgálják a szlovákiai, ahogy azt gyakran leírta, nemzetdarab fennmaradását. Alighanem e kihívásokkal szembeni közömbösség veszélyének jeleit vélte felfedezni a hatvanas évek szlovákiai magyar főiskolás nemzedékének fesztelenségében, ami menthetetlenül kiváltotta belőle a prédikátori késztetést. Dobossy Lászlótól származik ez a jellemzés is – amellyel „minduntalan igyekezett meggyőzni másokat meg önmagát a szolgálat szépségéről”. De ez az alkati sajátosság és szerepvál-

lalás messze túlnőtt a tanári indíttatáson, áthatotta a szellemi létszolgálatának valamennyi területét.

Szalatnai Rezső több mint másfél évtizeden át, 1945-ig oktatót a pozsonyi tanítóképzőben és gimnáziumban szerteágazó gondossággal földrajzot, történelmet és filozófiát, s fennkölt buzgalommal vállalta még a helyettesítési feladatokat is. Turczel Lajos pedagógusi elhivatottságát érzékeltetve írja róla, hogy magas színvonalon tanított, vezetésével a diák-önképzőköri foglalkozások szinte felérték az egyetemi szemináriumok igényességével. Szalatnai Rezső ugyanis a tudós tanár sajátos típusát testesítette meg. Fia-tal tanárként társszerzője volt *A serdüelőkor problémái* című könyvnek. Magyarországra kerülve, 1948 után nyugdíjba vonulásáig az egyetemi könyvtár tudományos munkatársa volt. Az irodalomkritikával összefonódó irodalomtörténeti vizsgálódásai veretes-míves esszéikben gyümölcsöztek, melyek az egyéni, olykor nagyon is szubjektivistá látás- és közlésmód folytán nemcsak vitára ingereltek, hanem félreértésekre is okot adtak. S ezt ellenfelei igyekeztek jócskán felnagyítva ki is használni. Duba Gyula az *Irodalmi Szemlé*ben az 1977-ben, hetvenhárom évesen elhunyt Szalatnai Rezsőt búcsúztatva lényeglátóan írta róla, hogy „közösségi távlatú útjain is kissé magányos: másokra gondolva önmaga útjait járja...”

Ezen az úton az erkölcsei következetesség és mély emberi meg közösségi szolidaritásra való képessége a szellemi szuverenitással és becsvágygal párosulva többször, kiváltképp a történelmi sorsfordulók idején ütközött hol érzékelhetően kemény, máskor láthatatlan, emberi elfogultságokból és gyarlóságokból összeálló korlátokba.

Nem is csoda, hiszen a monarchiabeli csendőr fiaként – miután korábban a Zólyom melletti Nagyszalatnáról Szokolcára költöztek – az újdonsült Csehszlovák Köztársaságban a gimnázium felső osztályait szlovákul végezte, középiskolásként kapcsolatba került a szociáldemokrata eszmékkel, majd mozgalommal, később tagja lett a kormánypárti Csehszlovák Szociáldemokrata Pártnak. De a pozsonyi egyetem bölcsészhallgatójaként a kibontakozó magyar ifjúsági mozgalom kisebbségvédelmi elszántságának volt lelkes híve, és a Sarló megalakulása, illetve kibontakozása idején már a pedagógusi és publicisztikai ösztönzések hajtóerejével szorgalmazta a Sarló szellemi, közéleti szerepvállalásának az egész kisebbségi léthelyzetre kiterjedő hatáskifejtési szándékát. Mindez főként a *Van menekvés* címmel 1931-ben megjelent cikkválogatásban érhető tetten, annak jelölését jellegként Makkai Sándor erdélyi püspök alkotó, a csodavárásnak hadat üzenő kisebbségi cselekvőképesség életre hívásaként szánt írása éléről vette át. Ebbeli igyekezete természetesen jól megfért, talán egymást kiegészítve is azzal a mély szociális érzülettel és szolidaritási elkötelezettséggel, amit a szociáldemokrata értelemben vett szocialista törekvések tápláltak. De ki-

sebbségi-közösségi önvédelem és pártpolitikai kötődés összeegyeztethetőségének gátjait pár évvel később nagyon is kiábrándító módon kellett tapasztalnia.

A politikai, világnézeti ellentmondások szülte támadás azonban először éppen a baloldalról, Fábry Zoltán részéről érte. Az akkori szélsőségesen szektás kommunista szemléletet Fábry a maga végletesen kiélezett ellentétpárok közötti izzásba helyezve „szociális vaksággal” vádolta Szalatnainak *A krizantém nevében* című cikkét. Ebben Szalatnai számára a Kelet hozzánk ért virága, a krizantém volt az a szimbólum, mellyel érzékeltetni kívánta abbéli revelációját, hogy a szovjet iparosítás, a társadalmi felemelkedés emberi viszonyokat átható életteljességet alapoz meg. Szalatnaira ekkor, a gazdasági válság közepette, mint számos nyugati értelmiségire, vonzást gyakorolt a szovjet átalakulás, de a kommunista eszmeiséggel és gyakorlattal nem vállalt közösséget. Nem követte a Sarló élgárdáját a kommunista párthoz való „lecsatlakozásban” sem. Számára más, a kizárólagosságtól mentes volt az a „világnézeti pedagógia”, ahogy írta, melynek elsorvadásában látta a Sarló felbomlásának egyik okát. Ezzel kapcsolatban talán érdemes utalni Tóth Lászlónak a Szalatnai írásaiból készült, 1994-ben *Magyar magatartás Csehszlovákiában* címmel megjelent válogatás előszavában szereplő felvetésére, ahol az elmarasztalás felhangjának érzését keltve állapítja meg, hogy Szalatnait „egész életében végigkísérte a szocialisztikus eszmékbe, a szocializmus mély gyökerű és jó szándékú, ám sok esetben téves következtetéseken alapuló eszméibe vetett naiv hite”. Tóth ezt az eszmeiséget mindenestül utópiának minősíti. Szalatnai ez irányú tévedéseit nyilván elemzés alá kell vetni, de ebből alighanem kiderülhet, hogy felfogása ugyancsak átjárhatóságot mutat a demokratikus szocializmusnak ahhoz a mai szociáldemokrata képviselőéhez, mely a polgári demokratikus rendszer talaján, annak keretei között szorgalmazza a szocialista értékrendet. Mert igaz, Keletről várta a társadalmi és gazdasági előfeltételt, hogy „minden kispap követelhesse a maga jussát az új európai kultúra kiépítésénél”, de vajon nem a globalizáció fenyegető veszélyérzete erősödik-e fel bennünk, amikor azt olvassuk cikkében, hogy „nem akarunk géppé válni, nem lehetséges a kontinensek közös szellemi uniformisa”. S nem a mai közép-európai vadkapitalizmus ellen tiltakozó hang érzékelhető abból, ahogy a nagy gazdasági válság könyörtelenségét kárhoztatva a magyar kisebbségi középosztályt védi, óvja és egyben ostromozza 1931. május elsején: „Mérnök, orvos, tanár, ügyvéd ma úgy vásárolható, mint a fa vagy birka. Nagy a felhajtás, az ár csökkent...”

Mintha csak József Attilának – akiről 1937-ben, a költőt búcsúztató előadást tartott a komáromi munkásotthonban – verssorait aposztrofálta volna: „S mondd, mit érlel annak a sorsa, / ki költő s fél és így dalol; / fele-

sége a padlót mossa / s ő másolás után lohol; / neve, ha van, csak áruvédjegy, / mint akármely mosóporé...”

Szalatnai szociális érzékenységgel átszőtt kisebbségvédelmi szellemi népszolgálatára nem mentesült, ahogy erről már említés történt, a hatalom sorompóinak áthágásáért járó ütegektől sem. Ezt paradox módon a köztársasági elnöki adományból létrehozott szlovákiai magyar Masaryk Akadémiában kifejtett irodalom- és tudományszervező ténykedése során tapasztalhatta, az intézmény tudományos folyóiratának, a *Magyar Figyelő*nek a főszerkesztőjeként. A hatóságok elkobozták a lapnak azt a számát, amelyben megjelent Maléter István volt eperjesi jogakadémiai tanárnak (az ötvenhatos mártír tábornok édesapjának) a Csehszlovák Kisebbségkutató Társaság összejövetelén tartott, a csehszlovák kisebbségpolitikát bíráló előadása és Szalatnainak *Irodalmi menetrend Szlovénzskón* című írása. Joggal nevezhető botrányos esetnek a hatósági eljárás, mely államilag támogatott intézmény ellen irányult. A felelős szerkesztő, Szerényi Ferdinánd tiltakozásul ki is lépett a szociáldemokrata pártból. Szalatnai alighanem a csekély közéleti mozgástér megtartása végett és politikai-eszmei ragaszkodástól vezérelve a kisebbségi önfenntartás és politikai tilalmak közötti ellentmondást úgy igyekezett feloldani, hogy a szociáldemokrácia magyar nyelvű, alacsony színvonalú lapja helyett más orgánumban jelentette meg írásait.

Mindez azután történt, hogy a már említett irodalomkritikai írásán túlmenően számos, Turczel Lajos meghatározása szerint irodalomtörténeti érvényű elemzést írt a szlovákiai magyar irodalom alakulásáról. Ugyanakkor a *Magyar Figyelő* önálló mellékletként megjelentette a *Jegyzetek a cseh–szlovák–magyar szellemi együttműködésről* címmel írt úttörőnek számító dolgozatát. Ebben tanári mivoltát sem tagadta meg, amikor mindkét nép pedagógusainak az együttműködésben rájuk háruló felelősségét hangsúlyozta: „A csehszlovákiai magyar pedagógia, melynek sajátos kisebbségi küldetésű és haladó szellemű kialakítását tudatosan csak néhány éve sürgetjük, eléggé nem méltányolt hídszerepet tölt be kisebbségi életünk minden percében... Ha majd a pedagógusok szabadabb kezet kapnak a kezdeményező munkára, mely a cseheknél, szlovákoknál és magyaroknál már jelt is adott magáról, akkor a szláv–magyar szellemi együttműködésnek nem áll majd útjában a legnagyobb kerékkötő: a félművelt, féltékeny nacionalizmus.”

Az együttműködés elszánt híveként felül tudott emelkedni, a nemzeti megmaradás odaadó szolgálatában is, a nemzeti szempontokon, amikor azok a demokrácia ellenfeleinek a kezére játszottak. A Hodža miniszterelnök által létrehozott színvonalas *Magyar Újság* hasábjain Győry Dezsővel együtt szembeszegült a fasizmus térhódításával, síkraszállt a csehszlovák de-

mokrácia mellett, nem töltötte el örömmel a hitleri segédlettel történt területi visszacsatolás. Pozsonyban maradt, az összezsugorodott magyar kisebbséggel.

A Tiso-féle Szlovák Köztársaságban Szalatnai Peéry Rezsővel együtt az Esterházy János által alapított két magyar lap hasábjain kulturális és politikai írásaiban azt a szellemet testesítette meg, mellyel Esterházy János nyilvánosan is elhatárolta magát és a parlamentben általa képviselt magyarságot a nácizmus szlovákiai változatától a keresztényi szolidaritás jegyében. Nem csekély bátorság kellett ahhoz, hogy megírja és megjelentesse a Musolinait eltávolító olaszországi fordulat idején *A nemzet nem azonos* című cikkét, kimondva benne: „A nemzet. A nemzet otthagyta az elvek és nézetek egyfajta formáit, ígét és mozdulatait, mint ruhadarabokat szokás használat után.”

Később, a háború után a magyarüldözés elszabadulása idején írt kisebbség- és magyarságvédő memorandumából kiderül, hogy tanárként is mennyire szívén viselte az ifjúság sorsát: „A szlovákiai magyar ifjúság, iskolákban és műhelyekben, faluban és városban szervezet nélkül lévén: szülei és tanítói vezetése alatt megkímélődött a fasiszta mételetől, s tisztán maradt fenn eszményeivel.”

Kapcsolatápoló törekvéseit sem adta fel. A modern magyar költészet szlovák nyelvű antológiájának kiadásáért támadás érte a rendszert kiszolgáló szlovák sajtóban. Kétszer le is tartóztatták.

A hontalanság évei a Szalatnairól szóló írásokban évtizedeken át fehér foltot jelentettek. A Szlovákiából Budapestre került Molnár Imre és Tóth László rendszerváltás után közzétett kutatási eredményei derítették fényt arra a kiterjedt kisebbségmentő munkára, mely a már említett – Fábry Zoltánnak *A vádlott megszólal* című szellemi periratához hasonló tántoríthatatlansággal fogant – memorandumán és egyéb helyzetképeken túl „információkat gyűjtött és adott tovább, titokban iskolákat szervezett, illegális sajtót adott ki, jogvédelmet nyújtott, segélyszolgálatot teljesített...” Egy vidéki tanítónő az üldözött magyarok sorsában osztozva „minden magyar sérelem orvosának” nevezte őt. Szalatnainak Magyarországon, több mint harminc politikust felkeresve, arra is volt gondja, hogy iskolák megnyitását szorgalmazza az ottani szlovákok számára. Molnár Imre Szalatnai lányától hallotta, hogy amikor édesapja bejutott Laco Novomeský iskolaügyi megbízotthoz, akihez nemcsak baloldali eszmetársi, hanem irodalmi vonzalmakból is táplálkozó, szinte baráti kapcsolatok is fűzték, ekképp ragadta meg annak gallérját: „Laco, hogy mertétek ezt csinálni?”

Szalatnai helyzete Szlovákiában mindinkább tarthatatlanná vált. Át kellett költöznie Budapestre. Az ötvenes években a Rákosi-rendszer csakúgy, mint az egykori sarlósok többségéhez, Szalatnai ügybuzgalmához is mos-

tohán viszonyult. Cseh és szlovák fordításokkal igyekezett fenntartani a szülőföldjéhez fűződő szálakat. A *Kempelen, a varázsló* című regényes életrajzregénye az akkor már úgy-ahogy talpra álló szlovákiai magyar iskolák tanulóinak is kedvelt olvasmánya lett, az akkori magyar pedagógusjelölt főiskolások pedig a *Petőfi Pozsonyban* című munkája révén kezdték birtokba venni az ősi város történelmi kötődéseinek szellemi jussát. Az ötvenes évek végéig nincs nyoma annak, hogy írása jelent volna meg a szlovákiai magyar sajtóban. A hatvanas évek közepén jelentette meg a Sarló örökségét felelevenítő és a szlovák–magyar irodalmi kapcsolatokkal foglalkozó közleményeit *A Hét*, de főként az *Irodalmi Szemle* hasábjain, ahol 1966-ban napvilágot látott a Mécs Lászlóról írt tanulmánya, melyet Fábry Zoltán is pártfogásba vett. Az írás ugyanis támadásokat váltott ki Magyarországon és hazai politikai körökben. Lőrincz Gyula a CSKP XIII. kongresszusán elhangzott felszólalásában, mely kivételesen a magyar nemzetiség helyzetével foglalkozott, és a dicsérő fellegjárásba a gondokra utaló komorabb felhőfoszlányokat is belopott, név és közelebbi adatok nélkül Szalatnai tanulmányának közlésére utalva a burzsoá csökevények felélesztésére irányuló kísérleteket emlegetett.

Ezt megelőzően a szlovák irodalmi berkekben Szalatnai szinte persona non grata lett, a *Szlovák irodalom története* című könyve kapcsán, melyet a szlovák kritikusok műfaji tisztázatlanságot felróva és túlzásokat, fogyatékoságokat, valamint a csak kifejezetten vitára ingerlő megállapításokat felnagyítva marasztaltak el, miközben a pozitívumok szinte csak kényszerű tudomásulvétele kurta frázisokba burkolózott.

A prágai tavasz lendületet adott Szalatnai publikálási jelenlétének a szlovákiai szellemi közegben. S jelentkezett az a bizonyos „verekedős” hajlam is. Ezt Krammer Jenő – Turczel Lajos közlése szerint – úgy jellemezte, hogy Rezső gyakran párbajhősökre emlékeztet, de a Jókai-regények kihívó, kérkedő párbajhőseivel ellentétben ő erkölcsös párbajhős. A szlovákiai magyar köztudatban ez talán máig ható tüskenyomokkal ahhoz a vitához kapcsolódik, amelyet Szalatnainak 1969-ben már a szovjet beavatkozás után a fiatal szlovákiai magyar költők útkeresését tűz alá vevő írása váltott ki. Tény, hogy Szalatnai a költőket „törvényíróknak” tekintve az irodalom közszolgálati szerepét kérte őszinte közösségféléstől vezérelve számon. Ne feledjük: a szovjet tankok árnyékában ugyancsak feléledhettek benne az 1945 utáni idők rémképei. S a másság iránti érzék elfojtását vagy elvetését a fiatal írók és költők sem fogadták valamiféle higgadt józansággal, versbe foglalt pamfleteket közölve még könyvmáglyák veszélyét idéző megnyilatkozásra is sor került. De ezt megelőzően még történt valami, ami nem tekinthető pusztán vitának. Az *Irodalmi Szemle*ben Szalatnai 1968 májusában *Magyar változások félévszázadán* címmel tanulmányt jelentetett

meg, mely szokatlan és sokak számára valószínűleg sokkhatást is előidéző szemszögből vette górcső alá a magyar és szlovák nemzettudatnak az adott rendszer keretei között bekövetkezett, a tilalmakkal és elhallgatásokkal előidézett, az egészséges, kölcsönösen tárgyilagos múltszemléletet elrendező torzulásait. Szalatnai a szlovák–magyar együttélést a történelmi Magyarország tágabb keretei közé helyezte, s igyekezett az akkori államkereteken belüli együttélés mellett minuciózusan, szinte szórszálhasogatón minden bizonyítékot felsorakoztatni. A tanulmányra Käfer István és Vígh Károly reagált az *Irodalmi Szemlében*, s minden kritikai észrevételük mellett Szalatnai írásában igyekeztek kidomborítani az akkori magyar nemzetpolitika bírálatát. A mai alapos elemzés alighanem kimutatná, hogy Szalatnai és a hozzászólók írásainak közlésével az *Irodalmi Szemle* a mai magyar nemzetpolitikai és nemzetstratégiai paradigmaváltást tekintve a mostani szélsőségek veszélyét is tudatosítani igyekvő vonulat előfutárának is tekinthető. Már az úgynevezett konszolidációs tarolás elindulásakor jelent meg a Madách Kiadó gondozásában Szalatnainak *Kisebbségben és igazságban* címmel az a cikkgyűjteménye, melyben a szlovák állam idején született írásain kívül 1945 után, a magyarüldözés idején megjelent magyarországi írásai is szerepeltek. A támadás ez idő tájt az *Új Szó* tájékról indult, az igazságkeresésben ugyancsak szenvedélyes Bábi Tibor az akkori szlovákiai magyar kisebbségpolitikai felsőbbség féltékenysége szülte hangulataihoz igazodva önnön felkészültségéhez méltatlan hévvel, szinte kimondva vagy kimondatlanul szabadkőművességgel akarta degradálni Szalatnai Rezső szellemi habitusát. Ezután ismét megszakadt Szalatnai szlovákiai jelenléte.

Igaz, akkortájt a szlovák történelem- és irodalomszemlélettel megütőköző írásai és értékítéletei már ugyancsak nélkülözték az óvatosságot. A korántsem kilátástalan perlekedés azonban a szlovákiai magyar publicisztikától kellő szellemi vértetést kívánt volna. Mára, ideológiai abroncsoktól szabadulva már talán megteremtődtek az életműve itteni átfogó feldolgozásához szükséges szakmai előfeltételek. Enélkül Szalatnainak a pedagógusokhoz szóló üzenete is elhalványulhat. Mert ma is visszhangra lelhet a harmincas évek elejéről származó látélete. Amikor kimondja, hogy „Vékony a tanítói kenyér és száraz”, egyben leszögezi: „Tanítás és nevelés csak ott lehet, ahol a katedra nem húz határvonalat diák és tanító közé... Mi építők vagyunk, felelős építők... Egyetlen célunk: az új iskola... Szlovenszkói magyarok, segítsetek nekünk.”

E segítségkérés egyet jelent azzal az igyekezettel, hogy a szlovákiai magyar iskola a kisebbségi közösség olyan alapsejtjévé váljon, mely a tágabb társadalmi közegbe ágyazódva az egyetemes magyar együvé tartozás letéteményese. Ehhez adhat ösztönzést a fenségességre hajló személyes modor ma talán még inkább megmosolyogtató tartozékaival együtt Szalatnai er-

kölcsi magatartásának és szellemi tárházának a közösségi felelősségérzet felkentségében és lefegyverző tisztaságában fogant teljes öröksége.

(Katedra, 2001. május)

Ami a kisebbségben érték, az egyetemes magyarságot gazdagítja (Dobossy László)

Az életmű mennyiségében is imponáló gazdagsága az, ami önmagában is megragadó most, hogy Dobossy László a sarlósok nemzedékének több, matuzsálemi kort megélt – talán utolsó – tagjaként, 88. évén túl távozott az élők sorából. A szellemi termékenység iránti tiszteletnek adózva kiváltképp megdöbentő, hogy az 1989-ben a Magvető Könyvkiadó gondozásában megjelent *Kortárs magyar írók lexikona*, mely az irodalomtörténezeseket és esszéírókat is számba vette, Dobossy Lászlóról megfélekedezett. Egy olyan irodalmárral és tudóssal szemben történt ez, akinek kétkötetes, 1963-ban megjelent francia irodalomtörténetét, ahogy erről közvetlenül a halála előtt Turczel Lajosnak írt levelében nem titkolt örömmel számolt be, újrakiadásra javasolták.

Az említett mulasztásnak aligha voltak tudományon kívüli okai. Dobossy László a romanisztikán túl a cseh–szlovák–magyar kapcsolatok kutatójának – joggal mondható – legkiválóbbjaként rendkívüli hazai és nemzetközi elismerésnek örvendett. Cseh szakmai berkekben hangzott el, hogy a bohemisztika művelőjeként egyedülálló empátiával és hozzáértéssel volt képes szemlélni és értékelni a cseh irodalom fejlődéstörténetét. Így nem kellett különösebben zokon vennie a lexikonszerkesztés mulasztását. Ő maga húsz évvel ezelőtt, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Intézetének professzoraként tanítványai körében oldottan beszélgetve csak úgy mellékesen megjegyezte, hogy 333 irodalmi, tudományos, publicisztikai és népszerűsítő írásművet vallhat magáénak. Ez idő tájt a kétkötetes francia irodalomtörténeten kívül már a Romain Rolland-ról írt két monográfia, Čapek-tanulmánykötet, valamint Hašekről írt tanulmánygyűjtemény és Hašek-monográfia, továbbá két, a cseh–magyar kapcsolatokkal foglalkozó tanulmánykötet szerzőjének tudhatta magát. Ezért Jaroslava Pašiaková az említett egyéni mérleghez az *Irodalmi Szemlé*ben hozzáfűzhetette: lehet, hogy csak a szerencsés és bűvös hármas számokkal óhajtott tréfásan játszadoxni. Szerette az anekdotákat, s ehhez a magyar és a cseh néplélek sajátosságainak és párhuzamosságainak elmélyült vizsgálatai is bőséges forrást szolgáltatottak. Már csak a hašeki világ paradoxonainak a csehek számára is meglepően eredeti megközelítése folytán is.

Így talán az sem hathat szentségtörésként Dobossy Lászlóval szemben, ha valaki azt találná mondani: életműve akkor is tiszteletet parancsolna, ha csak az 1960-ban megjelent *Cseh–magyar szótár* elkészítése fűződne nevéhez. Ilyen horderejű vállalkozás szlovák–magyar viszonylatban még mindig várat magára. De ne feledjük, hogy a sokrétű és tekintélyes oeuvre 1980-ból származó szerény, önmaga általi lekerekítése után is született négy, a közép-európai szellemi szálakat tovább kereső és szövő tanulmánygyűjteménye.

Közép-európai ember. Ez Dobossy László egyik 1973-ban megjelent tanulmánykötetének címe, mely emberi-szellemi magatartásmodellt testesít meg. Ennek lényegét tanárának és mesterének, az érsekújvári Krammer Jenőnek az életútját végigkísérve fogalmazta meg: „Lehetünk-e, s miként európaian közép-európaiak és közép-európaian magyarok?” Roppant időszerrű, mintha csak napjainkban megfogalmazódott kihívásnak adott volna már évtizedekkel ezelőtt hangot. Az akkori értelmezés hajlamos volt a közeledés előmozdításának nemes szándéka mögött átsiklani a magyar kisebbséget a nemzet egészében szemlélő olyan tágabb többes kötődés felett, mely nem nélkülözheti az önbecsülést. Vajon volt-e kellő odafigyelési készség, amikor az *Előítéletek ellen* című tanulmánykötetében azt írta, hogy az összehasonlítás segítségével „népeink műveltségi egyediségének és eredetiségének megértéséhez” kíván hozzájárulni.

Egyediség, eredetiség! Nem rokon értelmű ezzel az önállóság? Kiváltképp gondolkodóba ejthet bennünket ezzel kapcsolatban Dobossy Lászlónak egy olyan írása, mely 1939 késő őszen jelent meg Kassán – ahol egyébként akkor tanárkodott – az *Új Élet* című folyóiratban. Nem tudni, Dobossy László ama bűvös 333 írása között számon tartotta-e ezt a cikkét, mely már címével is ugyancsak meghökkentően hathat: *A felvidékiség vége*. Ebben többek között annak a véleményének is hangot adott, hogy: „Nem kívánjuk vissza a múltat, és nem kívánjuk a cseh példa megvalósítását sem. Balgák volnánk, ha azt akarnánk. Más nép életkerete és más viszonyok hálózata csak tanulságos lehet, de nem kívánatos”. Dobossy a beilleszkedés mellett tört lándzsát oly módon, hogy „ami a kisebbségben értéknek bizonyult, az az egész nemzet értékét növeli”. Az egész magyarság szociális felemelkedéséért emelt szót, vagyis az egyetemes magyar demokratikus átalakításért.

Dobossy László életműve és magatartása ma, az európai betagozódás és közép-európai összefogás ugyancsak hektikus viszonyai között is a minden helyzetben követendő magyar szellemi együvé tartozás megóvására szólít fel bennünket.

(Új Szó, 1999. március 3.)

A számontartás hézagai... (Kovács Endre)

Most lenne nyolcvanéves az a tudós egyéniség, akinek életútja kisebbségi indíttatású és anyanemzeti viszonyok között kiteljesedett pályáiról tanúskodik. Mintha csak a modellértékűség vonásait mutatta volna meg a kettő egymáshoz kapcsolódását, történelmi kényszerűségek és lehetőségek egymásba játszását. Tetten érhető benne az érvényesülés sajátos kisebbségi korlátai, de előrelendítő többletei is.

Anyagi biztonságra, megállapodottságra és kellő háttérre lett volna szükség ahhoz, hogy a pozsonyi bölcsészkar magyar–szlovák–filozófia szakos hallgatója tanári képesítést nyújtó diplomát szerezve a harmincas években a tudományos alkotómunkát választhassa. Pedig nem volt híján az adottságoknak és a késztetéseknek. Diákként neve a nagy elismertségnek örvendő cseh lexikon, az *Ottív náuční slovník* kiegészítő kötetének munkatársai között szerepelt. Megbízást kapott a magyar vonatkozású pedagógiai, pszichológiai és filozófiai címszavak feldolgozására. A tudományos munka lehetősége azonban a tudományos élet intézményes feltételeit és egyéb megalapozottságát nélkülöző szlovákiai kisebbségi viszonyok között fel sem merült számára. Az érvényesülés lehetőségét behatárolta a hányattatásokkal teli újságírás őrlőmalma és a tanári állás viszonylagos biztonsága. Ráadásul Kovács Endrét irodalmi ambíciók is fűtötték. Már tizenhét évesen *Virágének* címmel verseskötete jelent meg (persze a kiadását mások fedezték). Eleve vonzódást érzett az újságírás iránt is. A lapok hasábjain a saját neve alatt megjelenő cikkek – ahogy jómaga írja – a gyors felemelkedés elégtételének illúzióját is nyújtották számára. Kovács Endre ugyanis rendkívül mélyről jött. A szó valódi értelmében József Attila-i nyomorgó gyermekkort élt meg. Pozsonyi proletárnegyedben nőtt fel, csak az anyai önfeláldozásnak köszönhette, hogy érettségét szerzett és elvégezhetette az egyetemet. Megrázó őszinteséggel vall erről az 1981-ben megjelent *Korszakváltás* című visszaemlékezésében, mely a történész megalapozottságával és az egyéni élmények hatóerejével a két háború közötti, háromnyelvű Pozsony képét felelevenítve mutatja be a polgári Csehszlovák Köztársaság világát és a szlovákiai magyarság léthelyzetét. Napjainkban józanságra intően hatnak emlékképei arról a világról, mely szavai szerint „nem becsülte meg a fizikai munkát, ellenben megvetette a szegénységet minden formájában”. Mostanság ugyanis tanúi lehetünk annak, hogy a polgári demokráciát, mely a jogállamiság figyelemre méltó ismérveivel rendelkezett – amint erről rendkívüli tárgyilagossággal ír ő maga –, nem kevesen szinte már a fogyasztói társadalom vívmányaival is szívesen felruháznák.

Nem volt véletlen tehát, hogy bekapcsolódott a Sarló-mozgalomba, s komoly szerepet játszott annak írói, irodalmi kezdeményezéseiben. A középiskolai kommunista szimpátiák után a Sarló berkeiben szerzett felismerések hatására állapodott meg később a szélsőségektől mentes, kiegyensúlyozott baloldali szemlélet és magatartás talaján. A sarlós múlt a második világháború idején a náci titkosrendőrség érdeklődését is felkeltette. Kovács Endre röviddel a bécsi döntést megelőzően a pozsonyi magyar gimnázium tanáraként áthelyezését kérte Érsekújvárra. Itt tanított 1945-ig. A nyilas hatalomátvételt követően, 1944 őszén a székesfehérvári német biztonsági rendőrség érsekújvári különítménye átiratban kérte tizenhárom személy (köztük 9 volt sarlós) letartóztatását és a komáromi fogolytáborba szállítását. A listán szerepelt dr. Kovács Endre neve is.

Voltaképpen a Sarló-mozgalom értékelő elemzésével vette kezdetét Kovács Endre tudományos alkotómunka iránti vonzalma. A Sarlóról szóló feldolgozása a nevezetes, Pesten kiadott *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938* című, Borsody István szerkesztette tanulmánykötetben jelent meg. Két évtizeddel később, a Sarló-hagyomány újjáélesztése során szintén tőle származott az első tudományos igényű írás. Sajnos, meglehetősen feledésbe merült, hogy a korábbi csehszlovákiai szépírói kísérleteket folytatva is igyekezett hozzájárulni egy árnyaltabb Sarló-kép kialakításához. A Püski Kiadó gondozásában 1941-ben jelent meg a *Prága–Pozsony–Budapest* című regénye. Ebben saját élményeit egy középosztálybeli értelmiségi alakjába reinkarnálva (Peéry Rezső volt a minta) igyekezett megrajzolni a megtépzott, szétzilált szlovákiai magyar középosztály elszalasztott lehetőségeit, de le nem becsülhető elhivatottságát is. Később, 1943-ban megjelentette *Az új szlovák regény* címmel a Pázmány Péter Tudományegyetem szláv filológiai intézetében készült értekezését. Felfigyeltető, hogy ebben a magukat a szocialista realizmus szlovákiai úttörőinek tartó írók műveit magától értetődő természetességgel és elfogultságtól mentes mértéktartással vette vizsgálat alá. Nem alakoskodott és mentegetőzött: egyszerűen az ideologizálásban elvesző valóságot és a leegyszerűsítésekben szétfolyó esztétikai értékeket kérte számon. A háború végén, 1945-ben a pesti Államtudományi Intézet tudományos munkatársa lett, ahonnan 1949-ben átkerült a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe. A kisebbségi közegben háttérbe szorult adottságok számára kitértek a lehetőségek. S a cseh–szlovák–magyar kapcsolatok ápolása iránti korábbi érzéke tágabb szlavisztikai keretekben eredményezett értékes hozadékot. Bem tábornok életútjának feldolgozásáért 1955-ben megkapta a Kossuth-díjat. Kivételes szorgalommal és tudományos termékenységgel bizonyította, hogy az elismerés nem csak a korszellemnek köszönhető. Tucatnyi könyvvel járult hozzá a kelet-európai kapcsolattörténeti és összehasonlító

kutatások magyarországi megalapozásához. Ma is alapműnek számít a cseh–magyar kapcsolatokról készült munkája, mely 1959-ben a *Madari a my* című tanulmánykötetbe is bekerült. Utolsó műve, a *Szemben a történelemmel* a reformkor, a szabadságharc és a kiegyezés korának nemzetiségi problémáival foglalkozik. A szerző sokirányú érzékenységet felmutatva igyekezett eligazodást keresni a történelmi ellentétek szövevényében, de a történészek ellentétes véleményei és nézetei között is. Erre kellett vállalkoznia a tízkötetes *Magyarország története* 6. kötetének főszerkesztőjeként. Nyilvánvaló, hogy a kelet-európai helyzet megváltozása számos szemléleti és értelmezési megközelítést és kompromisszumot vita tárgyává tesz.

Ellentmondásosan alakult Kovács Endre szellemi teljesítményének kisebbségi befogadása és számontartása. Fogarassy László annak idején a hetvenéves tudóst köszöntve keserűen utalt arra, hogy a hazai sajtó adós maradt műveinek recenzálásával. A visszhang alighanem néhány ismertetésre korlátozódik. Közöny, ismerethiány és politikai nyomás minden bizonnyal egyaránt közrejátszott abban, hogy visszhangtalan maradt a már említett visszaemlékezéseinek egy roppant izgalmas mozzanata is. Kovács Endre felhívta a figyelmet egy kevésbé ismert tényre: 1938 őszén csehszlovákiai magyar körök nemzeti tanácsot alakítva fel akartak lépni a csehszlovákiai demokráciában megszerzett jogokért, elejét akarták venni annak, hogy az átcsatolt területeket egyszerűen beolvasszák az anyaországba.

Kovács Endre nekrológiájában pedig 1985-ben az *Irodalmi Szemle* hasábjain Turczel Lajos azt volt kénytelen megállapítani, hogy „sajnos, a kritikus (és szépíró) Kovácsot irodalomtörténetünk eddig eléggé elhanyagolta”. A szlovákiai magyar értelmiség alighanem azzal szolgáltathat méltó elégtételt Kovács Endrének, hogy ösztönzést ad az életművét elemző monografikus feldolgozás megírásához.

(Új Szó, 1991. május 24.)

Szellemi útlevel az utókornak (Boross Zoltán)

Talán sorsszerű rendeltetésnek is érezhető, hogy a Sarló-nemzedék majd 92 évet megélt mohikánja, Boross Zoltán épp pár nappal ezelőtt távozott az élők sorából. Debrecenben helyezték örök nyugalomra, ahová a dimbesdombos Gömörből, a Rimaszombat mellőli Feledről kikanyarodó életútja – gazdagító élmények, de történelmi hányattatások folytán is – már ötvenedik életévén túl elágazott és megállapodott. Hosszan tartó súlyos betegség után hunyt el. Nem tudni, eljutott-e hozzá és képes volt-e még felvilla-

nyozni a szeretett szülőföldje és a kisebbségben élő sorstársai iránti szoros kötődésének mindvégig eleven lelki szárait az arról szóló hír, hogy a szlovákiai magyar értelmiség önszerveződése az idei januári, Csölösztőn megtartott második találkozáson fontos határvonalhoz érkezett. A kihunyó tudat és az elköltöző lélek mintha csak akkor talált volna megnyugvást, amikor a Szlovákiai Magyar Értelmiségi Fórum fontos előrelépést tett a szakmaiságot és nyíltan vállalt közéletiséget párosító kisebbségi érdekszolgálat kibontakoztatásában. Alighanem saját és nemzedéktársai ifjúkori álmait kísérő lázas útkeresésnek a feléledéseként hatott volna rá, ha ott lett volna a csölösztői összejövetel nagyszámú résztvevőinek vitáján.

A szaksoportokban összpontosítható szellemi-professionális felkészültség összefogása és a mind szélesebb körű értelmiségi tenni akarás mozgalommá fejleszthető kiterbélyesítése között áthidalást keresve a mai szlovákiai magyar értelmiség – ugyan politikai és pártérdekektől függetlenül –, de ugyanazzal a dilemmával találja magát szembe, mint hetven évvel ezelőtt a sarlósok.

Boross Zoltán egyik alapítója volt annak a mozgalomnak, mely a magyar diákság népi gyökereket kereső és élményszerző „vándorlásainak”, a regősjárásnak cserkészkeretein túllépve a kisebbségi öntudatra ébredés és önmegtartás értelmiségi erőforrásainak feltárására és mozgósítására tett elszánt kísérlet volt. Már a pozsonyi Komenský Egyetemen folytatott tanulmányainak befejezéséhez közeledő „majdnem jogászdoktorként” lett tagja Balogh Edgárral és Terebessy Jánossal együtt annak a delegációnak, melyet 1930. január 17-én fogadott a prágai várban Masaryk köztársasági elnök. A korabeli résztvevők tudomása szerint ez volt az első szlovákiai magyar küldöttség a Hradzsinban. A találkozás a kisebbségi sérelmek ismeretetésére is lehetőséget adott. Pár héttel később Boross Zoltán tartotta a Sarló március 15-ei ünnepségén *Kossuth Lajos és az új nemzedék* címmel azt előadást, mely alapvetése lett a Sarló nemzetközi összefüggésekben mozgó nagyszabású elképzelésének, a kelet-európai konföderáció koncepciójának. Igaz, a kezdeményezés illúzióknak bizonyult, de meghatározta a Sarlónak az egész magyar nyelvterületen kifejtett erjesztő hatását, annak kezdeti szakaszában. Boross Zoltán, minthogy katonai szolgálatát töltötte, nem volt jelen a Sarló 1931 szeptemberében tartott kongresszusán, mely többek között épp a konföderációs törekvések kapcsán mondta ki a kommunista mozgalomhoz való csatlakozást. Ez a lépés meggritkította, maroknyivá zsugorította a Sarló sorait, elhalványítva a Sarló-hagyománynak a második világháborút követő egyoldalú ápolásában, utóéletében az ígéretes nekilendülést. Boross Zoltán a kezdetekben rejlő sarlós örökség hűséges ébrentartójaként személyes kiállást is jelentő nyitottsággal állította össze a sarlósok névsorát az 1978-ban *Ez volt a Sarló* című tanulmány- és dokumen-

tumkötetben. Nemcsak emlékezetére hagyatkozva, hanem az általa összegyűjtött sarlós emlékekre támaszkodva törekedett a mozgalom minden szakaszát magában foglaló történeti kép teljességének benépesítésére. A múzeumi anyag a debreceni Déri Múzeumban Magyar Kisebbségi Dokumentációs Gyűjteménnyé duzzadt. Turczel Lajos méltán nevezte ezt Boross Zoltán „szellemi bizonyítványának és útlevelének a jövő felé”. Ettől az útlevélről elválaszthatatlan, Boross Zoltán távozása után is, a sajátos sarlós együvé tartozást óvó szemlélet. Az említett névsor bevezetőjében sarcostársát, Balogh Edgárt idézte, hogy a Sarló mindig a munkát szervezte, s „a hozzávaló legjobbakat, akik szívükkel és eszükkel összeálltak a cselekedetre”.

Eszei és politikai különbségeken felülemelkedő, de tévedésekkel és tévutakkal is számot vető összetartástudatot sugároz Boross Zoltán – szellemében továbbélő – magatartása, mely mögött a kiröppentő fészkek, a kisebbségi létmegőrzés iránti példaadó felelősségérzet munkál.

(Új Szó, 1998. február 7.)

Kisebbségi kötődés és európai távlat (Krammer Jenő)

„Egy bizonyos, hogy a szlovákiai magyar szellemiséget ezer szállal fűzi műveltsége az európai kultúrához, s ha átmenetileg saját szellemi életének szervtelensége le is kötötte minden gondolatát, mégis Európán át fogja jövő szellemi hivatását megtalálni.” – Krammer Jenő *Európa és a csehszlovákiai magyarság* című tanulmánya zárul e szinte váteszinek szánt szavakkal. Az írás a *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938* címmel Budapesten megjelent kötetben látott napvilágot, s 1993-ban a Kalligram Kiadó gondozásában készült válogatásban került újraközlésre.

Akkor, közvetlenül a rendszerváltás után, amikor az európai csatlakozás ugyancsak közelinek tűnt, s maga a szópárosítás már-már publicisztikai divatos fordulattá vált, valahogy nem is váltott ki különösebb figyelmet az a rádöbentő erő, amely magából a címből is árad. Hisz nem kevesebbet sejtet, minthogy a szlovákiai magyarság az európai szellemi kapcsolatokban sajátos, önálló szerepre jogosult és képes szubjektum. S nemkülönben felfigyeltető magának az európai szellemiséghez kötődő ezernyi szálnak az emlegetése, ami kiváltképp napjainkban kap különös hangsúlyt, amikor is azokról egyre inkább kiderül, hogy jócskán összegubancolódtak.

Krammer Jenő idézett, nem túl terjedelmes tanulmánya társadalom-lélektani remeklés. A szociálpszichológiai szemlélet úgy hatotta át gyakorla-

ti pedagógusi és elméleti neveléstudományi munkásságát, valamint irodalomtörténeti vizsgálódásait, hogy a kutatói elmélyültség a személyes megélés és átélés élményeivel szembesülve forr ki magából mélyreható felismeréseket.

A két háború közötti csehszlovákiai magyar oktatás egyik fellegráának számító érsekújvári reálgimnázium német–francia szakos tanáráként Krammer Jenő Turczel Lajos emlékezetében „száz és száz újvári diák szeretett *műszjő*”-jeként maradt meg, aki bensőséges kapcsolatot tudott kialakítani diákjaival. A modern pedagógia vívmányait alkalmazva törekedett a tanár-diák viszony korszerűsítésére s az önképzőköri tevékenység megreformálására. Egyéniségének vonzereje, ahogy ezt a hozzá közelálló megállapították, a példaadásban rejlett. A hűséges tanítvány, Dobossy László írta róla: „Krammer Jenő sohasem törekedett arra, hogy igaza legyen, s hogy igazát mások is elismerjék: arra törekedett, hogy ő maga legyen igaz.” Emberközpontúság, őszinteség, egyéni példa és közösségi elkötelezettség egybekapcsolódásáról vallott, hogy nemcsak a Sarló-mozgalom pedagógiai törekvéseiben játszott meghatározó szerepet, hanem tőle származik a Sarlóról szóló első, s mindmáig szinte alapműnek számító társadalom-lélektani elemzés, mely *A szlovenszkoí serdülők lelkivilága* címmel 1935-ben Budapesten jelent meg. De *A serdülőkor problémái* címmel Szalatnai Rezsővel és Szerényi Ferdinánddal együtt is írt könyvet, miközben a szlovákiai és külföldi szaklapokban is publikált.

Fukári Valéria Krammer Jenő írásaiból – az *Irodalmi Szemle* hasábjain elemezve azokat – „a szív melegét érezte”. Alkata, egyénisége, közvetlen természete arra rendelte Krammer Jenőt, hogy „az embertől emberhez, népektől népekhez vezető utak közvetítőjeként hasson, hogy mély emberi és tág szemléleti kapcsolatokat nyisson, építsen...” A két háború közötti Csehszlovákiában alighanem ritkaságszámba ment, hogy nemcsak a magyar, hanem a szlovák középiskolákban is használt számos tankönyv szerzői között szerepelt. A harmincas évek közepén a magyarországi neveléstudomány kiemelkedő egyéniségével, Kemény Gáborral közösen *Dunavölgyi Pedagógiai Szemle* címmel csehszlovákiai, jugoszláviai és romániai magyar nevelők részvételével készülő folyóirat kiadásán fáradozott. Majd évkönyvet állított össze, mely a szomszédos országok és népek pedagógusai számára kívánt fórumot teremteni.

Krammer Jenőnek az a törekvése, hogy a kisebbségi kötődést és közép-európai meghatározottságot egyetemes európai távlatokba kapcsolja, főként irodalmi kutatásaiban érhető tetten. Ehhez eredendő indíttatása is hozzájárult, a középiskolát Pozsonyban végezte, a német–francia szakot pedig Budapesten, Berlinben és Prágában. Levezett Romain Rolland-nal, s példaképének tekintette a svájci regionalista író, Charles-Ferdinand Ra-

muzt. Az ő hatására vallotta, hogy „ott kell megtalálnunk létünk legmélyebb értelmét, ahová a sors állított”. S ezzel hirdette, hogy a kisebbségi létproblémákat általános emberi összefüggésekbe kell ágyazni. De nemcsak hirdette! A harmincas évek végén kísérletet tett arra, hogy a provençai Jean Giono íróval közösen átültesse franciába Tamási Áron *Ábeljét*.

A kisebbségi indíttatás iránti hűség és hivatástudat tágabb szellemi horizontot követve Krammer Jenő magatartásában megmaradt a második világháború után is, amikor Magyarországon élt. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem német tanszékének tekintélyes tanáraként az idegen nyelvek oktatásának korszerű módszereivel foglalkozó tanulmányokat írt. A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején dél-szlovákiai kisvárosokban szülői munkaközösségek rendezvényeinek résztvevői előadóként találkozhattak vele. Készségesen fogadta el a meghívásokat: „Tudod, ha onnan jön kérés, nem szabad nemet mondani” – írta egy meleg hangú levélben.

Valószínűleg szlovák körökben is vannak, akik Krammer Jenő nevével egy sajátos kelet-európai színházi reneszánsz kapcsán találkoztak. Német nyelvű monográfiát írt az osztrák Ödön von Horváth életéről és műveiről, amelyet 1971-ben az Akadémiai Kiadó magyarul is megjelentetett. Meglátásai a bemutatókról szóló színházi kritikákban és műsorfüzetekben is szerepeltek.

Nem tudni, vajon kezébe került-e még a Duba Gyula összeállításában 1973-ban *Fábry Zoltán kortársai szemével* címmel megjelent, a Fábryról szóló visszaemlékezéseket és tanulmányokat egybegyűjtő kötet. Ebben szerepelt Krammer Jenő írása is, mely Fábry irodalmi ösztönzéseinek német forrásvidékére, annak értelmezésére hívta fel elsőként a figyelmet. Turczel Lajos visszaemlékező írásából ismeretes, hogy a Fábry-életműben szereplő német vonatkozásokról nagyobb tanulmányt is tervezett. „Nagyszerű terve s ígérete felett örvendezve valóságos sokkhatásként ért aztán 1973-ban bekövetkezett halála” – írja meghatódva Turczel tanár úr.

Az idén nyáron volt Krammer Jenő születésének 100. évfordulója. Lapjaink erről, ami mostanság igencsak gyakran megesis, megfeledkeztek. Könnyen támadhat olyan érzésünk, hogy a mai állapotok között, a szellemi életre is rátelepedő és szinte mindent eluraló napi politika széljárásai-ban a hagyományokban testet öltő erkölcsi erőforrás leértékelődik. Mint-ha csak igazolódni látszana Krammer Jenő e cikk indításához idézetet szolgáltató tanulmányának jó pár meglátása. Krammer Jenő kivételes beleérzéssel mutatta ki, hogy az európai ösztönzéseket pesti közvetítéssel felfogó Kassa és a nyugatias szellemet Bécsen keresztül érzékelő Pozsony 1918 utáni helyzetében bekövetkezett változás miként hatott a szlovákiai magyarság kulturális életére. Ugyanakkor arra is rávilágított, hogy Prága ilyen irányú jelentősége mellett sem tudott olyan termékenyítő hatással lenni a

felvidéki magyar szellemiségre, mintha közvetlen kapcsolatok révén jutott volna el hozzá. Az államfordulat utáni kisebbségi kultúrbeállítottság aztán a pusztá megmaradásra fordított energiákat örölte fel, másrészt viszont befelé fordulva sajtóságos önbizalmat adó értékek megteremtésére készítetett. „Az első meg gondolás száz évvel hátravet a magyar szellemi ébredés korszakába (...), a második útkeresést, életértelem utáni lázas kutatást indít el, mely azonban igen nehezen fejlődik életcélá (...), így nem is csoda, hogy a korlátok közé szorult csekélyke magyar művelődés lehetőségeit igyekeznek bővíteni, s ebben a munkában felemésztyődnek, vagy rendszeresebb eszmei megalapozás nélkül valamilyen szellemi áramlat sodrába kerülnek” – írta. Vagyis könnyen behódolnak a divatosnak hitt áramlatoknak – tehetnének hozzá. Most, amikor a magyarság szellemi összetartozásának új lendületet adó anyaországi kapcsolattartási lehetőségek adódnak, s valóban nyitottá válik nyugat felé is a szemhatár.

A lehetőségek valóra váltásában nem halványulhat Krammer Jenő példamutatása: a szlovákiai magyarság önazonosságát megőrizve, önértékelése tudatát elmélyítve csak saját útjait keresve igazodhat el az európai egységesülés folyamatában.

(Katedra, 2000. október)

A múlt utoléri a jelent (Gömöry János)

Történezi-politológusi telitalálatnak számít ez a közép-európai rendszer-váltás után született, német szerzótól származó elmés fordulat. A kívülálló érintettségétől mentes lényeglátás a 19. század balkáni ellentéteinek újrafellángolására utal, arra figyelmeztetve, hogy a múlt meg nem emésztett traumái búvópatakként ismét a felszínre törnek. A múlt és jelen ilyen érintkezésének érzékelése élesebb fénybe állítja a jelenre nehezedő terhek súlyát. De vajon a történelmi helyzetek ismétlődése nem annak bizonyítéka-e, hogy a már leküzdöttnek hitt nehézségek a mai nemzedékek előtt újra felbukkannak? Viszont nem kelnek-e életre olyan folyamatok és társadalmi jelenségek is, amelyek az eltorzult és félbeszakadt polgári értéktelenség közvetlen újraéledésének vagy legalábbis példaadásának erejével jelennek meg napjainkban? Az idő múlásával vajon a társadalmi építkezés vívmányai is eleve meghaladottakká válnak? Ilyen és hasonló kérdésfelvetésekre készítet a magas kort megért pedagógus, publicista, történész Gömöry János alakja. Az ő majd százéves életútja korszakokon és helyszíneken, országhatáron átívelve a szlovákiai magyarság számára azt őrizte meg

– Szalattnai Rezső róla szóló remek esszéjének szavaival –, „amit kincsek érzett mindenki: a jogot, igazságot, elvet, hitet és hagyományt, tehát a Fábry idézte emberséget”.

Gömöry János kilencvenhárom éves korában a pesthidegkúti pedagógusotthon tétlenségét nem ismerő lakójaként *Emlékeim egy letűnt világról* címmel írta meg meghittséget árasztó és lebilincselően igazmondó emlékiratait. A címből ítélve látszólag mintha a múlttal, azt lezárnak tekintve igyekezett volna számot vetni. Pedig a valóságban az élmények és a felidézett események tükrében az olvasó a mai önmaga körüli világ ember- és lélekpróbáló kihívásait érzékelheti, önnön magatartásával is lelkiismeret-vizsgálatra késztetően szembesülve.

Még a feudális csökevényekkel megütköző, de vele szövetséget kötni is képes polgári előretörés Ferenc József-i világa a meghatározó, amikor a kossuthi szellemet és távoli Petőfi-rokonságot is magának tudó bürtönigazgatóvá szegényedett volt uradalmi tisztartó fia elveszti édesapját. Az özvegy édesanyának öt gyermek eltartásáról kell gondoskodnia, szerény óvónői fizetéséből. A gimnázium, majd a hírneves eperjesi evangélikus kollégium teológiai szakának elvégzése után kitűnő bizonyítvány birtokában él benne a vágy, hogy tanulmányai folytatásával tanári oklevelet szerezzen. De inkább nevelői állást vállal, hogy segíthessen édesanyjának testvérei taníttatásában. Az emlékirat minderről szűkszavúan szól. A család iránti felelősségérzet és áldozatvállalás, a lemondás azonban ma olyan példaadó értéként jelenik meg, melyet nem kevés családban követelnek meg a mostani viszonyok. A továbbtanulás egykori gondjai újból jelentkeznek: vajon tudatában vannak-e ennek azok a jó módú, kiváló hátteret élvező „féldiákok”, akik a minél magasabb tandíj bevezetéséért ágálnak? De amikor joggal állítják előtérbe, hogy a támogatásnyújtásban az alkalmasság, a felkészültség legyen a meghatározó, gondolnak-e arra, hány munkanélkülivé vált szülő még szociális és tanulmányi juttatások mellett sem lesz képes biztosítani tehetséges gyermekei számára a továbbtaníttatást. Akkor válasszák a lemondást a lehetőségekről és vágyaikról?

Gömöry János végül is tanári képesítést szerzett a kolozsvári egyetem bölcsészkarán, s az alma materben, az eperjesi kollégium főgimnáziumában indulhatott el a pedagógusi pályán. Itt lett 1903-ban igazgató. Az eperjesi évek ma már, a magyarság számára valóban egy letűnt korszaknak számíthatnak. Hiszen hol van az a szellemi pezsgés, melyet Gömöry János visszaemlékezéseiben Tarca-parti Athénnek nevez. Szinte csodálatos, hogy minderről tanúságtételt adhatott az 1964-ben megjelent emlékirataiban. Sejtethető, hogy ebben közrejátszhattak Magyarországra került valamikori diákjai és tisztelői is, akik között ott voltak az egykori sarlósok. Így a Gömöry János által megélt és megörökített eperjesi kollégiumi szellem és városkép

ma műltszemléletet árnyalva, alakítva, leegyszerűsítésektől mentesítve válik igazi, a történelmi forrásokkal egyenértékű, személyes ihletésű, de közösségi központú dokumentummá. Mindez hatványozottan érvényes arra az időszakra vonatkozóan, amikor az államfordulat után az eperjesi kollégium tanárai válaszút elé kerültek: vagy Magyarországra költöznek, vagy vállalják az új, megalkuvásokra késztető és pálfordulásokra csábító helyzetet. Meghatóan lenyűgöző erő hatja át Gömör János vallomását arról a sziszifuszi harcról, melyet a csehszlovák hatalom képviselőivel folytattak a magyar nyelvű kollégium eleve reménytelen megmentéséért. A bárhonna jövő érzékeltlenségnek üzen hadat az a mód, ahogy Gömör János tanártársaival szembeszegült azzal a hivatalos megfellebbezhetetlenséggel, mely szerint a sárosi, de kiváltképp az eperjesi magyarság a szlovák közegben pusztá erőszakkal kialakított szervesetlen képződmény, ezért itt magyar szellemiségnek nincs létjogosultsága. A Gömör János által fogalmazott, Masaryk elnökhöz eljuttatott kérvény a sárosi magyar kultúra sajátos, a 16–17. századba visszanyúló voltára hivatkozott, hangsúlyozva innen eredő és nem a nemzetné válást kísérő nacionalizmusból fakadt magyar–német gyökereit. S tette ezt olyan magyar értelmiségiként, akit szlovák diákjai is tiszteltek, hisz az evangélikusok Tiszán inneni kerületi gyűlésén egyedül emelt szót azért, hogy az eperjesi kollégium teológiai tagozatán és a tanítóképzőben fakultatív tantárgyként vezessék be a szlovák nyelvet is. Ezért hazaárulással is megvádolták. *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–1995* Turczel Lajostól származó címszava szerint egyéniségének fő vonása a más nemzetiségiek megbecsülésével párosuló tiszta és szilárd nemzeti érzés volt. S ez a hatalom buzgó képviselőinek szemében nem számíthatott elismerésre. Igaz, 1928-ig, amikor az utolsó magyar osztály is leérett-ségizett, megmaradt igazgatói állásában, utána rögtön tanárként áthelyezték a kassai magyar gimnáziumba, ahol tanári minőségben azonnal nyugdíjazták, de az igazgatói pótlék nélkül. Mint megtudta, az eljárás mögött az eperjesi tanfelügyelő feljelentése húzódott meg, aki megtudta, hogy egy már csaknem teljesen szlovák oktatási nyelvű eperjesi szlovák iskola igazgatója – megbocsáthatatlan bűnként – fiát a rimaszombati magyar gimnáziumba járattja.

Az eperjesi évek Gömör János nevéhez olyan értéktartományt és hagyományerőt is kapcsolnak, amelyet Zemán Lászlónak pár évvel ezelőtti, a *Kalligram* című folyóiratban megjelent tanulmánya gymnasiológiának nevez. A szabad értelmezést lehetővé tevő fogalom a szerző szerint azok számára, akik beleszületnek egy kultúrába, azaz hagyományba, olyan nevezéktani képződmény, mely „önmagában elégséges közlés, rámutatás, hivatkozás és meghatározás”. Ilyennek tekinthető szerinte Gömör Jánosnak 1938-ban Pozsonyban, a Táttra almanach – Szlovenszkói városképek soro-

zatban *Eperjes* címmel megjelent város- és iskolatörténeti feldolgozása. Ebben a szerző a „kollégium krónikásaként, utolsó magyar hírmondóként, a kollégium sorsa által láttatja a várost”. Zemán László ezt veszi górcső alá, újabb keletű kiadványokkal összehasonlítva. Gömör János történelemtanárként ugyanis tudományos kutatásokat is folytatott, s ezek eredményeit tette közzé munkájában és egyéb írásaiban. Ez ugyan egyéni készítés eredménye, de a századforduló idején és az azt követő időszakban a gimnáziumi oktatásnak természetesen velejárója volt a tudós-tanár típus. Az említett lexikon tanúsága szerint az első Csehszlovák Köztársaság idején majd negyven tanár folytatott kutatómunkát és jelentetett meg elmélyült publicisztikai írásokat. Gömör János esetében ezt áthatotta a *genius loci*, a kuruchagyományokat őrző hely szelleme, az ahhoz való kötődés, melyet eperjesi búcsúzásokor azzal a vallomással is kifejezésre juttatott, hogy sohasem szűnik meg sárosinak, azaz eperjesinek lenni. Erről a történelem örvényei folytán még sok változást, megpróbáltatást megélve visszaemlékezéseiben tett magával ragadó biznyságot.

Kassa társadalmi életét Gömör János – saját bevallása szerint – nem ismerte. Eleinte csupán annyit érzett, ahogy írja, hogy nem Eperjes, s itt nyilván arra az egymást becsülő, bensőséges, szinte családias összetartás hiányára kívánt utalni, amely korábban, több mint három évtizeden át élete mindennapjaihoz tartozott. Hatvanadik életévén túl nyugalomra vágyott. Ehelyett szinte azonnal belecseppent a magyar közművelődési gondok sűrűjébe, ami a kisebbségi közegben elválaszthatatlanul összefonódik a politikával érintkező közéletiséggel. A művelődés nemzeti önmegtartó erejébe vetett mély hittel, kényelmességet nem ismerő tetterekészséggel vállalta 1932-ben a Kazinczy Társaság főtitkári tisztét, egyéniségének teljes tekintélyével vett részt kiadói és folyóirat-létrehozási kezdeményezésekben. Ekkori ténykedése ma már kisebbségtörténeti fejezet. Ami viszont ezzel kapcsolatos visszaemlékezéseiből nemcsak szellemi ismeretanyag, hanem élő, eleven hatóerő, az a szerző személyes élményeinek, a korabeli valóság mai tudományos megközelítésének és a mostani nemzedékek új társadalmi és élethelyzeteinek egymással szembesülő és egymásra vetülő felismeréseiből szikrázik, a lélek mélyére hatolva.

Pártérdekeken felülemelkedve igyekezett előmozdítani a kisebbségi lét gondjainak enyhítését. Hogy mi is rejlik egy ilyen sommás megítélés mögött? Gömör János emlékeit olvasva ez a következtetés is könnyen kerülhetett az elmúlt évtizedekben – a felnövekvő fiatal szlovákiai magyar értelmiségi nemzedék számára – ideológiai egyoldalúság sugallta megítélés hatása alá. Figyelmét elsősorban azok az emlékképek ragadták meg, amelyek a magyar kisebbségi pártok magatartásában a szűk pártérdekek diktálta puszta sérelmi politika egyes elhíresült cinikus megnyilatkozásai-

hoz kapcsolódtak. Ez tetten érhető még Fábry Zoltánnak a vox humana el-
lentéptólusainak végtelenségig kiélezett sarkításában is, ahogy Gömör János
könyvéről írt. „Amit elmond, leír és továbbad, az a legtisztább szlovákiai vox
humana” – állapította meg Fábry Zoltán Gömör János könyvéről az *Irodalmi
Szemle* hasábjain 1965-ben. Ugyanakkor ennek egyik fő ismérveként utalt Gö-
mör Jánosnak a sérelmi politika miatti olyan kifakadására, mely a magyar
ellenzéki pártok egyetemleges kárhoztatásaként hangzik. Pedig Gömör Já-
nos akkori magatartásában – mai szemmel ehhez már aligha férhet kétség –
épp azzal vált ki rendkívül magával ragadó, szinte katartikus hatást, ahogy ki-
vetíti az értelmiségi függetlenség megőrzésére irányuló igyekezetet és a politi-
kai támaszkeresés között feszülő belső tusát. Elgondolkodtatón vall arról:
rá kellett döbbsennie – személye ellen irányuló intrikák és nyomásyakorlá-
sok ellenére is –, hogy a magyar ellenzéki pártok politikájában a sérelmi ön-
célság mellett jelen van a kisebbségi jogvédelem politikai erőforrása is, ak-
kor, amikor a csehszlovák pártokhoz csapódó magyar szerveződések elerőtle-
nednek a többségi szűkkeblűség folytán. Vajon nem hasonló helyzetekbe ke-
rül-e a mai szlovákiai magyar értelmiségi is, aki a kisebbségi elkötelezettsé-
get megpróbálja összeegyeztetni a párton felüli, pártpolitikai mesterkedé-
sektől és alakoskodásoktól mentes közéletiséggel?

S itt, ebben a vonatkozásban világít a mába Gömör János kassai sze-
repvállalásának egy olyan fejezete, mely szinte szociológiai látletelekkel is
szolgált. Teljes odaadással vett részt a kassai magyar iskolahelyzet orvos-
lására 1937-ben szervezett kampányban. Ennek mozgatói az immár a szö-
vetkezés minél tágabb kereteit kereső kommunista párt antifasiszta nép-
frontpolitikájának fiatal, a sarlós mozgalomból indult szorgalmazói voltak.
A népfrentpolitikát szolgáló *Magyar Nap* hasábjain őrződött meg a kiváló
esszéista Vass László kassai előadásának gondolatmenete, melyben hang-
súlyt kapott, hogy a magyar nemzeti öntudathiány a középosztálynál job-
ban jellemzi a dolgozó néptömegeket. A lap szó szerint idézett Gömör Já-
nos erre reflektáló felszólalásából, aki többek között kijelentette: „Való-
ban, a magyar nép nemzeti öntudathiányának, amint azt az előadó is fejte-
gette, szociális okai vannak, és ezért örömmel tudja üdvözölni ezt a moz-
galmat, amely az alacsony nívóról magasabb kulturális fokra akarja emel-
ni a népet. Ezt nem lehet politikai jelszavakkal megoldani. A magyar anya-
nyelv ügye mélyen járó sorskérdés, amivel mi állunk vagy esünk mint em-
berek is!” Nem hangzik-e mindez mához szóló intelemként a szlovákiai ma-
gyar politikai képviselő felé, hogy a kisebbségi érdekvédelemből nem szo-
rulhat ki a szociális érzékenység?

A visszacsatolás utáni Kassa lelkesültséget hozó légkörében Gömör Já-
nost továbbra is a felvidéki közösségi gondok foglalkoztatták. „Ez bírt engem
arra, hogy mint a Kazinczy Társaság elnöke Budapesten a Pilvax kávéházban

összehívjam az egykori szlovákiai magyar írókat” – írja visszaemlékezéseiben. A kisebbségi élet mintegy zárókövének tekintett értekezéslet 1939 áprilisában a kisebbségi életből a többségi életbe való áttéréssel foglalkozott. Az ott elfogadott határozat a kisebbségi létben szerzett alkotmányokat védelmezve szót emelt a magyarországi kisebbségek jogainak alkotmányos úton való rendezéséért is. A *Népszavában* megjelent méltatás úgy üdvözölte a kezdeményezést, mint az első arról tanúskodó megnyilvánulást, hogy a felvidékiesség nem azonos a kisebbségi magyarság múltjára és szenvedéseire hivatkozó helyezkedéssel és pozícióhajhászással. S itt ismét kísért, a történetiség követelményeihez ragaszkodva is, a mai párhuzam. Vajon ma, a határok légiesedésének körülményei között a magyar állam által nyújtott nagyvonalú támogatásokat élvezve a felvidékiesség nem jelent-e egyesek számára az előnyökhöz jutást önzően kereső pózt itt, és a határon túl?

A második világhéges borzalmi után kezdődött el Gömör János megpróbáltatásokkal teli életének az a szakasza, mely előtt szinte értetlenül állhatna az, aki nem ismeri a huszadik századi közép-európai történelem képzelenségeinek hatalmi érdekek diktálta hátterét. A majd nyolcvanéves, köztiszteletben álló férfi, Vladimír Čobrda püspök, Gömörüt „mindig mindenben becsületes” szlovákiai magyarnak nevezte, aki ennek ellenére sem menekült meg a kitelepítés elől, mert kassai lakására szemet vetett egy pesti szlovák diplomata. Ezt a valódi okot Tóth László tárta fel a Gömör János és Szalatnai közötti akkori levelezést feldolgozva. Ennek alapján egészítette ki az eddigi Gömör-portrét *Elfeledett évek* című gyűjteményes kötetében azokkal a háború utáni elemekkel, melyekből feltör a megcsalattatásnak Fábry Zoltán *Üresjárat* című naplójában megőrződött vívódásaira emlékeztető érzése, a szlovákiai magyar középosztály eltűnése, elvesztése feletti fájdalom. (Vajon teremtődik-e helyette új, ahogy azt a rendszerváltás utáni, mai politika ugyancsak ígéri?) A viszontagságokban sem csüggedő ember iránti csodálat hangján írt Szalatnai Rezső arról, ahogy a Sós-kútra áttelepített Gömör János, aki sohasem élt falun, feleségével együtt, amikor „kiapadt minden forrás körülötte, újakat teremtett. Mint a kútásó.” Az áttelepülők által hátrahagyott bogárhátú parasztházat, ahová belépve besüppedt a padló és leszakadt a tető, a kőműves körül serénykedve, ő maga is szerszámot fogva tette lakhatóvá. Szőlőt és gyümölcsöt termesztett, közben történelmi előadásokat tartott és kérvényeket írt, elérte, hogy a falu buszjáratot kapott. S amikor, kilencvenedik életévén túl elvesztette hűséges párját, pártfogói szereztek helyet számára a pesthidegkúti Nyugdíjas Pedagógusok Otthonában. Itt látogatta meg őt Turczel Lajos is, aki ezt az *Irodalmi Szemle* hasábjain írt nekrológban így örökítette meg: „Most, amikor ezeket a búcsúsorokat írom, festményszerűen elevenedik meg előttem az akkor átélt felejthetetlen élmény. Én a halála után is ennek

az élménynek eleven látomását, a kilencvenöt esztendőös fővel sziporkázó és kuruc nótákat éneklő derűs szemű és derűs lelkű aggastyán képét fogom őrizni Gömör Jánosról.”

Egy becsületes, mindig lelkiismerete szavát követő tiszta jellem ad ma kiváltképp hitelt a Gömör János visszaemlékezéseinek zárszavában megfogalmazott hitvallásnak. „Amiként a moszkitót a mocsarak kiszáritásával irtják ki, a gyűlöletet is meg kell fosztani tápláló forrásaitól. Rá kell mutatnunk, tudnunk kell, hogy a mai ember gyűlölködésének forrásai: az erősebbek hatalmi túltengése, a védtelenek gazdasági kizsákmányolása, mohó vágy a gazdasági élet mai erőforrásainak megszerzésére, a kegyetlen és szívtelen fajharc mérgező erővel hat minden ember életére.”

(Katedra, 2001. február)

A közép-európai föderalizmus szerelmese (Borsody István)

* A könyvek megjelenésének mai áradataiban, amikor a gondos odafigyelés mellett is nehéz az olvasói számontartás, nem ritka, hogy olyan kiadványok is elsikkadnak a mindennapok forgatagában, amelyek egyébként ugyancsak rászolgálnak a közfigyelemre. A szlovákiai közegben alighanem ilyennek számít az a monográfia, amely Új Közép-Európa címmel tavaly ősszel jelent meg a szombathelyi Savaria University Press Alapítvány gondozásában.

– Meg kell jegyezni, hogy a szerző Borsody István neve a rendszerváltást megelőzően csak szűk szakmai körökben csengett ismerősnek a szlovákiai magyarok számára. Szerencsére már rendelkezésre áll *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona*, amelynek címszava eligazít egy olyan életút fő állomásait illetően, mely a kelet-szlovákiai Eperjesről indult, a második világháború alatti és utáni Magyarországon folytatódott, s az amerikai pittsburghi egyetemen majd negyedszázados politikatudományi működésbe torkollott.

* De játszott-e és milyen szerepet ez az életút a szóban forgó mű megjelenésében?

– Nagyon is. A szerző munkája előszavában szükségesnek tartotta közölni az olvasóval az alábbiakat: „Az I. világháború előtt a történelmi Magyarországon születtem, Csehszlovákiában nőttem fel – magyar kisebbségként a rivális nacionalista vetélkedések kereszttüzéiben. Mint magyar nem éreztem magamat szabadnak, mint csehszlovák nemkívánatos idegennek számítottam. 1938-ban, miután a nyugati demokráciák Münchenben behódoltak Hitlernek, Budapestre költöztem. A II. világháború alatt ott lettem

föderalista. Míg Amerikában európai történelmet tanítottam, végig gondoltam a XX. századi Európa és különösen Közép-Európa történetét. E töprengések eredménye lett a könyv.”

* *Sokatmondó sorok ezek, melyek mögött az életút egyes állomásai egymáshoz kapcsolódnak.*

– Hisz így válik magától értetődővé, hogy nemzet és demokrácia összefüggéseiben gondolkodva hogyan alakult magatartása, miért lett az 1945-ös változások során az *Új Magyarország* című külpolitikai hetilap munkatársa, majd a washingtoni magyar nagykövetség sajtóattaséja. Demokratikus elveihez ragaszkodva 1947-ben lemondott diplomáciai állásáról, karrierjéről, s az Amerikai Egyesült államokban letelepedve a közép-európai összefogás tudományos vizsgálatát választotta életcélul. Így került baráti és munkakapcsolatba a közép-európai federalizmus nagy szellemi úttörőjével, az amerikai Oberlingben egyetemi katedrát vállaló Jászi Oszkárrel és lett munkatársa a müncheni *Látóhatár* című, az 1948 utáni közép-európai viszonyokkal szemben a szellemi támaszt jelentő folyóiratnak.

* *Tehát a Jászi Oszkárhoz fűződő kapcsolat életre szólóan meghatározó ösztönzést jelentett számára.*

– Jászi Oszkár földi maradványainak hazakerülésekor, 1991-ben Magyarországra hazalátogatva ő idézte fel a budapesti gyászszertartáson Jászi hitvallását, mely szerint az anyaföld csak akkor lehet végleges nyughely számára, ha önnön szelleme is életre kel. S ekkor jelent meg *Európai évek* címmel 1945 előtti, a *Prágai Magyar Hírlapban* és a budapesti *Magyar Szemle*ben, valamint az *Új Magyarországnak* közölt cikkeiből az a válogatás, amelynek kapcsán a történész Litván György megállapította, hogy Borsody nemzedékéből nem sokan akadnának, akik olyan nyugodtan vállalhatnák a kataklizmákkal terhelt időkben keletkezett írásaik újraközlését, mint ahogy ezt ő maga megtette. Borsody István neve ekkor vált a szakmai köröket is meghaladó tágabb magyarországi és szlovákiai magyar közegben ismertté. A fiatal hazai és magyarországi értelmiségiek csak ekkor fedezték fel a *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938* című tanulmánykötetet, melyet annak idején Borsody István állított össze. S tulajdonképpen ekkor igazolódott be szó szerint az, amit Turczel Lajos a *Két kor mezsgyéjén* címmel 1967-ben megjelent, a két háború közötti időszakról áttekintést adó feldolgozásában megállapított, hogy a Borsody összeállításában napvilágot látott kötet kisebbségtörténeti alapmű.

* *De mindez, amiről eddig szó esett, mennyire előtörténete az Új Közép-Európa című könyvnek... Belejártszott-e a két háború közötti, majd a háború idején formálódott szemlélet?*

– Erőteljesen. Ez a történettudományi és politológiai-kortörténeti munka az akkori felismerések és személyes élmények meg tapasztalatok nélkül

talán meg sem születhetett volna. Egyébként ennek a magyarul megjelent kötetnek is van története. Ahogy a magyar kiadáshoz írt előszóban elmondja, közel fél évszázadon át készült, terve 1947-ben született. Az angol nyelvű eredeti három különböző változatban látott napvilágot. Az első 1960-ban *A zarnokság diadala* címmel, Kelet-Európa háború utáni sorsára utalva, a második a hatvanas években, az enyhülés időszakában, a legújabb, a magyarra nem is lefordított, hanem szerkesztői közreműködéssel átdolgozott kiadás a kilencvenes évek terméke. Könyvét saját szavai szerint mindenfajta nacionalista elfogultságtól mentes európai tanúságtételnek szánta, áttekintve napjainkig a közép-európai régió politikátörténetét. Az áttekintés szemléleti látószögét az a meggyőződés adja, hogy csak az európai föderális átszervezés vehet véget a nemzetállami versengésnek.

* A fejlemények viszont az első világháborútól az 1989-ig tartó hét évtizeden át, és a rendszerváltás óta sem igazolják ezt a nemes meggyőződést.

– Ő az előszóban elmondja, hogy föderalista elemzései többnyire nem egyeztek kortársai nézeteivel, most viszont úgy érzi, hogy úgymond utolérte a történelem. A magyar kiadáshoz írt három utolsó kiegészítő fejezet már a '89-et követő drámai változások és csalódások elemzése, s egy helyütt azt írja, hogy a föderáció megvalósítása fölött eljárt az idő.

* Hogyan kell értelmezni ezt az ellentmondást?

– Úgy tűnik, hogy a munka egészének gondolatmenetét követve. Borsody abból az alapelvből indul ki, hogy a XX. századi közép-európai ellentétek fő forrása a nemzeti problémákkal, a kölcsönös és váltakozó ellenérdekeltségekkel való őszinte szembenézés hiánya. Ebből a szempontból láttatja több oldalról a Duna-táji konfliktusokat, a kölcsönös felelősséget, minden kertelés nélkül mindkét irányban, mind a területeket féltő, mind a nemzeti állományvesztés miatt aggódó államok irányában. Így ugyancsak valószínű, hogy számos megállapítása nem arthat osztatlan sikert sem magyar, sem szlovák, illetve cseh közegben. S lehet, hogy az európai egyesülés magvát jelentő Nyugaton sem. Érdekes lenne a reagálás arra, amikor a Nyugatot elmarasztalja azért, mert 1989 után nem szorgalmazta a közép-európai népek közötti első világháború előtti állapotoknak a párizsi békerendezéssel más irányba történt eltorzulásából eredő konfliktusok és sérelmek nyílt feltárását, s egy újabb rendezést a kölcsönös megbékélés szándékával.

* Lát-e jövőbe mutató kiutat könyvében Borsody István?

– Kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy az összeurópai integráción belül megnövekszik a regionális szerveződések szükségessége, s ez majd lendületet ad a közép-európai összefogás szorgalmazásának. A visegrádi együttműködés újraélesztési szándéka mintha erre utalna.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1999. november 16-án. A beszélgetést Melaj Erzsébet készítette – szerkesztett szöveg)

A közösségé válás folytonossága

Írásaiban a múlt ölelkezik a mával (Turczel Lajos)

Hátrányosan is megnövekedett szerepkört tulajdonít a két háború közötti szlovákiai magyar publicisztikának Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* című 1967-ben megjelent monográfiája. Ez az alpműnek számító feldolgozás minden bizonnyal Turczel tanár úr számára is – aki most ünnepli sokadik könyve megjelenésével 80. születésnapját – a legbecesebb. Duba Gyula találó értékelése szerint a szlovákiai magyarság szellemi érettségének tudatosítását jelentette ez a mű, amellyel – ahogy írta – „irodalmunk, közgondolkodásunk önmagára talált”. S tegyük hozzá: megtalálta benne önmagát, szellemi folytonosságát.

A kisebbségi publicisztika túltengését a turczeli elemzés a kisebbségi lét korlátozottságából és a szellemi telítetlenségből eredeztette. Korhelyzetet átlátó tudományos tárgyilagosság és a jelenből kiinduló felismerés egyaránt kiolvasható Turczel Lajos megállapításaiból. Mert hiszen a szlovákiai magyar olvasó szinte a megdöbbenéssel vegyes keserűséggel sóhajtott fel: íme, a közös okok két és fél évtizeddel a második világháború után fordított, de éppúgy fonák helyzetet eredményeztek. A könyvön dolgozva Turczel tanár úr talán nem is sejtette, hogy a két háború közötti publicisztikával foglalkozó fejezet említett megállapításai rövid időn belül gyakorlati kisebbségi-önvédelmi teendők felvetéséhez nyújtanak ösztönzést.

A prágai tavaszt követő hónapok reményteljes lázas hangulatában tette közzé az *Irodalmi Szemlében Hagyomány és fejlődés összefüggései* című tanulmányát, melyben kirajzolódtak a szlovákiai magyarság kulturális öngazgatásának körvonalai. Ilyen irányú elképzeléseket többen is felvetettek az idő tájt, de egyedül Turczel Lajos írása vezette le azt a szlovákiai magyar kisebbség történelmi fejlődéséből. Fejtegetésében ölelkezett a múlt a korabeli jelennel. S a kisebbségi szellemi élet szerkezeti és minőségi kiegyensúlyozatlanságának szinte kitapintható történelmi léptékű kirajzolódása, a helyzet orvoslására irányuló igyekezet élesebb fényt vetett a publicisztikában rejlő lehetőségek felmérésére is. Hirtelen tudatosult, hogy ugyancsak jól jönne az egykori burjánzás és bőség. Turczel tanár úr az 1968 decemberében megtartott – az első köztársaság hasonló kezdeményezéseinek mintájára – tátrai szlovákiai magyar értelmiségi találkozón előadásában a sajtó helyzetére is kitért. Az értelmiség összefogását szorgalmazva szót emelt egy olyan társadalompolitikai hetilap létrehozásáért, mely a *Hét* mellett az értelmiség igényesebb köreihez szólna, de a hetilapra jellemző

közéleti időszerűséggel és elevenséggel. Felfogásából kikövetkeztethető: nem népszerűsítő lapra gondolt, hanem olyan fórumra, mely lehetővé tenné, hogy a szakértelemiség közvetlenül bekapcsolódhasson a tágabb kisebbségi szellemi élet vérkeringésébe. Nyilvánvalóan azzal számolt, hogy a publicisztika, mint a köztes műfaj, elősegítheti a kisebbségi társadalomtudományi kutatás intézményes kereteinek kikényszerítését is. Ugyanakkor az *Új Szó* körkérdésére válaszolva a lap fennállásának 20. évfordulója alkalmából egyedül tett említést egy másik magyar napilap esetleges megjelenésének az *Új Szó* számára is kedvező hatásáról. Elismeréssel szólt a mai *Vasárnap* akkori friss elődjéről, az *Új Szó* hétvégi mellékletéről.

Turczel tanár úr publicisztikai szerepkörébe is beegázolt az ún. konzolidációs henger megindulása. Írásait kitiltotta az *Új Szó*ból a hatalom. De hál' istennek az *Irodalmi Szemle* és a *Hét* hasábjain megjelenhettek azok a mozaikkockák, amelyek könyvek alakjában kerek szlovákiai magyar művelődéstörténeti képekké összeállva „hiányzó fejezeteket” (ahogy ezt egyik könyvének címe jelzi) pótolta. Félni csak attól kellett, nehogy valaki célba vegye a turczeli hagyományszemléletet, melyet az eszmei korlátokon áthatoló teljességigény jellemzett. Személyek és magatartások megítélésének mércéjévé – természetesen eszmei-politikai minősítéseket is alkalmazva – a kisebbségi önvédelem lett. Ennek érzékelésére szerencsére az ellenőrök „felkészültségéből” nem futotta. Ám amikor az *Új Szó* kulturális rovata munkatársainak kiállása folytán a lap megemlékezett Turczel Lajos 70. születésnapjáról, akadtak feljelentők, akik e műfajban több évtizedes tapasztalatokat szerezve „figyelmeztették” az illetékeseket.

Halk aprómunkaként jellemzik többen is Turczel tanár úrnak a szolgálat elszántságától áthatott, tudományos ismereteket közvetítő publicisztikai jelenlétét. Pedig van ennek a publicisztikának – amely stílusában ötvözi az igényességet és a közérthetőséget, a pontos, feszes fogalmazást az irodalom szeretetéből és ismeretéből fakadó barokkos kifinomultsággal – igazi közéleti lendülete és hevülete is. Nem rejt véka alá a nemzeti irányultságot, amikor az érdekek és nézetek pluralizmusát tiszteletben tartó kisebbségi közgondolkodásért száll síkra. Sajnos, a publikálási lehetőségek beszűkültek. Nem valószínű, hogy Turczel Lajost ez az állapot az első köztársaság sajtóviszonyait ismerve meglepetésként érte. De éppen ő ismeri legjobban a lehetetlennel is próbálkozó kísérletek egykori szüntelen megújulását.

Tudjuk, nyolcvanadik születésnapján Turczel tanár úr számára az lenne a legszebb ajándék, ha legalább hétvégi melléklet formájában létrejöhetne a megálmódott értelmiségi vitafórum. Csak remélni lehet, hogy létezik sajtóberkekben ilyen irányú felelősségérzet. Mert ezt alighanem már önmagában is további alkotóerőt, egészséget kívánó születésnap üdvözlésként fogadná.

(*Új Szó*, 1997. szeptember 3.)

Ellenőrzött hídverés – az éter hullámhosszain

Fonák helyzettel küszködhet a szlovákiai magyar rádiózás kezdeteit, a két háború közötti adások feldolgozásának gondolatával kacérkodó bármilyen esetleges kísérlet. Még egy-egy részkérdésre avagy műsorszeletre korlátozódva is. A kutatót ugyanis könnyen érheti az a vád, hogy legjobb igyekezete sem több, mint mondjuk, egy olyasfajta „merénylet”, hogy valaki irodalomtörténetet a könyvek fülszövegei alapján próbál összehozni. Adott esetben ugyanis a kutatás tényleges tárgya, a hanganyag már jórészt elveszett, s csupán áttételes reagálásokra lehet hagyatkozni: sajtóközleményekre, műsorok előzetes beharangozására, utólagos kommentárookra és a műfajában ugyancsak képlékeny korabeli rádiókritikákra. Ez utóbbi viszont azon túlmenően, hogy csak szórványosan jelentkezett a szlovákiai magyar sajtóban, erősen magán viselte a szubjektív beállítottság, sőt elfogultság jegyeit.

Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* című 1967-ben megjelent szlovákiai magyar kultúr- sőt társadalomtörténeti alapművéből ismeretes: a pozsonyi és kassai magyar nyelvű rádióadások a harmincas évek második felében kaptak olyan szerepet, hogy kisebbségi közéleti és művelődési tényezővé váljanak. Aligha megcáfолható tény, hogy a magyar nyelvű adások szerkesztésében és külső munkatársainak megválogatásában erőteljes szerepet játszott a kormánypártiság és ezen belül a szlovákiai magyar szociáldemokrata hovatartozás. A politikai ellenőrzés szigoráról érzékletes képet nyújt Kovács Endrének *Korszakváltás* című, 1981-ben megjelent visszaemlékezése. A szerző, aki 1937-ben lett a magyar adás munkatársa, hírszerkesztőként, leírja, hogy a már Pozsonyban is megszürt élő adásokat egy nappal korábban fel kellett küldeni jóváhagyásra Prágába. Kovács Endre ugyan baloldali beállítottságú kisebbségi értelmiségi volt, amihez nyilván meghatározó indíttatást adott számára a Sarló-mozgalomban játszott korábbi szerepe is, de párton kívüli független intellektüelként viszonyult a szlovákiai magyar közülethez olyan helyzetben, amikor – ahogy maga írja – a hivatalnoki állás megszerzéséhez elengedhetetlen volt a pártkötődés, s volt, aki többséyles megfontolásokból két-három pártigazolvánnyal is rendelkezett. S bár Kovács Endre visszaemlékezései sem nélkülözik a szubjektív ítélezést – ez végül is e műfaj sajátja –, kár, hogy a magyar rádióadással kapcsolatban nem kaptak nagyobb figyelmet. Mert aligha vonható kétségbe valomása, amikor azt írja: „A magyar adás elsőrendű feladata volt a hídverés a magyar és a csehszlovák szellemi élet között... Ezt őszintén, mély meggyőződésből csináltuk, sohasem ankétoztunk arról, hogy feladatunk-e a hídszerep, inkább arról folyt a vita, hogy mit nyújtunk a magyar hallgató-

ságnak, olvasóközönségnek, milyen legyen a válogatás.” S ez a kisebbségi szolgálat, úgy tűnik, meg tudott férni a nemzetiségi különbségeken felülemelkedő szakmai szolidaritással, amire a szerző így emlékszik vissza: „A rádió hivatásánál fogva afféle olvasztótégely volt. Csehek, szlovákok és magyarok egy fedél alatt minden rivalizálás nélkül tudtak együttműködni... a léggör szinte családias volt...”

Lehet, hogy e kép már kissé a megszépítő messzeség nyomait is magán viseli. Azonban egy viszonylagos teljességre és hitelességre törekvő jövőbeni nemcsak tudományos, hanem publicisztikai igyekezet is megkívánja a töredékes források és visszaemlékezések egymást kiegészítő és egymás ítéleteit kellő értékére leszállító szembesítését. Persze, felvetődhet a kérdés, hogy a pusztán kisebbségi művelődéstörténeti adalékon túl lehet-e ennek aktuális, mához szóló szakmai, szellemi és közéleti üzenete? Talán nem is lenne érdektelen az ilyen irányú elmélkedés.

A korabeli műsorszervezetben kiemelkedő szerepet játszottak az írókról, irodalmi eseményekről szóló előadások. Leginkább ezek váltak a bírálatok célpontjává, nyilván már annál fogva is, hogy a hírlapi honoráriumokat jóval meghaladó tiszteletdíj lehetősége az ettől elesőket olyan véleményekre is készítette, melyek már nélkülözték a tárgyilagosságot. Igaz, a *Magyar Írás* című szépirodalmi és kritikai folyóirat hasábjain megjelent reagálásokból kiderül, hogy az előadások nehezen szabadultak meg a szűk körhöz szóló akadémizmustól s tettek eleget a rádiószerűség követelményeinek. Ma sem meghaladott probléma ez, éppen ezért érdemel figyelmet az az akár napjainkban is mintának tekinthető egyik kezdeményezés, mely a neves pedagógus, szociálpszichológus és irodalomtörténész, az érsekújvári Krammer Jenő nevéhez fűződik. A népfront-szellemiségű *Magyar Nap* hasábjain az egyetemes magyar mércével is kimagasló szlovákiai magyar publicista, Vass László miniesszének is beillő írásban méltatta Krammer Jenőnek az 1937 novemberében elhangzott gondolatébresztő és az átlaghallgató számára is élvezetes előadását. Ebben a szlovákiai magyar irodalom helyzetéből adódó szellemi útkeresési lehetőségekre, az európai szellemi hatások áramába történő bekapcsolódási esélyekre hívta fel a figyelmet – alighanem ma sem haszon nélküli észrevételeket téve.

Az irodalmi előadások és megemlékezések a harmincas évek második felében óhatatlanul közéleti hangsúlyt is kaptak, a fasizmus elleni demokratikus összefogást szolgálva. Ebből a szempontból minden bizonnyal egyedülálló hatása lehetett a József Attila halálhírére követő megemlékezésnek. Erről Fábry Zoltán is említést tett az induló *Új Szóban*. A szerző Vass László a székely népballadák mintájára „balladás” halottként siratta el a túlvilágról megszólaló költőt. Az előadás, mely feltehetően azonos a *Magyar Nap*-beli közléssel, a világnézeti és politikai különbségeket áthidaló

nemzeti együvé tartozás maradandó érzésének kivételes erejű kifejezésre juttatása volt. Lehet, hogy a szlovákiai magyar rádiózás múltját idézve talán éppen itt kereshetők a folytonosság szálai. Hiszen a korabeli szakmai és műszaki vívmányok – ha megmaradtak volna is az egykori felvételek – ma már alighanem megmosolyogtató kultúrtörténeti ínyencségnek számítanak. De a közösségi összetartozást nehezítő korabeli akadályok leküzdéséért folytatott rádiós igyekezet megismerése az oly sebezhető kisebbségi közszolgálatosság iránti igényt és tiszteletet erősíti.

(Szlovák Rádió – magyar adásának 70 éve. Bratislava 1998, 31. o.)

Az igazi béke: ha valamennyi nép győztesnek érezheti magát

Kik a győztesek?

„Nem az győz igazán, aki a háborút nyeri meg, hanem az, aki nem veszti el a békét” – a moszkvai Győzelem napi ünnepségről szóló ugyancsak gyér számú tudósítások egyikében szerepelt e szellemes megállapítás.

Hisz alighanem megdöbbenő látvány lehetett, ahogy a győzelmi díszszemlék színhelyére, a Vörös térre diadalmasan beúszott a csapongó német lobogó. S nyilván az sem volt pikantériától mentes, ahogy az aggastyán veteránok helyeslő bólogatással vették tudomásul, hogy a Vörös tér ezúttal sem lehet csak az övék, mert oda németeket és másokat is meghívtak. Nyilván sejtették, ettől is remélhető némi adomány, ha netalántán nem tudtak volna róla, hogy kétszázötvenmillió dolláros humanitárius segélyt juttattak nekik azok a szponzorok, akik megszervezték a katonazenekarok, az orosz, az amerikai, az olasz és a német rezesbandák felvonulását.

Moszkva stílszerűen ismerte be vereségét – sugallta a Győzelem napi összkép. Igen, ha arra gondolunk, amit pár nappal korábban Gorbacsov is kijelentett Fultonban, az Áttörés emlékmű előtt: a sztálini vezetés azt hitte, hogy a hitleri Németország leverése egyet jelent a szocializmusnak nevezett rendszer győzelmével. Nos, a sztálini logika visszájára is fordítható. Ha ez a rendszer megbukott, akkor tulajdonképpen a németek nyerték meg a háborút. Ezek szerint a mai fejlemények a Hitler oldalán vállalt háborús részvétel helyességét igazolnák.

Tudományos munkákban, publicisztikai fejtegetésekben, sőt politikusi beszédekben is tetten érhető ilyen gondolatmenet. Csakhogy az effajta érvelésből kimarad valami: a fasiszmus nemcsak a kommunizmus felszámolására törekedett, hanem a tömeges kiirtás veszedelmével, az alapvető civilizációs értékek felszámolásával fenyegetett. A mai Németország épp ezzel a fasiszta múlttal szembenézve és leszámolva vívta ki az ön magát egyesítő Európában játszott tekintélyes szerepét. A moszkvai ünnepség tulajdonképpen arról tanúskodott, hogy ezzel a Németországgal szemben nem érvényesülhetnek az egykori győztesek által vindikált előjogok, amelyeket a volt Szovjetunió estében az ideológiai indíttatású hatalmi törekvések tápláltak – még nemrégiben is. De honnan is erednek ezek az előjogok?

„Jaj a győzőknek!” – írta nemrég kiadott háború utáni naplójában Fábry Zoltán, aki a vox humanát egyetemessé tágítva arra a felismerésre ju-

tott, hogy a háború csupán alap volt „egy keleti és egy nyugati imperializmus kifejlésére”. De mit mondanak a politológusok? A neves egykori ellenzéki szerzőpáros Fehér Ferenc és Heller Ágnes *Jalta után* című könyvében olvasható: „A jaltai konferencián mindhárom nagyhatalom vezetője kellőképpen kimutatta a kis országok és azok világpolitikai szerepével szembeni mélységes megvetést.” Gondoljunk csak a Churchill és Sztálin közötti, a befolyás százalékarányos megosztására vonatkozó, nemrég eredetiben is előkerült cédula kék ceruzás megjegyzéseire. Sztálin fölényes megnyilatkozásaival egyetemben fennmaradt az emlékezetben Churchill metaforája is a sasról, amely eltúri bár, hogy a kis madarak énekelnek, ámde „nem érdekli, miről is szól ez az ének”. Ilyen hatalmi osztozkodások után Sztálin gátlás nélkül hajthatta végre erőszakos kelet-európai hódításait.

Hosszas világpolitikai alkuk vezettek a hidegháborús szembenállás és a veszteseket megbélyegző megkülönböztetések tarthatatlanságának a felismeréséhez. Vajon a szovjet rendszer és a szovjet birodalom összeomlása tette volna be ezt a folyamatot? De lehet-e az államközi kapcsolatokat s a jövőt tekintve ennek győztese és vesztese – ha a világ demokratizálása a tét? Napjainkban a nacionalizmusok fellángolásának lehetünk tanúi. Az elején említett megállapításnak tehát alighanem van módosítható parafrázisa: a békét csak úgy lehet megnyerni, ha valamennyi nép győztesnek érezheti magát.

(Új Szó, 1992. május 14.)

Hitelesen – Sztálingrádról

Sine ira et studio: Harag és elfogultság nélkül – ebben a jelmondatban összegeződött az a kerekasztal-beszélgetés, amelyet neves magyarországi és külföldi történészek részvételével szervezett a Magyar Televízió a sztálingrádi ütközet 50. évfordulója alkalmából. A higgadt tárgyilagosság ugyanis kiváltképp érzékenyen játszik közre abban, hogy a második világégés tanulságainak legyen kellő hatóereje. Mert ez esetben nemcsak a volt hadviselők jól ismert mindenkori egyoldalúságával találhatjuk magunkat szemben. Amikor az egykori győztesek igyekeznek elhallgatni a győzelem árnyoldalait, az egykori vesztesek pedig mindenféle véletlen körülményre hivatkozva magyaráztatják a vereséget. Igaz, sok minden ebbe az egyszerű, mondhatni alapképletbe is befér az elmúlt évtizedek szemléletéből, annak megnyilatkozásaiból. Csakhogy maga a szándékos félrevezetés meglehetősen önleplező is. Hisz ki vehette komolyan azt a szovjet önmagasztalást, mely mindenben és

mindenkiben a kivételes hősiességet látta. Vagy hitelt lehetett adni olyan fajta állításnak, mely szerint a sztálingrádi vereség többek között annak tudható be, hogy az egerek szétrágták a német páncélosok gyújtókábeleit, s ezzel a tankok több mint fele hatástalanná vált...

Az igazi kölcsönös szemléleti zavarkeltés mélyebben gyökerezett. Az Európát és a világot megosztó eszmei-politikai szembenállás idézte elő a torzulásokat. Az eszmei kizárólagosság a tudományos életben is kedvezett a tárgyilagosságra törekvő erőfeszítések semlegesítésének. Az eszmei indíttatású egyoldalúság épp az objektív kép kialakítására irányuló történelmi igyekezetet tette a leghevesebb támadások céltáblájává.

Mára elhárultak a tárgyilagosságot gátló eszmei-politikai akadályok. Megteremtődtek az előfeltételei annak, hogy a közép- és kelet-európai történeti feldolgozásokban is csonkítatlanul érvényesüljenek a hadtörténeti kutatás szakmai kívánalmai. Persze, amennyiben hozzáférhetővé válnak a levéltári források. A fehér foltok csak így tüntethetők el. Nehéz anélkül hitelen rekonstruálni a hadműveletek lefolyását, ha nem tudni, hogy valójában milyen erővel folyt a harc az egyes csapattestek között – hangsúlyozta Rázsó Gyula történész. A harcok végkimenetelének minősítéséhez nélkülözhetetlen az élő erő és a veszteség számszerű lebontása is. A beszélgetés orosz részvevője, Fomin ezredes szerint – aki 1956-ban tolmásként tartózkodott Magyarországon – szovjet részről épp e téren hozott újat a legutóbbi tudományos kutatás. A győzelem ára ugyanis – mely a Szovjetunió esetében Sztálingrádnál alig két hónap alatt majd félmillió emberéletet jelentett – a maga egészében, még ha fordulatot hozott is a világháború történetében, nem fogható fel úgy, mint a sors pusztaszeszélye, az egyes emberrel szemben. Mert micsoda tragikus fintora a sorsnak, hogy azok közül a német katonák közül, akik kisebb csoportokban kitörtek a gyűrűből, egyetlenegynek sikerült eljutni, a megpróbáltatásoktól félholtan egy német egységhez. S a kötözőhelyre becsapódó szovjet akna épp az ő életét oltotta ki.

Persze a minden részletre kiterjedő tárgyilagosságra újabb veszélyek is leselkednek, főleg a Hitlerrel egykor szövetséges kelet-európai országokban. Gosztonyi Péter, a neves svájci magyar történész nyilván nem véletlenül hangsúlyozta a beszélgetés során, hogy a Szovjetunió önvédelmi háborút vívott, a szovjet katona a hazáját védelmezte. A szovjet részvétel pedig – a korábbi és a háború utáni sztálini hódítások ellenére is – a legfőbb veszély elhárításáért, az egész emberiséget fenyegető fasiszta rémuralom felszámolásáért hozott áldozat volt.

Szakszerűség tehát nem választható el úgy a politikától, hogy közben elhomályosodik a határ a fasiszmus és az antifasiszmus között.

(Új Szó, 1993. február 6.)

Győzők és legyőzöttek

Hitelesség és maradandóság próbájaként fogadhatta a néző azt a háborús filmet, amelyet a budapesti televízió tűzött műsorára. Hiszen a normandiai partraszállásról szóló dokumentum-játékfilm – *A leghosszabb nap* – 1962-ben készült. Ezek az évtizedek Nyugaton és Keleten, s a közöttük levő hatalmpolitikai viszonyban olyan változásokat hoztak, amelyek folytán egy film mind szakmailag, mind történeti látásmódot tekintve könnyen elavulhat, elvesztheti vonzerejét. Persze a kelet-európai bemutató a televíziós nyilvánosság számára ma is eleve érdeklődést keltő és kíváncsiságot felcsigázó szellemi izgalmakat jelent. Tulajdonképpen magyarul csak most került a képernyőre, s a nagy többség Magyarországon és nálunk is alighanem ez alkalommal láthatta ezt az alkotást.

Szerencsének vették azok, akik Szlovákia fővárosában szinte a nyugati bemutatóval egy időben végignézhették. A brünni film fórumon kötött megállapodás alapján egyszeri, háromnyelvű szinkrontolmácsolással megoldott bemutatásra Pozsonyba is eljutott. A több mint háromórás film szinte a tiltott gyümölcs ízével hatott. A korábbi történelmi torzkép után felfedezésszerűnek számított a dokumentumhűséget ígérő multidézés. S mindez kissé az alkalom kivételességével együtt a személyes beavatottság sajátos, magával ragadó erejével ruházta fel a látványt.

Mára persze már nálunk is gazdagodott a második front megnyitására vonatkozó ismeretanyag. A fasizmus leverésében játszott szerep megítélése ugyanis az elmúlt évtizedekben nem volt mentes az ideológiai, sőt kifejezetten politikai beállítottságtól. A fasizmus felett aratott győzelem idei, immár 45. évfordulója alkalmával szovjet történészek beismerték: a szövetségesek sokkal nagyobb szerepet játszottak a második világháború hadszínterein, mint ahogy azt eddig maguk a szovjet kutatók láttatták. A féligazságok, ködösítések és egyoldalúságok még inkább leegyszerűsítő képet eredményeztek a publicisztikában. S ez a kelet-európai országok sajtójában is tükröződött.

Pár évvel ezelőtt egy csehszlovákiai szerző szinte felháborodásának hangot adva azon epéskedett, hogy Nyugaton a normandiai partraszállási hadműveletet csupa szuperlatívuszokkal látták el. Bárki említést tesz is róla, csakis a felsőfok jelét használva, leggel nyomatékosítva teszi ezt – nehezményezte az illető. Az erről szóló legismertebb filmet is emiatt vette célba. Már magában a Rommel marsall állítólagos kijelentéséből származó címben is nyilvánvaló tendenciózusságot vélt felfedezni. Rommel ugyanis szárnysegédjének azt mondta, hogy az invázió első 24 órájától függ Németország sorsa, s „Németország és a szövetségesek számára ez lesz a leg-

hosszabb nap”. Vita tárgya lehet, miként is értelmezhető ez a kijelentés. Vajon arra gondolt-e Rommel, hogy beteljesedik a német katonai iskolának a két fronton folytatott harcról alkotott végzettszerűsége? Vagy talán egészen konkrétan úgy érezte, hogy az antifasiszta koalíció felbomlásához és a különbéke megkötéséhez fűződő remények szertefoszlottak? De az sem zárható ki, hogy szavaiban kapaszkodót találtak azok, akik úgy vélték, hogy Hitler a Szovjetunióval képes lett volna maga is megbirkózni. Egy dolog bizonyos: a szövetségesek európai hadba lépése harapófogóba szorította a náci Németországot, s az együttes katonai erőfeszítés valóban megpecsételte sorsát. Nyilvánvaló, hogy a múltban a „kapitalizmus–szocializmus” pólusokra felfűzött eszmei-politikai érvelések, az előítéletek és az előfeltételezések hatása nem szűnhet meg egyik napról a másikra. S a történések vitatkozni fognak a katonai részvétel arányainak szerepéről, a második front megnyitását elodázó érvelés tényleges hátteréről. Az átlagember azonban megpróbál eligazodni a szélsőségek és a kizárólagosság között. Fenntartásokkal él a Szovjetunió második világháborús szerepét különböző közvetett módszerekkel lekicsinylő, de a szövetségesek érdemeit elhomályosító megideologizálásokkal szemben is. Az emberek kíváncsiak rá, miként is zajlott a maga nemében egyedülálló hadművelet, ahogy azt egykor diplomáciai megfontolásokból Sztálin, s a hadvezér tárgyilagosságával Zsukov is elismerte. Kelet-Európa azonban inkább csak arról szerezhetett tudomást, hogy az angol–amerikai hadsereg, bár kedvező feltételek között indított támadást, lassan, túl sok áldozat árán haladt előre, a tervezettnél kisebb hídfőt foglalt el.

Talán épp a valós kép iránti igény ösztönözte a hatvanas évek elején a szóban forgó film elkészítését – nemzetközi részvétellel. A pusztai történelmi tények és a dokumentumerejűvé vált egyéni élmények ötvözésére vállalkozott az amerikai Annekin cég. E törekvésében kivételes irodalmi forrásvidékre talált. A háború után népes munkatársi gárdával együttműködve felkereste a partraszállás életben maradt résztvevőit egy amerikai újságíró, Cornelius Ryan. Több ezer amerikai, angol, kanadai, francia és német veteránt szólaltatott meg. Ezekből, a hadtörténeti dokumentumokat is felhasználva, több mint 300 emlékképet használt fel. Így készült el az a dokumentumregény, mely ma is tényirodalmi leleménynek számít. Nem érdektelen, hogy a könyvet magyar fordításban a jugoszláviai Forum Kiadó is megjelentette. A könyv szerzője forgatókönyvíróként is közreműködött a filmre vitelben. Végül is az emberi élmények filmbeli elevevenségéhez nyújtott így többszörös biztosítékot.

Igen, emberközpontúság, alighanem ez ma is a film hitelességének titka. S ennek megvan a földrajzi behatároltságon átívelő ereje. Visszaemlékezésekből például kiderült, hogy a németek az atlanti falba a pilseni Ško-

da Művekből származó lövegeket is beépítettek. Az első világháborús, monarchiabeli tengerészeti hadizsákmány élte így tovább a maga életét, francia, majd német tulajdonba kerülve. Mindez inkább csak kuriózum. Emberi közvetlenséget sugároz viszont az a tény, hogy hazai lapok felfedezték: még van egy élő résztvevője annak az 1945-ös pilseni aktusnak, amikor a főtéren amerikai és szovjet katonák kitüntetését kaptak, együtt. A ma 73 éves chicagói őrmester 1944. június 6-án a talán legnehezebb, Omaha Beachnek elkeresztelt normandiai terepszakaszon ért partot. Annak a hadosztálynak a katonájaként, amelynek Georg Taylor ezredes volt a parancsnoka. A filmben egyébként többször is felvillan az ezredes alakja, amint a lényét átható feszültséget és katonáinak féltését egykedvű szivarozással igyekszik leplezni. Majd hirtelen felugrik, s azóta már legendássá vált szavakat intéz harcostársaihoz a rohamcsapat élén: „Most már csak olyanokat ismerünk, akik meghaltak, és akik ezután fognak meghalni.” Dodol őrmester századából négyen maradtak élve. Angol történészek a partraszállás előtt kiszámították, hogy a hadművelet kb. tízezer áldozatot követel majd. A számok a múlt örökségeként veszettek emberi, megrázó erejükből. Állítólag a film készítői is kissé tanácstalanul álltak azzal a ténnyel szemben, hogy a partraszállásról fennmaradt fényképeken mindenütt csak pár tucat ember látható. Ráébredtek, hogy az áldozatokat az emberek valóban csak önmagukban átélve érzékelhetik.

Ezért is figyelemre méltó a film zárójelenete. Halott német, nyomorékká vált angol őrnagy és riadt, elkeveredett amerikai kiskatona kerül egymás mellé. A német katona nem gyűlölt ellenség, hanem hullaként esendő ember, aki a nagy pánikban fordítva húzta fel a csizmáját. Lehet, hogy talán épp ez a jelenet szolgált alapul a múltbeli fenntartásokhoz, hogy a film túlságosan idillikusan ábrázolja az ellenséget. Azonban Nyugaton már a film bemutatásakor is visszhangra találó kicsengése volt az amerikai kiskatona merengésének: vajon ki közülük az igazi győztes? Igen, a fasizmus leverése mérhetetlen emberáldozatokat kívánt. De egy pillanatra sem szabad megfeledkezni arról, hogy az igazi győzelmet csak az jelenthette, ha a fasiszta mótely áldozataivá vált embert is sikerül megszabadítani a rontástól. S akkor azok, akik egymással szemben álltak, ismét emberré válnak a maguk gyarláságaival együtt. S ez nem fért össze a kollektív felelősség elméletével. A film szinte önkéntelenül is felidézi Fábry Zoltánnak a *Vádltól megszólalban* kifejezésre juttatott katartikus erejű lényeglátását. „Győzők vannak és legyőzöttek! Örök törvény, háborús törvény – embertelen törvény. Vae victis!” Megnyugtató, hogy ma tájainkon is érvényét veszteni látszik ez a tehetetlenségi nyomaték. S *A leghosszabb nap* mint film talán ennek egyik korai sugalmazója.

(Új Szó, 1990. április 22.)

Parádés, de nyugtalanító

Könyvtárnyi irodalma van az ötven évvel ezelőtti, *Overlord* fedőnéven ismert normandiai partraszállásnak, melyet a második világháború végének kezdeteként jellemez a had- és politikatörténet egyaránt. Az évfordulóról szóló írások áradatában ismétlődnek a nagyszabású, annak idején Sztálin által is egyedülállónak minősített hadászati vállalkozás végrehajtását idéző adatok és tények. Mégis minduntalan újabb és újabb mozzanatok bukkannak elő. Hiszen a főparancsnok, Eisenhower, amikor 1943 decemberében ebbe a tisztségbe került, parancsba adta, hogy a partraszállás előkészítését a legszigorúbb háborús titoktartásnak kell öveznie. A történészek még most, a fél évszázados jubileumi évforduló alkalmából is szolgálnak meglepetésekkel. Szerintük fény derült a partraszállással kapcsolatos utolsó titkok egyikére: sikerült megállapítani Eisenhower tábornok főhadiszállásának a Portsmouth, dél-angliai város közelében található pontos helyét, és a harcállásponton belül pedig, hogy hol is volt az a sátor, amelyben a főparancsnok Churchill és De Gaulle részvételével megvitatta az inváziós terveket.

Nos, úgy tűnik, a titok napvilágra kerülése azt jelzi, hogy a háborús múlt végleg lezárul, a volt hadviselők közötti béke a lelkekben is megnyugvást teremt. S az egykori szembenállás – amelyben az európai civilizáció megóvása volt a tét – nem válik gyanús aktuálpolitikai érdekek lehetséges eszközévé. A szín pompás normandiai ünneplő emlékidezésben azonban mintha nyugtalanító jelek mutatkoznának.

Aggályos töprengésre adhat okot a neves amerikai politológus, Zbigniew Brzezinski fejtegetése: szerinte nem túl szerencsés lépésnek tekinthető, hogy az ünnepségre nem hívták meg Oroszországot és Németországot. Hangsúlyozza, hogy oroszok milliói estek el a faszizmus elleni harcban, és németek milliói nőttek fel a Német Demokratikus Köztársaságban. S tegyük hozzá, abban a Németországban, ahol volt csodálatra méltó erő a kegyetlen múlttal való leszámolásra. Brzezinski figyelmeztet: az ilyesfajta megnyilatkozások hatására mindkét ország hajlik az önös érdekszövetségre. Megemlíti Kozirev orosz külügyminiszternek a múlt év végén, a Bonn–Moszkva-tengely kialakítására tett javaslatát, amely felidézi Európa újabb hatalmi megosztottságának kísértését. A politológus a sokirányú, számtalan államközi és egyéb szállal összeszövődő európai közösség létrehozását gátló veszélyt érzékel. Így ugyancsak veszít meggyőző erejéből az egyik nyugati diplomatától származó minapi kijelentés, hogy azok a német és más nemzetiségű katonák is, akik akkor Hitler járószalagjára fűzve abszurd parancsnak engedelmeskedtek, áldozatként is egy lehetetlen világ eltűnéséhez járultak hozzá. Bizonyára vannak, akik fenntartással élnek az ilyen

megállapítással szemben, a múlt elhomályosítását vélik felfedezni. Kétségtelen, a múltat, József Attila szavaival, be kell vallani. De öt évtized távlatából leegyszerűsítések nélkül.

Ilyen látószögéből keserű emlékek szakadhatnak fel a szlovákiai magyarság körében, ha felfigyelnek némely olyan kísérő jelenségre, mely az egykori Csehszlovákia két utódállamának, Csehországnak és Szlovákiának a mostani ünnepeken való részvétele körül szembeötlik. Egyes szlovák lapokból egyszer csak eltűntek a jól ismert, a Tiso-féle Szlovákiát mentegető cikkek. Erről most egy ideig nyilván jobb hallgatni. Nem kell emlékeztetni arra, hogy Hitler egykori csatlósa úgy kerülte el a felelősségre vonást, hogy a Csehszlovákia felújításával járó beneői és a nagyhatalmi politika jóvoltából a győztesek táborába került. Nemcsak a szlovák nemzeti felkelésben részt vett antifasiszták, hanem egyetemlegesen az egész nemzeti közösség felmentvényt élvezett. A magyarság viszont szinte szőröstül-bőröstül bűnös nemzetnek kiáltatott ki. De másról is tanúskodnak egyes, a partraszállással foglalkozó szlovákiai cikkek. A szövetséges haderők kötelékében vállalt csehszlovák részvételre emlékezve egy szó sem esik arról, hogy a cseheken és szlovákokon kívül az egykori Csehszlovákia más népeinek fiai is - igaz, szerény számban, de - ott voltak a harcosok között. A második vonalban 1944 őszén Dunkerque-nél bevetett csehszlovák páncélosdandárnak több mint száz szlovákiai magyar önkéntese volt, néhányan tiszti rangban. A francia ellenállásban szerzett kiemelkedő magyar érdemeikről nem is szólva. Minderről nem szabadna megfeledkezni.

A jubileumi ünnepek békeerősítő szándékát talán jobban is áthathatta volna a jövő óhajtott Európájába tekintő igyekezet.

(Új Szó, 1994. június 6.)

Jalta

Baljós előjelnek is tűnhetett volna Winston Churchill számára az a kellemetlenség, melyet elmaradhatatlan szivarja okozott a Fekete-tenger partján levő Szaki repülőterén, mielőtt a gépkocsioszlop megindult Jalta felé. Gépe hamarabb érkezett, mint Roosevelté. Kabinjában várakozott, amíg az amerikai elnök különleges biztonsági intézkedésekkel ellátott repülője, mely a „Szent Tehén” nevet kapta, földet ért. Amikor Rooseveltet testi fogyatékosága miatt egy külön erre a célra készített liften leeresztették, átment hozzá, szivarral a szájában. A jelentéstétel és a himnuszok elhangzása közben azonban még kezében sem akarta tartani a füstölgő kis doron-

got, eldobni viszont sajnálta, ezért észrevétlenül az elnök mögötti dzsipre tette. Az elnök vállára borított takaró azonban egyszer csak tüzet fogott, amit egy szovjet katona vett észre. Gyorsan elfojtotta a lángokat, és Churchill szivarját is eltaposta. A miniszterelnök a ceremónia végeztével mosolygva gyújtott új szivarra...

Nem tudni, hogy lelke mélyén támadt-e valamelyest is nyugtalanító előérzet. Mert a szivart eltaposó lábmozdulat már akkor is kiválthatott volna a „sztálini csizmával” kapcsolatos, később oly érzékletessé vált képzet-társítást. Talán némi személyes lelkiismeret-furdalást is érezve, amibe belevetülhetett ama 1944. októberi moszkvai éjszakai intim alku hangulata, melyet Waren Kimball úgy kommentált, mint az egyetlen olyan jelentős háború alatti konferenciát, „melyet a leplezetlen hatalmi politika uralt”. Az antifasiszta koalíció nagyhatalmai a háború utáni biztonsági rendszer megteremtését szem előtt tartva saját hatalmi pozícióik megerősítésére törekedtek. Roosevelt elnök a roppant amerikai gazdasági és katonai potenciál birtokában széles körű háború utáni, a nagyhatalmak által ellenőrzött együttműködést tartott leginkább célravezetőnek, s ennek érdekében az amerikai–orosz kapcsolatokra épített. Végül is erre a két országra hárultak a háború fő terhei. Kétségtelenül reálpolitikai érzékről vallott az a felismerés, hogy a háború és az azt követő béke nem nyerhető meg a Szovjetunió nélkül. Ezt tudatosítva válhattak indokolhatóvá amerikai részről a Szovjetunióknak tett engedmények. A korabeli amerikai magatartást kifejezően jellemzi Borhi Emil magyar történész, szerinte amerikai látószögből Kelet-Európa ügye a szovjet jóindulat és biztonság függvényének számított, „tehát az előbbit el kell nyerni, az utóbbit pedig meg kell erősíteni”. Innen adódott a britekkel szembeni amerikai álláspont, hogy hadműveletek szempontjából a Balkánra nincs szükség.

Churchill Nagy-Britannia földközi-tengeri nagyhatalmi szerepéért sík-raszállva, s Amerika különleges európai partnerének pozíciójára igényt tartva aggodalommal figyelte a szovjet hadsereg előrenyomulását. A maga pragmatizmusában elfogadta ugyan a nyugati határai mentén biztonsági övezet kialakítására irányuló szovjet igényt, s erre való tekintettel tulajdonképpen szemet hunyt a varsói felkelés vérbe fojtása és a Lengyelország függetlenségét veszélyeztető szovjet lépések fölött, de miután 1944 őszére a kommunisták vezette görög partizánhadsereg felszabadította az ország nagy részét, elszánta magát arra, hogy hagyományos európai érdekszféramegosztási tárgyalásokba bocsátkozzon Sztálinnal. Így került sor a moszkvai kínosan furcsa cédulás-százalékos osztozkodásra.

Egyes nyugati történészek valamiféle „nyitott érdekszférarendszer” kialakítására tett kísérletként értelmezik a moszkvai alkudozást. Ennek értelme abban rejlett volna: a nagyhatalmak egyes övezetekben úgy jutnak

döntő befolyáshoz, hogy ez nem jelent majd kizárólagos hegemoniát. Vagyis a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon. A sztálini terjeszkedési politika azonban ilyesmit nem ismert. Mindenesetre Sztálin a moszkvai megállapodást később – Jaltában igaz, még leplezve – háború utáni érvénnyel ruházhatta fel.

A híres jaltai nyilatkozat egy nemzetközileg ellenőrzött szabad választáshoz kötötte az európai felszabadult országok szuverenitását. Nem valósult meg azonban a benne foglalt elvek betartását ellenőrző magas szintű nagyhatalmi bizottság felállításának terve. Bár nem valószínű, hogy ez megakadályozhatta volna Kelet-Európa sztálini szovjetizálását és Európa kettéhasadását. Ennek csak úgy lehetett volna elejét venni, ha – ahogy Harriman moszkvai nagykövet írta – a második front jóval előbb nyílik meg. Vagy egy Szovjetunió elleni vállalhatatlan háború árán.

Jalta – mint több évtizedes állapot – a nagyhatalmi érdekek kizárólagosságával azonosult a köztudatban. De vajon az eredeti meghíúsult szándék, az Európa sorsáért vállalt közös nagyhatalmi felelősség érvényét veszttette-e? Hisz a berlini fal leomlása is a nagyhatalmi kompromisszumkészségnek köszönhető. Figyelemre méltó észrevételt tett ezzel kapcsolatban Romsics Ignác magyarországi történész a *Magyar Nemzet* hasábjain megjelent tanulmányában. A szerző utal arra, hogy a hivatalos amerikai szemlélet nem tesz különbséget jogos és jogtalan közép-európai nemzeti, nemzetiségi problémák között, csupán „etnikai alapokon nyugvó államközi feszültségeket” ismer. Ettől nagyvonalúbb, sőt eltérő megközelítést mutat a *Szabad Európa Rádió* volt igazgatójának, James F. Brownnak a könyve, amelyben arról olvashatunk, hogy az ideális megoldás egy Versailles-hoz, illetve a Jalta–Potsdamhoz hasonló „harmadik átfogó nemzetközi rendezés lenne”. Ez a történelem mostani győztesével és vesztesével szemben egyaránt méltányos esélyt adhatna Kelet-Európának „egy 21. századi ígéretes újrakezdéshez”. Romsics a volt igazgatóval együtt gondolkodva hangsúlyozza, hogy a gyakorlatban ez szinte kivitelezhetetlen. Nem tartja elképzelhetetlennek viszont a döntőbíráskodás egy új, megfelelő jogosítványokkal felruházott nemzetközi rendszerének életre hívását. Persze nem a kis országok feje felett átnyúlva.

(Új Szó, 1995. február 6.)

Továbbélő legendák – új keletű mítoszok

Napjaink értékválsága közepette talán a televízió képernyőjén sugárzott dokumentumfilm-összeállítások jelentenek némi fogódzót a mindennapok

emberének, akire rázúdultak a második világháború értékelése körüli el-
lentmondások is. A mai néző nyilván nemigen tart igényt az olyasforma, a
hetvenes években filmpozsnak nevezett szerzeményre, mint amilyen Oze-
rov többrészes *Felszabadítása* volt. Emlékezzünk csak arra a kapitányra, aki
a kurszki ütközettel induló sorozatban (amikor a Vörös Hadsereg már át-
vette a stratégiai kezdeményezést) úgy jut el Berlinbe, hogy szinte nem fog
rajta a golyó, s ott az elárasztott metróban a civil lakosságot mentve áldoz-
za fel életét. A film annak idején igyekezett a történelmi dokumentumhűség
illúzióját kelteni, elleplezve, hogy a Reichstagra kitűzött győzelmi lobogót
nemcsak a béke szele lengette, hanem a győztesek hódítói magatartása is.
S e tekintetben szinte már csak érdekességnek számít, amit Fábry Zoltán
titkon megőrződött naplójába inkább elképedve, mint háborogva jegyzett
fel: azt a ruháját, melyet 1941-ben szovjetbarátként az illavai börtönudva-
ron koptatott, orosz vöröskatonák lopták el, egyéb holmijával együtt. De
a hatalmi kizárólagosság kifinomult megideologizálásával találkozhatunk
a *Remageni híd* című nagy sikerű, szintén dokumentumokra támaszkodó
nyugati koprodukciós filmben is, ahogy az amerikai hadnagy reagál a híd
elfoglalására a holtfáradt, megtizedelt egységnek parancsot adó felettese
fennkölt szavaira arról, hogy ezt, hadnagy, sosem felejtí el az amerikai nép
önnek. Mire a hadnagy: pont ez az a szöveg, amit én most leginkább hallani
szeretnék. Íme, a flegma egykedvűség mögött a lehetetlenséget is vállaló
nagy nép fiának felelősségérzete, amire azért mindig lehet számítani. Mel-
lesleg, épp a közelmúltban derült ki, hogy a szóban forgó hadnagy ott sem
volt a híd elfoglalásánál. De a legenda megszületett, és éltetni kellett. Egy
olyan időszakban, amikor az egykori antifasiszta nagyhatalmak lelkiismer-
etére rátelepedett többek között a vietnami My Lai falucska lakosainak
lemészárlása és az afganisztáni úgynevezett internacionalista segítségnyújtás
résztevőit hatalmába kerítő, kegyelmet nem ismerő kíméletlenség
sokkhatása. Vajon nem a Fábry Zoltán említett naplójában rejlő szellemi
hadüzenet jogosságának beigazolódását vélhetjük felfedezni e mögött, ami-
kor Fábry azzal viaskodott, hogy miért szürke számára minden győzelmi
zászló, s miért fogadja süketen és botfűlűen a béke győzelmi harangszavát?
S eljutott arra a felismerésre, hogy „a háborúban a hatalmi imperializmus
síkján találkozó antifasiszta erők a háborús lelkeség légkörében a fasiszmus-
sal fertőződtek, és ennek megfelelően átalakultak”. Vajon nem ilyesfajta
megnyilatkozások közé tartoznak a gyűlölet tobzódásának utat engedő
említett, hatalmi érdekek diktálta, úgymond, kalandok? A második világ-
égés és az ilyesfajta kilengés nem azonos, vághatja rá a nagyhatalmi mun-
dér becsületét védeni igyekvő politikus, hogy országa és népe a mai érték-
rend szeplőtlen védelmezőjének szerepében léphessen fel. S így aligha vé-
letlen, hogy hasonló logikával válaszolt a riporternek egy szerb jogász ar-

ra a kérdésre: ha Szerbia, az egykori antifasiszta koalícióhoz tartozó Jugoszlávia utódállamként igényt tart a horvátországi jaszenicai koncentrációs tábor parancsnoka feletti ítélezésre, hajlandó-e háborús bűnösként bíróság elé állíttatni a mai tömeggyilkos Karadzscicot is? Nos, az eredendő antifasiszta eszményekből is táplálkozó erőszakmentes Európa és világ megteremtése még ugyancsak álomnak tűnik. Az igazi fordulat aligha következhet be az emberi lélek mélyrétegeiben végbemenő átalakulások nélkül. S ehhez, lehet, egy csipetnyit hozzájárulna, ha a második világháború és a béke beköszöntése a dokumentum- és játékfilmek tükrében egyaránt megszabadulna a tegnapi, de továbbélő legendáktól, az új keletű mítoszok születésének veszélyétől. Az esendő, önmaga felett győzni képes ember értékeit sugallják, melyek nélkül nincs közösségek és népek közötti tényleges megbékélés, kölcsönös megértés és bizalom. Vagyis a jövő Európája.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1998. május 8-án)

Jelképek értékvesztése

„A történelem nem ismétlődik, csak vannak hasonló helyzetek” – a neves filozófustól és politikatudományi munkák szerzőjétől, Hannah Arendttől származik e megállapítás, mely napjainkban ugyancsak beigazolódik. Amikor a Pearl Harbor-i bombázást követően a már Európában dúló háború világméretű összecsapássá vált, s a Szovjetunió csatlakozásával létrejött az antifasiszta koalíció, olyan szövetség alakult ki, amelyről Churchill kijelentette, hogy „a földet gonosz árnyékától megszabadító” fennállásával szemben minden korábbi ellentét elhalványul. Valami hasonló történt a tavalyi szeptember 11-i Amerika elleni terrortámadást követően, amikor Putyin orosz elnök a nemzetközi terrorizmus elleni közös harcra szólított fel. Sürögősen egyetértett amerikai egységeknek a volt szovjet közép-ázsiai országokban történő letelepítésével. Sztálin idejében csak a murmanszki kikötőig juthattak az angol–amerikai segélyszállítmányok. De a mai világpolitikai fordulatban is felfedezhetők olyan jelek, amelyek 57 évvel ezelőtt a fasiszta rémuralom feletti közös európai győzelem dicsfényében már nem nélkülöztek baljós előérzeteket. Amikor a reimsi iskolaépületben, Eisenhower főhadiszállásán 1945. május 7-én Alfred Jodl tábornagy aláírta a feltétel nélküli kapitulációs okmányt, már annak megszövegezése körül vita támadt. Amerikai diplomaták nehezményezték, hogy a tisztán katonai kapituláció nem érinti a németországi közigazgatás és kormány kérdését. A sztálini diplomácia viszont azért tartotta a kapitulációt pusztán előzetes

jegyzőkönyvnek, hogy kikényszerítse az aktus más formában, a szovjetek által elfoglalt területen történő újbóli megismétlését, amire május 9-én hajnali fél egykor került sor, de már 8-án éjjélkor életbe lépett, a moszkvai rádió azonban csak kilencedikén reggel jelentette be. Így lett az egykori Szovjetunió számára május 8-ából május 9-e: a Győzelem napja. Persze a nemzetközi terrorizmus felszámolása még messze áll a győzelemtől. Egy neves amerikai terrorizmus-szakértő a közelmúltban úgy nyilatkozott, akár 100 évig is eltarthat, míg sikerül leszámolnunk a Uszáma Bin Ládén-problémával. Szerinte súlyosabb veszélyekkel kell szembenézni, mint a tavalyi szeptember 11-e volt; 5-10 éven belül a terrorista támadás a világűrre is kiterjedhet. A civilizáció megmentése a tét. De felvetődik a kérdés, mennyire bonyolíthatja és akadályozhatja ezt a továbbra is meglévő szuper- és nagyhatalmi önérdék megkülönböztetés. Zbigniew Brzezinski úgy vélekedik, hogy az arab–izraeli ellentétekben tanúsított magatartásával az Amerikai Egyesült Államok Izraellel együtt nemzetközi elszigeteltségbe kerül, ami nehezíti a terrorizmus elleni harcot. Oroszország viszont igényt tart a csecsenek ellenállását szőröstül-bőröstül terrorizmusnak tekintő orosz magatartás nemzetközi tolerálására, és az ártatlanokat is sújtó megtorlások úgymond jogosnak számító elfogadására. Ráadásul az utóbbi időben orosz külpolitikai szakértők arról cikkeznek, hogy Putyin túlon túl nyugatbarát, a tavalyi szeptember 11-ét követően az oroszok elvesztették érdekszféráikat, és azt jóslják, hogy ha az oroszországi gazdasági helyzet romlana, az orosz emberek számon kérnék a nemzetközi porondon tett, úgymond orosz engedményeket. Önkéntelenül is felidéződnek Fábry Zoltán szavai, aki *Üresjárat* címmel a rendszerváltás után megjelent, 1945 utáni titkos naplójában arról írt, hogy a győztesek megfertőződnek a korábbi világelenség egész népközösségeket felszámolni akaró módszereivel. Vajon nem mához is szóló üzenetet tartalmaz-e Fábry Zoltánnak az a kinyilatkoztatása, hogy a – természeténél fogva – kizárólagosság felé törő hatalmi vágyat nem képes önmagában likvidálni a politika, a hatalmi összefogás, nem tudják hatálytalanítani miniszterek és hadvezérek, sem konferenciák, sem diplomaták?! Fábry Zoltán a szellem erkölcszolgálatára apellál: ez, ahogy írja, antitoxin a hatalom ígézetével szemben. Vajon megújult értelmet nyerhet-e az egyesek által már idejétmúlt fábrói vox humana, melynek szellemében 1945 után úgy érezte, hogy a győztesek számára már nem érdekes a múlt, s elszűrülnek a győzelem jelképei is? Vajon nem vár-e ilyen sors a terrorista elvetemültség amerikai áldozatainak az emlékére is? A jelképek ugyanis napjainkban igencsak érték- és szerepvesztetté válnak. A Reichstag bevételéről készült fényképfelvételről, a győzelmi lobogó kitűzéséről kiderült, hogy utólagosan készült, s az is kérdéses, hogy Jegorov és Kantarija őrmester jutott-e fel elsőként a kupolára, vagy csak éppen kéznél voltak az ostrom

fináléját újrájátszó propagandisták számára. De az már a történelem tragikus fintora, hogy Lengyelországnak a németek általi lerohanásakor, ami a második világháború gyűjtőszinójának számít, az a világot bejárt felvétel, amint a betolakodók ledöntik a határsorompót, szintén és nemcsak utólagosan megrendezett jelenet, hanem ráadásul egyes visszaemlékezések szerint a sisakos német katonák közötti tányérsapkás nem német tiszt volt, hanem a felvételnél segédkező lengyel vámtisztviselő. Higgyünk abban, hogy a derékba tört, lerombolt amerikai ikertorony megmarad igazi mementónak.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 2002. május 8-án)

A háború járószalagján

Önállóság és történelmi igazságérzet a Baltikumban

Szlovákiai látogatása során is kijelentette a litván kormányfő, Prunskiene asszony, hogy tévednek azok, akik személyében a baltikumi vasladyt vélik felfedezni. „Akkor ketté kellene törnöm, én viszont rugalmas akarok lenni” – mondotta. Nem hagyott kétséget afelől, hogy a gazdagodó litván politikai palettán mozogva tárgyalások útján kívánja előmozdítani országa függetlenségének kivívását. A békés, észérvekre hallgató tanácskozások eredményességébe vetett hit óhatatlanul is felidézi azt az interjút, amely a közelmúltban az elnök asszony munkahelyi környezetét igyekezett bemutatni. Itt esett szó arról, hogy a kormányfő meglehetősen szükségét érzi a tanácsstermen kívüli négy szemközti beszélgetéseknek. S ez bizonyos képzettséget indít el.

Négy évtizeddel ezelőtt ugyanis, amikor a balti országok elvesztették függetlenségüket, politikai berkekben történt a kész tények fájdalmas tudomásulvétele a sorsdöntő kérdésekről. A fölöttébb izgalmas történelmi részletek egy nemrég megjelent magyar nyelvű könyvben olvashatók. Szerzője a szláv irodalom közismert, tekintélyes szakértője, Bojtár Endre. Ezúttal olyasmire vállalkozott, amivel – saját szavai szerint – egy új magyar nyelvű tudomány szakot, a baltisztikát kívánja megalapozni. Beharangozásként is felfogható az *Európa megrablása* című dokumentumkötet, amely az 1939–1940-es évek baltikumi eseményeit eleveníti fel. Eddig ismeretlen államközi szerződések, jegyzetek, naplórészletek, visszaemlékezések kerültek egymás mellé. Megdöbbentő történelmi tények, shakespeare-i mélységű emberi tragédiák tárulnak fel belőlük.

Az ultimátum

Szovjet történész jellemzi így az *Argumentyi i faktyi* hasábjain azt a kormánynyilatkozatot, amelyet 1940. június 14-én Litvániának, június 16-án meg a lett és az észti kormánynak intézve, azok lemondását követelte a Népbiztosok Tanácsa. A válaszára nem egészen nyolc, illetve kilenc óra állt rendelkezésre. Molotov külügyminiszter nem rejtette véka alá, hogy az esetleges elutasítás súlyos következményeket von maga után. A Szovjetunió a már korábban megkötött szerződések megsértésével vádolta a balti államokat. „Talán bizonyítani sem kell, hogy ez a három apró államocská aligha forralhatott gonosz terveket. Amikor Molotov a szovjet ultimátummal foglalkozott, nem rendelkezett, mint azt a szovjet archívumi kuta-

tások igazolják, semminemű bizonyítékkal. Ilyenek később sem kerültek elő, amikor a balti levéltárak szovjet kézbe kerültek” – írja Dangerov, a Szovjetunió külügyminisztériuma diplomáciatörténeti főosztályának munkatársa. A nyilvánvaló ok az a hatalmi-politikai fejlemény volt, mely a német–szovjet paktum logikájából következett. Ennek alapján az érdekek ütközőpontjába került kis országok a stratégiai megosztás játékszerévé váltak.

Minden valószínűség szerint már jóval korábban eldőlt a Baltikum sorsa. A kötetben szereplő visszaemlékezésekben utalás történik arra, hogy már 1939 őszén, a Szovjetunióval kötött megneptámadási szerződés aláírása során olyan térképek kerültek forgalomba, amelyekben a balti államok szovjet területként szerepeltek. S az is kiderült: miközben Molotov apparátusa a balti diplomaták „tapintatos puhításával” foglalkozott, már elkészült az NKVD 001 223-as számú rendelete. Ez alapjául szolgált a Szovjetunióhoz került baltikumi „állampolgárokkal” szembeni későbbi megtorlásoknak és deportálásoknak.

Statiszták és áldozatok

Lélektani esettanulmányok tárgya is lehetne azoknak a sorsa, akik így vagy úgy szerepet vállaltak abban a helyzetben, melyet a sztálini politika alakított ki a Baltikumban. Bojtár Endre egy rövid fejtegetés erejéig kísérletet tesz erre. Külön kitér azoknak a baloldali érzelműeknek a tragédiájára, akik bíztak Sztálinék ígéretében. Épp ezért elszomorító a polgári kabinetpolitika csődje is. Ki érti meg a külföldi menekülést választó politikust, hogy döntése nem árulás, ha korábban minderről csak szűk körben esett szó? A komikus elemeket sem nélkülözi Smetona litván köztársasági elnök külföldre szökése. A miniszterelnök abban az illúzióban ringatta magát, hogy az államfő pótolhatatlan szerepet tölthet be a még folyamatban levő tárgyalások során. S ezért előtte lezáratta a határt. Egy ismerős paraszt az elnököt éjjel vezette el a határpatakhoz, hogy cipőjét levetve átgázolhasson a hitleri Németországba. S ennek máig ható jogi és diplomáciai összefüggései vannak. Így ugyanis Litvániában – Észtországtól és Lettországtól eltérően – államfői közreműködéssel nem lehetett megőrizni az új rendszer alkotmányos látszatát. S ennek volt időleges jelentősége. Összefért például az olyan ígéretekkel, amelyet Molotov tett atyai jóindulattal a litván miniszterelnök és külügyminiszter előtt: „Maguk ketten dolgozhatnak tovább az új rendszer bevezetése után is.” A külügyminisztert már két nap múlva menesztették, csak tizenhat év után láthatta meg szülőföldjét. A tudathasadásos őrlőmalomból a kommunistákhoz húzó, új szovjetbarát észt miniszterelnök, Johannes Vares 1946-ban az öngyilkosságba menekült. A litván kommunista miniszterelnök is az örület határára került. De voltak más típusok is. Mint a litván Sviečkus, aki 1974-ig volt első titkár. Sztálin állító-

lag vele kapcsolatban szokta mondogatni: „Csak két igazi bolsevik van a Szovjetunióban, Atanas meg én.” Alighanem rászolgált erre a sztálini megaszteltetésre. A háború végnapjaiban idős édesanyja – magzatjéért önmagát is elátkozva – Nyugatra menekült fia elől...

Katarziszigény

Valószínűleg nem volt véletlen, hogy Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napja* című művében többször is visszatér a két baltikumi gulaglakó alakja, akiket társai elválaszthatatlan testvérként fogadtak el. Állítólag Sztálin a háború után megkérdezte: hányan bojkottálták 1940-ben a szovjet választásokat. Valaki óvatosan azt találta mondani, körülbelül 300 ezren. „No, akkor annyit Szibériába!” S ezt jócskán túlteljesítették – írja Bojtár Endre. Szinte hihetetlen adatokat tár az olvasó elé.

Az önállóság követelése nyilván ezért sem nélkülözi azt a katarziszigényt, amely a baltikumi tüntetésekről készült felvételeken érződik. Az össznépi együttgondolkodás és a történelmi valóság számonkérése kiegészíti egymást. Mert nem mindenki tekint úgy a múltra, mint a többször idézett szovjet történész. A *Vojenno-iztoricseskij zszurnal* című hadtörténelmi folyóirat 1990-es 4. számának dokumentumközlése szerint például mindaz, ami a Baltikumban 1939-et követően történt, a népakarat kifejeződése volt...

(Új Szó, 1990. szeptember 26.)

A második haza emléke

Rejtélyes, valamilyen női becenevet sejtető, *Sisu* címmel harangozta be a tévéújság azt a dokumentumfilmet, mely a Magyar Televízió 2-es csatornáján az 1939–40-es szovjet–finn háború magyar önkénteseinek emlékeit elevenítette fel. Már majdnem a vége felé tartott az egymást kiegészítő visszaemlékezések pergése, amikor kiderült, mit is jelent a titokzatosnak tűnő szó: a finnországi magyar önkéntes zászlóalj tagjainak zubbonyán, az ősi atyafiságra utalva szerepelt karpaszományként. Pár évvel ezelőtt aligha lett volna hihető, hogy az a két tucatnál is több idős, hetven éven túli férfi – abból az egykori 350, egyes források szerint 344 fős egységből –, akit megtaláltak a filmesek, az ország és a magyarság nyilvánossága elé tárja emlékeit. Ki tudja, milyen rejtkehelyekről kerítették elő 1989 után a féltve őrzött fényképeket, amelyek Lapua város műemlék temploma előtt, a finn és a koronás magyar címert ábrázoló emléktáblával a háttérben készültek. Ha az ötvenes években óvatlanul netalán gyermekkezekbe kerültek ezek a

bajtársi csoportfelvételek, az édesapjukat a többi füles sapkás katona között felfedezve azon csodálkozhattak, hogy vajon miért nem ünneplik őt is mint partizánt. S talán észre sem vették, hogy valami azért nem „stimmel” – hiányzik a sapkajelvény, az ötágú csillag.

Főbenjáró bűnnek számított volna a korszellemnek megfelelő gyermek-hiedelmek eloszlatása. Szentségtörésként kellett volna elmondani, hogy ott, az ezer tó országában, ahol a fényképezőgép akkor elkattant, a maroknyi finn népre hadüzenet nélkül rátörő szovjet betolakodók viselték – ugyanolyan báránybőr sapkában – azt a csillagot, amely az északi tél félelmetes sötétjében kegyetlen kézitásák biztos célpontjaként szolgált. Jelezte, hogy hova sújtanak le könyörtelen pontossággal a puukkónak nevezett finn török. A békediktátum után, 1940 nyarán a finn tanyavilágba visszatérő katonáknak aszerint járt honfitársaik elismerése, hogy zsebükben hány ilyen csillag lapult.

Szeretett szülőföldjüket védték a finnek azokkal szemben, akik maguk is áldozatok voltak, az emberi függetlenséget, a népek és országok érdekét semmibe vevő sztálini önkény kiszolgáltatottjai. A Szovjetunió a Lenin által is elvetett történelmi jogra hivatkozva követelte vissza a cári hódításokkal megszerzett területeket. A finn népre 16 hetes hősi ellenállás után rákényszerített békeszerződés úgy határozta meg a ma is érvényes határokat, ahogy azokat annak idején Nagy Péter cár térképén meghúzták. Az önkéntes magyar zászlóalj finnországi jelenlétében – minden egyéb szándék ellenére is – a rokon nép sorsközösségként átélt igazsága tükröződött. Persze egyes volt a jelentkezések közvetlen indítéka. Olyan is akadt, aki a spanyolországi polgárháborút a köztársaságiak oldalán interbrigadistaként megjárta bátyja példáját követte. A toborzás saájáról saájra járó hírekkel egyébként az egész akkori Magyarországra kiterjedt. A műsorban hét rimaszombati önkéntes jelentkezőről is szó esett.

Tisztelet és szinte testvéri melegség övezte – ahogy erről a filmben finn lakosok is vallottak – a magyar segítőkészséget. Igaz, a magyarok a harcokban már nem vettek részt, de ottlétük emlékét a mai napig őrzik a helyiek, s ahogy a filmből kiderült, még szerelemgyerekek is. Valószínűleg nem mindenki járt úgy, mint az egyik visszaemlékező huszonéves önmaga a finn szauna gyúrópadján. Közép-európai férfiassága nem tudta az északi vérmérsékletnek megfelelően elviselni a női kezek érintését, mire vödörnyi hideg víz zúdult rá.

A fiatalság egy jó ideig feledésre ítélt varázsképei keltek azután életre a kamerák előtt. Az egyik visszaemlékező megmutatta azt a cipőt, amelyben viszontagságos hajózással tarkított útvonalon megjárta társaival Suomi földjét. A film zárójelenetében egy másik résztvevő fátyolos szemmel, elcsukló hangon vallotta meg, hogy hazatérése után visszavágyott abba az országba, melyet második hazájának érzett.

Megkapó mozzanatokban bővelkedve került emberközelpbe a finn–magyar kapcsolatok e homályfedte fejezete. Kár, hogy a személyes emlékeket itt-ott azért nem kísérte magyarázó kiegészítés. A nézők például azt sem tudhatták meg, hogy amikor 1940. április 9-én megindult a Dánia és Norvégia elleni német támadás, a magyar önkéntesek tiszt gyűlésén felvetődött a Norvégia segítségére siető bevetés gondolata, de ezt Pestről – „lefűjták”. A Molotov–Ribbentrop-paktumban szentesített hatalmi osztozkodás hitleri érdekeltsége nem nézte jó szemmel – a magyarországi németbarát körökkel együtt – a Finnország melletti kiállást. Ezért is kellett az önkénteseknek szinte titokban kijutniuk és hazatérniük.

Vajon hogyan alakulhatott a sorsuk a világháború kitörése után, amikor a Szovjetunió vívott honvédő háborút a német támadókkal szemben? S miként formálódott szemléletük és magatartásuk a háború utáni évtizedek kuszá, megtévesztő ellentmondásai közepette? Erre gondolva felelevenedik előttem a tíz évvel ezelőtt elhunyt szlovákiai magyar költőnk, Gyurcsó István sorsa. Pista bácsi az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás után a Csemadokban dolgozó fiatal munkatársak barátjaként titkot árult el bizalmas kvaterkázás közben. A kis népek során töprengve elmesélte, hogy mozgalmas életét a finnek ellenállása iránti egykori rokonszenv sem hagyta érintetlenül. Jelentkezett a toborzóirodán, s csak valami ügyintézési rövidzárlat folytán maradt ki a hárshegyi cserkész táborban gyülekező zászlóaljából. Vajon hogyan szólt volna bele az életébe, ha ő is szentől szemben megélhette volna a finn testvérek szabadságszeretetét? Akkor talán az ötvenes évek illúzióival szemben felvértezve tört volna felszínre belőle költői ihletettsége? S elkerülhette volna, hogy a mélyről jöttek őszinte szociális fogantatású verseivel maga mögött érje a csalódás, amikor 68-as magatartása miatt félreállították, és a megbélyegzettek listájára került?

Ha lesz a filmnek folytatása, remélhetőleg, az életutak övéhez hasonló örvénylései sem hiányoznak majd belőle.

(Új Szó, 1993. december 10.)

A méltóságteljes halálért fogtak fegyvert

A ciánkáli vált a legkeresettebb cikké a varsói gettó feketepiacán azokban a napokban, amikor a varsói zsidótanács bírált, de egyben tisztelt elnöke, Adam Czerniaków naplójának feljegyzései megszakadtak. Öngyilkosságot követett el. Tízezrek igyekeztek hozzájutni a mérleghez, felkészülve arra, hogy megrövidítsék azokat a szenvedéseket, amelyek a közeli, elkerülhe-

tetlen véghez vezető úton még rájuk várnak. Ekkor indult meg a háromméteres fallal és rajta egyméteres szögesdróttal körülvett városrészből több mint félmillió zsidó „kivándoroltatása”. Vagyis a varsói gettóban összezsúfolt zsidóság „nagyipari” felszámolása. Treblinkán, Varsótól nem messze, 1942 tavaszán már működtek a halálgyárak.

De az elkövetkező hetek és hónapok nem hagyták érintetlenül a hurok-ként szoruló gettó üldözötteinek magatartását. Egyre inkább érlelődött a nyílt, önvédelmi harc előkészítésének gondolata. Az adott helyzetben ösztönzőleg hatott Czerniaków öngyilkossága is. Bár egyes sorstársai szerint tette inkább kilátástalanságról, gyengeségről tanúskodott. Sokan viszont mementőt láttak benne, mely a korábbi megalkuvás és alkalmazkodás tartatatlanságára figyelmeztetett.

Hitler elképzeléseiben a Németországhoz csatolt úgynevezett főkorományosság jövőbeli német „élettérnek” számított. Varsó nemcsak Lengyelország, hanem egész Európa legnagyobb zsidó lakosú városa volt. Az itt élő és ide menekült zsidók zárt városrészbe kényszerítése – amint az alábbi naplóból kiderül – már 1940-ben elkezdődött. A náciak éltek azzal a cinikus „leleménnyel”, hogy a gettó belső életének szervezését a zsidótanácsra bízzák, vagyis rájuk hárítsák a felelősséget a megszállók kiszolgálásáért. Ugyanakkor a vagyoniilag is megosztott üldözöttek között igyekeztek felkorbácsolni a konc elfogadására készítő emberi ösztönöket, s kijátszani egymás ellen az emberek egyes csoportjait. Ilyen helyzetben találkozva írta egyik sorstársa Czerniakówról: „Úgy vélte, a tanács tevékenysége hosszabb időre lehetővé teszi a zsidóság számára a túlélést.” S számos tanúvallomás szerint mindent elkövetett a német hatóságokkal egyezkedve a gettó lakosságát sújtó intézkedések mérsékléséért.

Halála után pár hónappal kialakult a zsidó harci szervezetek és az ellenállási mozgalom összefogásának koordinációs bizottsága. S amikor 1943. április 19-én, állítólag Hitler születésnapjának tiszteletére elkezdődött a varsói gettómaradványok végső felszámolása, az akció színhelyére nevetgélve, nótaszóval vonuló náciakat benzinpalackok és gránátok robbanása fogadta. A felkelők kézfegyverekkel álltak ellen a tankok támadásának. Majd egy hónap telt el, hogy az SS-tisztek jelenthették Berlinbe: minden épületet megsemmisítettek a gettó területén.

A varsói zsidók felkelése a népirtás és a fajüldözés elleni mindenre elszánt tiltakozás példája. Hisz már szinte nem is az életben maradásért, hanem a méltóságteljes halálért fogtak fegyvert. A kettő közötti roppant csekély távolság ma is könnyen vezethet leegyszerűsítő ítélkezésekhez, válhat elmarasztalások és elfogultságok indítékává. Épp ezeket a kérdéseket fessegetve tette meg Moldova György a *Szent Imre-induló* című, a hetvenes években megjelent, a pesti zsidóság pusztítását felidéző regényében az el-

lenállás megtestesítőjévé a varsói gettóból megmenekült lengyel orvost, aki Magyarországon segítve a továbbmenekülést, itt is a cselekvés és a fegyveres harc lehetőségeit keresi. Alakjában, mely végül is írói képzelet szülötte – de valós történelmi háttérrel – egyesül Czerniaków körültekintése a gettó megsemmisítésének tanulságával: a fegyveres szembeszegülésre is kész életmentő áldozatvállalással. A pesti főrabbi a lengyel orvos sírja fölötti imájában – a kettőjük közötti sok vita és homlokegyenest ellenkező nézetek összecsapása után – kimondja: „Úgy éledjen föl a lelked, mint ahogy ez a fű is kizöldül majd tavasszal.”

S ebben a szellemben egyaránt benne van a közösségek üldözésével szembeni tehetetlenség érzésének és a kívülállók közönye miatti kétségbeesésnek az elutasítása. Napjainkra is érvényes, hogy egyéni tetteikészség nélkül aligha érhető el a közösségek közötti összefogás.

(Vasárnap, 1993. május 2.)

A kiszolgáltatottság tragédiája

Mélyen beivódott a lengyel nemzeti azonosságtudatba, a résztvevők és az utódok lelki-érzelmi magatartásába a varsói tragédia. A Jerzy Andrzejewski *Hamu és gyémánt* című regényéből készült világhírű Wajda-film főhősét, a Cibulski alakításában emlékezetessé vált Macieket egy jelenetben kedvese arról kérdezi, miért hord sötét szemüveget. „Hazám iránti olthatatlan szerelmem jelképeként” – hangzik a válasz.

A magyar néző számára mindez érthetetlennek tűnik. A pátosz furcsaságaként hat még akkor is, ha ráébred annak megrázó hátterére: a sötét szemüveg a csatornákba szorult és életben maradt varsói felkelők „kiváltsága” volt, a csővezetékek kipárolgása gyógyíthatatlan szivárványhártya-gyulladás okozott. A sors mintha csak így akarta volna arra ítélni az életben maradt hősöket, hogy másokkal, s ne egymással szemben érezzenek kitüntetésnek számító megkülönböztetést, mert az egykori fegyvertársak a háború után – amikor a regény és a film cselekménye játszódik – már egymást gyilkolták. A végletekig kiéleződött az, ami kezdettől fogva jelen volt a lengyel antifasiszta ellenállásban: a két szárny szembenállása.

Warren Kimball amerikai történész találó megállapítása szerint a varsói felkelés sokkal inkább volt „a felszabaduló Lengyelország politikai hatalmáért folytatott küzdelem, mint németellenes harc”. Ezt a tehetetelt már jócskán magán viselte a lengyel hazafiak elszántsága, amikor 1944. július 31-én a londoni emigráns kormány által irányított Armia Krajowa (honi

hadsereg) főparancsnoka, Bór-Komorowski elrendelte Monter tábornoknak: „Rendben, akkor kezdje, uram!” A parancs a tervezettnél korábban hangzott el, miután jelentés érkezett arról, hogy a szovjet páncélos ékek elérték Varsó túloldali elővárosait. A helyzet kedvezőnek mutatkozott legalább az ország szívének önerőből történő felszabadítására. A hitleri hadvezetésben zavar támadt: pár nappal korábban elrendelték Varsó kiürítését, a Hitler-elleni merénylet is bizakodást keltett. Ugyanakkor a Vörös Hadsereg által felszabadított területeken ekkor már megindult a polgári adminisztráció kiépülése a magát kormánynak kikiáltó lublini bizottság hatalomgyakorlásával, mely kommunista vezetéssel és Sztálin irányításával jött létre, a londoni kormánnyal szemben állva. Bór-Komorowski tábornok anélkül hozott döntést, hogy tájékoztatta volna a szovjet vezetést és a nyugati szövetségeseket. Ez a londoni emigráns kormány számára egyet jelentett volna a szovjet hatalmi fennhatóság elismerésével, az 1939 utáni szovjet területelszólások tudomásulvételével. A nem kommunista lengyel ellenállás nem adta fel a Szovjetunióval szembeni független Lengyelország felújításának reményét, amiről a nyugati szövetségesek is lemondani kényszerültek, utat engedve Sztálin akarátának.

Sztálin nyilván nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a felkelők harci erejének: arra a lengyel közlésre, hogy Varsó rövidesen szabad lesz, azt válaszolta: „Adja Isten, hogy úgy legyen, adja Isten!” Hogy ezt mennyire óhajtotta, arról beszédesen vall a Churchillnek később küldött távirata, melyben leszögezte, hogy „a szovjet kormány sem közvetve, sem közvetlenül nem kívánja magát kapcsolatba hozni a varsói kalanddal...”

Az első napokban sikeres, az egész város támogatásával végrehajtott akciók után a felkelők súlyos helyzetbe kerültek. A németek gyors csapatereősítéseket vontak össze. Rövidesen megérkezett Hitler parancsa: „Varsót el kell törölni a föld színéről!” S a megszállók igazi módszerességgel jártak el, amit döbbenetes erővel idéz fel Wajdának egy másik legendás filmje, a *Csatorna* című. Innen ismert a barikádok elleni, robbanóanyaggal töltött távirányítású robotok, a góliátok bevetése, a házról házra haladó lángszórós pusztítás, kétszáz ezer lengyel lemészárlásának szörnyű tragédiája.

A Vörös Hadsereg előrenyomulásának elakadását még tíz évvel ezelőtt is – amikor szovjet lapok meg sem emlékeztek a felkelésről – a támadás és az utánpótlás kifulladásával magyarázták. Tény, hogy az offenzíva Varsó megkerülésével számolva bontakozott ki. Sztálin viszont a Balkánra összpontosított érdekekre hivatkozva megtiltotta Rokosszovszkij marsallnak a hadműveletek módosítását, pedig ez Tomasz Strzembosz professzor nem régi véleménye szerint meggyorsította volna a háború befejezését. A szovjet–lengyel deszantok szeptember végi megszorodása és az I. Belorusz Front kötelékében harcoló lengyel egységek kétségbeesett áttörési kísér-

letei nem akadályozták meg a 63 napos varsói hősiesség kapitulációs végkifejletét. A nyugatról várt és légierők formájában érkezett segítség katonailag meglehetősen hatástalan maradt.

A lengyelek magára maradottságának e súlyos megrázkódtatásában a lengyel–magyar barátság tanúságtételeként jelent máig emléket a Varsó körül állomásozó magyar magasabb egységek magatartása. Hisz Lengyelország földjén a magyar csapatok még azt is kockáztatták, hogy a honi hadsereg területi egységei a magyar posta vonalán, Budapesten keresztül tartanak kapcsolatot egymással. Szóba került lengyelországi Magyar Királyi Önkéntes Légió megalakítása is, ami illúzióknak bizonyult. A magyar történeti publicisztika már tíz évvel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy a Horthy-féle kiugrási kísérletben alighanem számba jött lengyelországi magyar csapatok átállása mint a londoni emigráns kormány és azon keresztül angolszász részről elismeréssel találkozó lépés. A lengyel példa akkori feltehető felértékelődése talán érthetőbbé teheti a magyar átállási kísérlet elvetését is, ami napjainkban az alaposabb vizsgálódás kedvező lehetőségei helyett újabb keletű leegyszerűsítésekkel találkozók.

Igencsak idősezerű, a tágabb európai közgondolkodást érintő áthallásokkal szolgálhat George Orwellnek 1944. szeptember 1-jén a *Tribune*-ben megjelent írása, melyet lengyel fordítás alapján 1991-ben közzétett a *Hitel* című lap. A szerző rendkívül éleslátó támadásnak vetette alá azt az értelmiségi magatartást, mely a nagyhatalmi együttműködés okán szemet hunyt afelett, ahogy a varsói felkelés magára maradt. A nyugati közvélemény azal is megbékélt, hogy 1945 januárjában Sztálin a nem kommunista lengyel ellenállás vezetőivel könyörtelenül leszámolt. Az orwelli üzenet arra figyelmeztethet, hogy most, amikor az európai közeledés és összefogás egyre inkább hatalmi kompromisszumokkal is fenyeget, a távolságtartó közvélemény a szarajevói fejleményekhez hasonlóan könnyen öngazolásokhoz folyamodhat.

(Új Szó, 1994. augusztus 1.)

Átállási kísérlet – Čatloš módra

Fegyveres konfliktusig fajult 1939 márciusában a berlini nagyhatalmi érdekszféra alattomos csápjáival körülfont szlovák–magyar ellenségeskedés. A mindkét félnek ravaszul kilátásba helyezett német pártfogás tápot adott az egymás elleni acsarkodásoknak, az önértékek érvényesítése iránti illúzióknak és az egymással szemben jogosnak vélt hatalmi-területi igények-

nek. Kishatár-kiigazításnak nevezték a magyar politikai és katonai körök azt a fegyveres akciót, amelyet a német belegegyezéssel már elfoglalt Kárpátaljáról indítottak 1939. március 23-án az Ung menti sávban. Mindez akkor történt, amikor a Hitler nyomására pár nappal korábban kikiáltott szlovák állam és a Magyarországhoz kerülő Kárpátalja között még nem volt pontosan meghúzott államhatár, csupán a korábbi adminisztratív elkülönülés. A német beavatkozás elejét vette az összetűzés kiterjesztésének, de oly módon, hogy a feszültségforrás tartósodjon. A további magyar előrenyomuláshoz fűzött remények meghiúsultak, de a „kétnapos hadjáratban” szerzett több mint hetven szlovákok és ruszinok lakta helység Magyarországhoz került. A szlovák–német védelmi szerződés megkötése ugyanakkor Szlovákiának mégiscsak oltalmat jelentett Magyarországgal szemben, erősítve azt a reményt, hogy német segédlettel megkaphatja az 1938-as bécsi döntés nyomán Magyarországhoz visszacsatolt területeket. Így az elégedetlenség mindkét oldalon megmaradt. Elkezdődött a versenyfutás Hitler kegyeiért.

A magyar veszélytől való félelem ezek után a Hitler közvetlen védőszárnyai alatt létrehozott szlovák államban a tekintélyuralmi rendszer legitimálását is szolgáló tartós politikai elemmé vált. A szlovák hadsereg az 1939 márciusi, egyes mai szlovák történészek és publicisták által nagy előszeretettel „kis háborúnak” nevezett fegyveres összecsapásban találta meg létrejöttének és önnön létének forrásvidékét, amelyből igyekezett hagyományt teremteni. Alighanem a magyar csapatok elleni szlovák harcmozdulatok megszervezésében szerzett érdemek elismerése játszott közre abban, hogy a csehszlovák hadseregben vezérkari alezredesi ranggal a szlovák állam hadügyminiszterévé kinevezett Ferdinand Čatloš tábornoki rangot kapott.

A közelmúltban látott napvilágot a Ferdinand Čatloš ellentmondásos személyiségével foglalkozó első hadtörténeti elemző életrajzkísérlet, melyet a szerző, Václav Štefanský maga is vázlatnak nevez, már csak szerény terjedelmi, alig százoldalas keretei miatt is. E szerzői nekirugaszkodás minden hézagossága ellenére olyan problémaérzékenységet tükröz, amely nemcsak az értékelések árnyaltságának fontosságára figyelmeztet, hanem fényt vet annak eddig elhanyagolt látószögeire is. A meghatározó szempont ugyanis az elmúlt évtizedekben az volt, hogy Čatlošnak az a memoranduma, amelyben a Tiso-féle szlovák állam hadügyminisztereként a szlovák hadsereg átállását kínálta fel a szovjeteknek, végül is a szlovák nemzeti felkelés vezetése és a londoni emigráns kormány számára a népfelkelés helyzetét és a München előtti köztársaság felújítását bonyolító önmentő szándékának minősült. Majd kétéves szovjet internálás után a csehszlovák bíróság ötévi börtönrre ítélte Čatlošt. Václav Štefanský főként a memorandumban rejlő hadászati lehetőségek politikai okoknak tulajdonított elvetélésével

foglalkozva megpróbálta megrajzolni Čatlošnak, a katonának a portréját, miközben felhasználta a levéltárban elhelyezett emlékiratát is. Štefanský szerint személye alkalmas volt a francia Darlan admirális által eljátszott szerepre.

Čatloš életútján a szó valódi értelmében csak végigpillantva a szerző utal a családi indíttatásra, a Monarchia idején magyarul elvégzett polgári és felsőfokú kereskedelmi iskolához fűzött, a szlovák szülők által sugallt felemelkedési reményekre. Sajnos, a pusztá tényközlésen túl nem tudunk meg többet arról, hogy mit jelentett számára a húszas években a komáromi környezet, ahol átmenetileg ezredparancsnokként szolgált.

Václav Štefanskýnak a magyar vonatkozásokra nyilván nem nagyon volt tere. Kár viszont, hogy nem ismeri azt a történetet, amelyet a magyar vezérkari kémelhárítás vezetője, Kádár Gyula örökített meg visszaemlékezésében a Čatlošsal való 1944 januári pozsonyi találkozásáról. Nyilván nem azért, hogy leírja: miként állított rá Čatloš egy olyan nyomozót, akiről ordított megbízatása, minthogy egyik füle nagyobb volt és ferdebb, mint a másik. A fehér asztalnál tréfásan elhangzott ez irányú célzásokon jól mulattak a szlovák vezérkari tisztek is, akik mind kivétel nélkül tudtak magyarul. Kádár Gyula visszaemlékezései szerint Čatlošsal magyarul beszélgetve és kölcsönösen puhatólózva eljutottak addig, hogy a németellenes szlovák–magyar összefogás érdekében katonai közeledést szolgáló lépéseket tesznek, de ennek nem lett folytatása. Jó lenne tudni, vajon Čatloš miként viszonyult ahhoz, hogy Hitler Magyarország megszállását végrehajtva azzal zsarolta Horthyt, ha nem áll kötélnek, román és horvát csapatok bevonásával viszi ezt végbe. Kiváltképp érdekes ez annak fényében, hogy Čatloš pár hónappal később magyarelles beállítottsággal kívánta volna megvalósítani átállási kísérletét. Moszkvába eljuttatott memoranduma szerint ugyanis a Magyarországgal szembeni hadüzenet és a szovjet hadsereg oldalán való illetén katonai részvétel kiváltképp népszerű lehet Szlovákiában.

Íme, „kis és nagy háború”, egyre megy, az ellenség közös. Nem ez Václav Štefanský végkövetkeztetése. Tisztes távolságtartással végül is érthetőbbé teszi, miben is rejlik a Tiso-féle szlovák állammal folytonosságot vállalni igyekvő egyes mai szlovák politikai körök „elszántsága”.

(Új Szó, 1999. március 27.)

„Mi közünk nekünk ehhez?”

A bőség zavara mutatkozik a szlovákiai piros betűs ünnepek sorában. A pénzügyminisztérium kiszámította, hogy a munkanapok apadása túlonult megterheli az államkasszát. Vagyis csökkenteni kellene az ünnepek számát. De hogyan?

Bizonyos politikai berkekből azonnal érkezne a javaslat: semmi szükség a szlovák nemzeti felkelés emlékének még ébrentartására sem. Kiváltképp, ha ismernék annak a felmérésnek az adatait, amely a közelmúltban egy pedagógiai lapban látott napvilágot. Ebből kiderül, hogy a szlovákiai középiskolások több mint húsz százaléka szinte semmit sem tud a felkelésről. A magyar tanulók körében ez az arány megközelíti az ötven százalékot. A szlovákiai magyar politikusoknak nemigen lehetnek illúzióik, amikor a felkelés ünneppé válása mellett álltak ki: a szlovákiai magyar közegben erősen érződik majd, hogy a magyarok számára a felkelés hagyatékából hiányzik az a közvetlen közösségi lelki hatóerő, amely nem az eszmétől hajtott meggyőződésben, hanem a nemzeti érdekek védelmének emberi megfoghatóságában rejlett. Ezzel kapcsolatban önkéntelenül is felidéződik a mindennapok emberének az a magatartásmodellje és reagálásmódja, amelyet Tózsér Árpád ért tetten a riport és a meditáló esszé műfaji leleményeit elegyítő, még 1964-ben megjelent, később kötetben is napvilágot látott, *A Gyuri-tanyán* című írásában. Ez a tanya, amelyet a németek később felgyújtottak, a felkelés idején egy ideig a Petőfi osztag partizánjainak is átmeneti menedékhelyként szolgált. A húsz évvel korábbi események emlékeinek nyomába eredő szerző viszont a helyi Béla bácsi váratlan kifakadásával találkozott: „Mi közünk nekünk, magyaroknak ehhez az egészhez?” Amikor Tózsér gondolatai napvilágot láttak, a hatvanas évek közepén a politikai fellazulás adott ösztönzést az irodalomnak. Ebben az ellentmondásos, feszültségekkel terhes időszakban a szlovákiai magyarság körében azonban igazi közéleti hatóereje alighanem csak egy fényképnek volt. A Petőfi partizánosztag háromnyelvű: oroszul, magyarul és szlovákul kiállított igazolványának a rozsnyói múzeumban őrzött eredetijéről készült másolat évről évre megjelent a legtöbbször frázisos megemlékezések illusztrációjaként – de igazi önálló életet élő, önmagáért beszélő történelmi relikviaként. A felkelés szlovákiai magyar emberközeli valósága nemritkán eleve beleütközött a szlovák nemzeti reneszánsz szűkkeblűségbe. Gyakran vált gúny tárgyává, hogy a felkelés résztvevőinek huszadrészét magyarok tették ki. Persze itt annak a ténynek a méltánylására lett volna szükség, hogy a részvétel nem szűkíthető le a két magyar partizánosztag és kisebb magyar csoportok fegyveres akcióira. Számot kellett volna vetni azzal, hogy Szlovákia he-

gyeiben a felbomlott első magyar hadsereg katonái szétszóródva, összességükben több ezren hol hozzácsapódtak, hol leváltak a szlovák partizánegységekről: haza akartak jutni az ősi földre. Helyzetük emlékeztetett *A tízedes meg a többiek* című film katonaszökevényeire. A szlovákiai magyar közírás és irodalom azonban ebből nem merített ösztönzést. Mint ahogy ahhoz is hiányzott a kellő politikai hátszél, hogy feltárljanak az emberi sorok görögtűztől mentes személyes megpróbáltatásai és tragédiái. A Petőfi osztag törzsparancsnokáról, a Kassa melletti Miglécről származó egykori parasztfiúról talán csak egyetleneszer, 1968-ban jelent meg olyan portré, ahol az újságíró nagy szavak helyett tényleg azt idézte, ami a volt partizán szájából valóban elhangzott: azért volt büszke, mert megmaradt egyszerű traktorosnak. Vagy miért övezi mindmáig titokzatosság a Petőfi osztag parancsnokának, a Horthy-hadseregből átállt demokratikus érzelmű századosnak, Grubics Zoltánnak az eltűnését, aki nem tért vissza egy felderítő akcióból? Az egykori harcostársak komor tekintettel zárkóztak el az erre irányuló kérdések elől. De talán azon is érdemes lenne elgondolkodni, hogy a felkelés szlovákiai magyar képébe miért nem férhetett bele, vagy miért válhat mára már eljelentéktelenedő aprósággá az olyan lényegyet láttató tragikomikus eset, mint a magyar fegyverszüneti delegáció vezetőjének, Faragho tábornoknak a kálváriája a 42-es fekete félcipővel. A delegáció, mint ismeretes, a felkelés területéről szovjet–szlovák közreműködéssel jutott ki Moszkvába, eléggé viszontagságosan. Jó ideig élvezniük kellett Makarov ezredes embereinek vodkás vendéglátással dúsitott társaságát, magyarul: a kihallgatásokat. Már úgy tűnt, a repülőútból nem lesz semmi, mignem éjfélkor jött a riasztás: azonnali indulás, s Faragho tábornok a zólyomi szállodai szobában a nagy sietségben – nyilván az elfogyasztott vodka mennyiségétől sem függetlenül – nem találta meg az ágy alatt 42-es fekete félcipőjét. A Moszkvából a budai vár pincéjébe küldött első rejtjeles üzenet úgy szólt, hogy azonnal juttassanak ki Moszkvába egy pár 42-es fekete félcipőt. Ezt otthon nem tudták mire vélni, mivel ilyesmi nem szerepelt a rejtjelzésekben. Faragho tábornok nyilván tudta, hogy esetleges kérésével Moszkvában megoldhatatlan gondot okozhat, minthogy korábban katonai attaséként alapos ismereteket szerzett az ottani viszonyokról. S nem ütközött meg azon, amikor Kuznyecov vezérezredes rákérdezett: tábornok úr, nekem nyugodtan megvallhatja, tényleg elvesztette azt a félcipőt, vagy a mi partizánjaink lopták el?! Anekdota? Gosztonyi Péter visszaemlékezésekre gazdagon építő könyvében maradt fenn a történet, amely legalább annyira szórakoztató, mint amennyire érzékelteti a magyar kiugrási kísérlet tényleges esélyeinek és kudarcba fulladásának meghatározó történelmi körülményeit. A kiugrás sikertelensége természetesen nem a fekete félcipő eltűnésén múltott. De talán az elevenbe vágó ironia szopor-

kájával figyelmeztet a reményvesztettségre: mit is jelenthetett volna a szlovákiai magyarság számára a felkeléshez csatlakozott magyarok szerepe – az átállás sikeréhez kapcsolódva – a háború után? Igaz, a nagyhatalmak tárgyalóasztalaitól sok jót már nem lehetett remélni. De a szlovákiai magyarság talán valamelyest megmenekülhetett volna a végveszéllyel fenyegető háború utáni hányattatásoktól, s szülőföldjén, nem értelmiségétől megfosztva kellett volna vállalnia a puszta megmaradásért vívott harcot. A súlyos következmények hatását máig, a demokratikus európai értékrendbe betagozódva is érezzük. Íme, a felkelés öröksége iránti saját szempontjaink kialakításának egyik jelzőlámpája, választ keresve Tózsér riportalanjának máig nyugtalanító kérdésére: mi közünk nekünk, magyaroknak ehhez az egészhez? Könnyelműség, megkésettség, habozás, hirtelenség vagy megfontolatlanság nem csak a történelem nagy forgatagaival szembeni kiszolgáltatottság kényszerpályáin járhat messze ható következményekkel. Talán nem is történelmi korszakok közötti önkényes közlekedés, ha az immár 60 évvel ezelőtti fejleményekben a mai választ elé került szlovákiai magyar politika is intelmeket vélhet felfedezni.

(Új Szó, 2001. augusztus 28.)

Hajszálon múltó megmaradásunk

Debreceni gyökerek

Lelkes tapssal és erdőnyi nemzetiszín zászló lobogtatásával fogadták a debreceniek 50 évvel ezelőtt a Református Kollégium oratóriumába érkező parlamenti küldöttek bevonulását, akik kimondták az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejöttét a történelmi patinájú terem padsoraiban, ahol 1849-ben jóváhagyták a Függetlenségi Nyilatkozatot. Egyet éreztek: országmentés és nemzetmegóvás súlyos terhe hárul rájuk, a háborús összeomlás és a győztesek magatartásától függő felelősségre vonás zűrzavarában. Az antifasiszta demokratikus mozgalom résztvevői mélyen átéreztek, hogy a tét: Magyarország ne a hitleri Németországgal azonos megítélésben részesüljön.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívása az ország felszabadított területein nagygyűléseken történt, az egyetértésről vagy elítélésről a résztvevők hangorkánja döntött. Mindazonáltal a pillanatnyi helyzet valamennyi korlátja ellenére is a nagy magyar demokrata, Bibó István 1946-ban „komoly népi gyökerekkel bíró nemzetgyűlésnek” nevezte a Debrecenben létrejött testületet, mely szerinte is jogosult volt „az ország nevében nyilatkozni és kötelezettséget vállalni”.

S alighanem ebben rejlik az 50 évvel ezelőtti aktus történelmi szerepe. Igaz, hogy a megválasztott küldötteket sokszor az ágyból húzták ki, s szovjet katonai teherautókon, fegyveres kísérettel vitték Debrecenbe, ami a hadszíntérré vált ország körülményei között a nemzetközi kötelezettségvállalások szavatolásáról is tanúskodott. De nem hagyható szó nélkül, hogy egyes visszaemlékezések már az elmúlt évtizedekben sem hallgatták el: a géppisztolyos kíséret ugyancsak bizonytalanságot ébresztett, hogy hol is kötnek ki, mert miközben hivatalos szinten elindult az ország demokratikus talpra állítása, a háttérben a nagyhatalmú NKVD megtorló intézkedéseket foganatosított, amelyek együtt jártak több mint 200 000 polgári lakos elhurcolásával. S az egyik nagy átvevőtábor épp Debrecenben volt.

Mindez csak aláhúzza, hogy mennyire fontos volt az adott politikai mozgástérnek a kihasználása, mely külső ellenőrzés közepette is – erre nyugati országokban is sor került – a nemzeti és állami lét fennmaradását és kibontakozását szolgálta. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetételében megvalósult a magyar progresszió erőinek szinte legteljesebb felsorakoztatása, a századforduló reformnemzedékétől kezdve a fiatal antifasiszta ellenállókig, akiknek a soraiban ott volt Göncz Árpád is. A Nemzetgyűlés által létrehozott Ideiglenes Kormányban ez az összefogás a Horthy-hadsereg által

lásra kész főtisztjaitól a kommunista Nagy Imréig terjedt, bizonyosságát adva, hogy a magyar társadalomban megőrizték életképességüket azok az erők, amelyek véget tudnak vetni a Horthy-rendszer fenntarthatatlan konzervativizmusának.

A széles körű nemzeti együttműködés kereteit csak évekkel később sorvasztotta el a sztálini nagyhatalmi politika és ideológiai kizárólagosság. Debrecenben épp az erők egyesítése, főként a kisgazdák és a kommunisták együttműködése szolgáltatta az alapot az Ideiglenes Nemzetgyűlés fennkölt kinyilatkoztatásához: „...lesz magyar újjászületés!” A szlovákiai magyarság számára ez a fennmaradás ígéjeként értelmezhető. A Nemzetgyűlés által létrehozott Ideiglenes Kormány a fegyverszünet aláírásakor a szlovákiai magyarság sorskérdésében életbevágóan fontos szerephez jutott. Az Amerikai Egyesült Államok képviselője, mint ismeretes, nem egyezett bele abba, hogy a fegyverszüneti feltételek közé beiktassák a szlovákiai magyarok kitoloncolását, s a másik két antifasiszta nagyhatalomnak igazodnia kellett a kompromisszumkényszerhez.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány megléte nélkül a szlovákiai magyarságot valószínűleg kiűzték volna szülőföldjéről, amit – ahogy az kiderült – a Svoboda tábornok vezette hadtest kapott volna feladatul. Ezt a nemzetközileg elfogadott demokratikus magyar kormányzattal szemben már nem teheték meg.

A határon túli magyarságért vállalt felelősség és a demokratikus világ-erők táborába vezető út összekapcsolása az Ideiglenes Nemzetgyűlés és Kormány 50 évvel ezelőtti születésében is gyökerekre talál.

(Új Szó, 1994. december 21.)

Csak a dokumentumokkal alátámasztott tények megtámadhatatlanok

Tisztelt jelenlevők!

Engedjék meg, hogy e könyvbemutatón az ismertetést Janics Kálmánnak *A hontalanság évei* című munkájára hivatkozva kezdjem. Janics Kálmán viharos sorsú, mint tudjuk, 1979-ben Nyugaton megjelent kézírata, ha szűk körökben is, de a reveláció erejével hatott, amikor kimutatta: a háború utáni hontalanság évei nemcsak irodalmi művekben válhatnak ki kisebbségi önreflexiót, hanem olyan tudományos feldolgozásban is, mely szakmai érveléssel képes túlfeszíteni a pártállami, hivatalos, megideologizált értelmezések szorító abroncsait. A rendszerváltás után hamar kiderült, bár a pub-

likált dokumentumokra hagyatkozó Janics Kálmán számára hozzáférhetetlen levéltári források kutatása szabaddá vált, s a korábbi szemlélet mindenhatósága megszűnt, a többségi közegben majdhogynem kételyek és hitetlenkedések élnek a szlovákiai magyarság tényleges háború utáni viszontagságait illetően. Mind a politikai szintéren, mind pedig a közéletben az érvelés elengedhetetlen feltételévé vált az egykori történések és folyamatok mindennapjaiig lenyúló hitelesen dokumentált tényfeltárás.

Erre vállalkozott, a precíz ténykezeléshez kiváltképp késztetéseket érző történész, Vadkerty Katalin. S ez a mai könyvbemutató nemcsak magáról a most *A belső telepítések és a lakosságcsere* címmel megjelent kötetről szól, hanem egy olyan hármastagolású feldolgozásról, amelynek egymásra épülése éppúgy tükröz tudományos-módszertani megfontolásokat, mint a társadalmi elvárásokat is figyelembe vevő hangsúlyokat és sorrendiséget. Így született meg e hármastagolású egyazonosság, amelynek a felépítése tekintetbe vette a szlovákiai magyar közgondolkodásnak e problémával kapcsolatos, személyes emlékeket és a szónak ugyancsak komor értelmében vett élményeket ébresztő és ébren tartó mivoltát is. Minden bizonnyal ezért követte a Kalligram Kiadó gondozásában – Fazekas József szerkesztésében – megjelent sorozat első, a reszlovakizálásról a leplet lerántó kötetét a csehországi deportálások feldolgozása. Ennek során a szerző a levéltári dokumentumokat tanulmányozva a sajtóban és könyv alakban is napvilágot látott visszaemlékezések nyomravezető ösztönzéseire is támaszkodhatott, és eleven képet nyerhetett a hivatalos dokumentumokban elhallgatott, illetve titokban bevallott szándékokról. S eközben a szó legszorosabb értelmében tehetett eleget szaktörténelmi felelősségérzetének, ahogy ő maga írja a *Deportálások* előszavában: „Csak a levéltári dokumentumokkal alátámasztott élmények megtámadhatatlanok.” Igen, a támadás veszélyét emlegette a szerző. S itt, e ponton vitába is szállnék a szerző nem veszélyérzetét, hanem annak hangsúlyait illetően. Vadkerty Katalin erről a következőket írja: „Az 1945 utáni magyarkérdést taglaló szlovák történelmi elemzések és értékelések a tényeket már nem tagadják, de tolerálhatóvá transzponálják a szlovákiai magyarok szétszórására, kitelepítésére, reszlovakizációs asszimilálására, vagyona elkobzására, nyelve, irodalma, hitélete elsorvasztására való törekvéseket. Humanitást keresnek a deportálásokban, lelki megnyugvásnak minősítik a reszlovakizálást. Összegezésük szerint 1945–48 között a szlovákiai magyarság felszámolására irányuló törekvések a magyarok érdekeit is szolgálták.” Pontos láttelelet. Jómagam mégsem egyértelműen és kizárólag ebben látom az igazi, az aktuálpolitikai felhangok harsányságát fokozó történetírói prekonceptiók eredendő hatóerejét. Sokkal inkább abban, hogy a korabeli folyamatok és események értelmezése egy sajátos pólusfelállításra, az egyrészt-másrészt-szerű mechanikus szembeállításra

épül, mely végül is a mindkét oldal helyzetének figyelembevételét hangsúlyozó úgymond objektív történetírói követelményekre hivatkozhat. Csak-hogy az ilyen beállításban eleve nem azonos értékrendbe tartozó események kapcsolódnak egybe. Így nyerhet aztán igazolást a háború utáni propagandaérvelés, mely szerint a magukra maradt egyes értelmiségi csoportok kétségbeesésükben azzal próbálták életben tartani a magyar azonosságtudatot, hogy a Magyarországhoz kerülés reményét igyekeztek plakátokon éleszteni. Az ilyen, az ellenállás végszükségéből fakadó önvédelmi megnyilatkozások a hivatalos megtorlások indoklásában irredenta erők messzemenő aknamunkájának, sőt fasiszta elemek továbbélésének minősültek. Ez a szemlélet nem gyöker nélküli a mai politikai közgondolkodásban sem, amikor az európai szintű megoldás következetes, kitartó szorgalmazására az összeférhetlenség bélyegét sütik rá, s azután összemósodik a többségi nemzet soraiban jelentkező félreértés, szűkkeblűség a szélsőséges és tudatos magyarellenességgel. Megítélésem szerint Vadkerty Katalin itt bemutatott kötete, mely a két megelőző értelmezésének is árnyaltabb olvasatot kölcsönöz, épp ennek a szemléletnek üzen hadat a történetírói megközelítésben és közéleti kihatásában egyaránt. Az a mód, ahogy feltárja az úgymond magyartalanításnak mind nemzetközi szinten, mind a belpolitikában újból s újból nekilendülő korabeli elszántságát, a hivatalosan deklarált lépésekkel és bizalmas utasításokkal többszörösen álcázott valóságos törekvések egymást kiegészítő voltát, egy újabb nyomvonalat is nyit az egész problémakörben. Tények elemzésének egyértelműségével bizonyítja, hogy a megindított gőzhenger 1948-ban nem tudott megállni, jó ideig még tovább gördült, s utána lefékezve, mellékvágányra állítva is megőrizte annyira-amennyire lelohasztott, könnyen újraéleszthető kazántüzét.

Vadkerty Katalin most bemutatott, a másik kettőtől elválaszthatatlan könyve, épp e képletes, egykori sínpáron 1948 után új vonattal induló közlekedérendszer öröklött összetevőit világítja meg. Munkájában egyben arra hívja fel a figyelmet: a szlovák–magyar kapcsolatok feltárásában, illetve a szlovák–magyar kapcsolatokban jelen és a közelmúlt közötti közlekedés nem zárható merev szakaszhatárokkal olyan rövidre, mint ahogy azt 1948 után a politikában elképzelték, ahogyan azt a propaganda évtizedeken át sugallta, s amint az egyes mai törekvéseknek ugyancsak megfelelné.

Vadkerty Katalin hármaskönyve nemcsak hiányzó láncszemet pótol a kisebbségi lét történeti önreflexiójában, értékének pótolhatatlanságát meghatványozzák az 1948 utáni időszak kutatását elősegítő előtörténet feltárásának ösztönzései.

(Pozsonyban, a Magyar Köztársaság Kulturális Intézetében 1999. június 15-én, a könyv bemutatóján elhangzott ismertetés szerkesztett szövege)

A diplomáciai erőfeszítések értelme

* Ötvenöt évvel ezelőtt az otthontalanság rémének kitett szlovákiai magyarság körében aligha lehetett annyi rádiókészülék, hogy tömegesen értesülhettek volna róla: tíz nappal korábban Gyöngyösi János magyar külügyminiszter népes küldöttség élén Párizsban kézjegyével látta el a Magyarországnak szóló békeszerződést. S így kevesek tudatáig juthatott el a felismerés, hogy mit is jelent ez a jogfosztottság állapotába jutott közösség számára.

– Nem kevesebbet, mint a megmenekülést, a túlélést, a szülőföldön maradáást. Janics Kálmánnak *A hontalanság évei* című könyve szerint, mely annak idején a reveláció erejével hatott közösségünk számára, a szlovákiai magyarság sorsa a második világháború után többször függött egy hajszálon. Ha ez egyszer is szakad, ma már nem léteznénk. Ezek közé tartozik az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti megállapodás, amelybe nem került be a kitoloncolás beneši követelése. Majd a szövetséges nagyhatalmak potsdami értekezlete nem adta meg a felhatalmazást Csehszlovákiának a kitelepítésre, és lakosságcserét javasolt. A párizsi Luxemburg-palotában, ahol 1946. július 27-én megnyílt a világháború győztes államainak konferenciája, a korábban meghíúsult csehszlovák igény némileg módosulva továbbra is téma volt, a veszély azonban végérvényesen nem múlt el, de végül is annak elhárításában új helyzet teremődött.

* Milyen volt a magyar közhangulat a párizsi tanácskozás előtt?

– Az eddigi kutatások és feldolgozások arról tanúskodnak, hogy a magyar közvélemény reménykedett annak kimenetelében, mivel a konferencia tulajdonképpen csak párizsi tanácskozásnak nevezte magát, tekintve, hogy a békeszerződések végleges formájának jóváhagyása a győztes hatalmak külügyminiszteri értekezletére várt, amelyre 1946 decemberében, illetve 1947 januárjában került sor. Erős volt a bizakodás, hogy a szlovákiai magyar kisebbség helyzete a nemzetközi megvitatás után már nem marad tisztázatlan. Ehhez képest viszont közvetlenül a párizsi konferenciát megelőzően rendkívül feszültté vált a csehszlovák–magyar viszony, amikor a magyar közvélemény is tudomást szerzett róla, hogy Csehszlovákia az 1946 februárjában zsarolással, a csehországi deportálásokkal kikényszerített lakosságcserén kívül további 200 ezer magyar egyoldalú kitelepítéséhez kér nagyhatalmi hozzájárulást, s ezenkívül még a pozsonyi hídfő öt községére is igényt tart.

* Hogyan alakult a konferencián ezeknek az igényeknek az érvényesítése, illetve meghíúsulása?

– A párizsi békekonferencián az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia, Kína és Franciaország, valamint további 16 szövetséges és tár-

sult ország képviselői öt vesztes ország békeszerződésének véglegesítését tűzték ki célul. Tudniillik az olasz, román, bolgár, finn és magyar békeszerződés alapvető kérdéseit a nagyhatalmak külügyminiszteri értekezletein már korábban tisztázták. Ismeretes, hogy a békekonferencia a nagyhatalmi javaslatokon csak lényegtelen kiegészítésekkel változtatott. Módosításra csak akkor kerülhetett sor, ha azt győztes hatalom terjesztette be. Egyébként a külügyminiszterek anyaga a magyar békeszerződés-tervezetben nem vetette fel a 200 ezer magyar kitelepítésére vonatkozó igényt, hanem csak a magyar–csehszlovák határ kérdését hagyta nyitva anélkül, hogy ellene vagy mellette foglalt volna állást. A döntést lényegében a békekonferenciára bízta. A tanácskozás plenáris ülése és a területi-politikai bizottságok nem óhajtottak érdemben tárgyalni a legyőzött államok képviselőivel, mindössze azok álláspontjának ismertetésére, kifejtésére voltak hajlandók esetenként alkalmat adni.

* Milyen esélye volt a magyar álláspont ismertetésének?

– A plénium ülésén Gyöngyösi János külügyminiszter ismertette a magyar álláspontot. Annak a reményének adott kifejezést, hogy Párizsban olyan rendezés jön létre, amely békét szán a Duna-medencei térségnek és Európának. A csehszlovákiai magyarsággal kapcsolatban rámutatott arra, hogy ennek a közösségnek a tagjait nemcsak állampolgárságuktól fosztották meg, hanem emberi jogaiktól is. A félmillió magyar kitelepítésére kitérve kijelentette: lehetetlen megtagadni a legyőzöttől a jogot, hogy ezt a követelést az emberiséggel és az erkölccsel ellentétesnek ne találja. Jan Masaryk külügyminiszter azt hangoztatta, hogy Magyarország nem okult a múltból, és az egyoldalú kitelepítést a két ország viszonyának rendezéseként állította be.

* Mi volt a helyzet a magyar területi-politikai bizottságban?

– Itt elnöknek Jugoszlávia, előadójának pedig Csehszlovákia képviselőjét választották meg. Jellemző, hogy a Szovjetunió képviselője, mint-hogy a szovjet diplomácia támogatásáról biztosította a csehszlovák küldöttséget, azt követelte: a bizottság munkájában csak azoknak az államoknak a képviselői vegyenek részt, amelyek ténylegesen háborút viseltek Magyarország ellen. S ennek hátterére rövidesen fény derült. Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár azt bizonygatta, hogy Csehszlovákiában nem él félmilliónál több magyar, ebből 100 ezret a lakosságcsere alapján telepítenek át Magyarországra, további 200 ezer valójában szlovák eredetű, megkapja a csehszlovák állampolgárságot, s elfelejti azt, hogy valaha is tudott magyarul, a megmaradó 200 ezret pedig egyoldalúan áttelepítik Magyarországra. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia képviselője támogatta a határmódosítást, ami végül három falu átadására mérséklődött, de ezt nem volt hajlandó összekapcsolni az egyoldalú kitelepítéssel, amit

az amerikai fődelegátus kifejezetten elfogadhatatlannak tartott. Az angol–amerikai javaslat az volt, hogy Magyarország és Csehszlovákia a határkérdésről és a lakosságcsereéről folytasson kétoldalú tárgyalásokat. Az egyoldalú lakosságcsere nem került be a békeszerződés szövegébe.

* Mindezzel azonban a szlovákiai magyarság viszontagságai nem értek véget.

– A szóban forgó cikkelyt ugyanis mindkét fél a saját érdekei szerint értelmezte. Csehszlovák részről azt hangoztatták, hogy Magyarország köteles tárgyalásokat kezdeni 200 ezer magyar kitelepítéséről. A cikkely szövege viszont arra kötelezte Magyarországot, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséről és ne a kisebbség kitelepítéséről tárgyaljon. A lényeg az volt, hogy a párizsi tanácskozás a szlovákiai magyarkérdést bizonyos értelemben mégiscsak nyitva hagyta, olyan értelemben, hogy többé nem volt szerződéses akadály a magyar kisebbség erőszakos belső széttelepítésének. A lakosságcsere azután már nem volt érdeke Csehszlovákiának, hisz Magyarország aligha állt volna rá, hogy 200 ezer kitoloncoltat befogadjon a párizsi egyeztetés sikeres visszaverése után. Újból előtérbe került a belső erőszak alkalmazása. 1946 őszén indult el az elhurcolásnak az a 99 napig tartó hulláma, amelynek számos tragikus fejleményéről a történész Vadkerty Katalin könyvei adnak rendkívül megrázó képet. A deportálás pár hónappal a békeszerződés ratifikálása után, 1947. július 27-én váratlanul véget ért, nyilván az európai ellenséges légkör és a nagyhatalmak nyomására.

* Vajon mi húzódtott meg a nyugati hatalmak magatartása mögött?

– Egyes történészek utalnak arra, hogy az amerikai béke-előkészítésben közreműködő szakértői csoport, amint ezt Romsics Ignác akadémikus könyve kimutatta, hajlott a Duna menti régió békéje és stabilitása érdekében a határkiigazításokra. Nyilván ez a szemlélet belejátszott a békekonferencia idején tanúsított magatartásba. Ugyanakkor a nyugati hatalmak is beleegyeztek a tiszta szláv állam létrehozására irányuló törekvésekbe. A Szovjetunió kelet-európai berendezkedése is nyilván ingerültté tette az amerikai és angol külpolitikát. Érdekes Janics Kálmánnak az a felvetése, hogy a kitelepítés angol–amerikai elutasításában szerepet játszhatott az is: nem voltak hajlandók hatékony, a közösségi jogok elismerésére épülő kisebbségvédelmi rendszer megteremtésének támogatására. Szarka László egyébként magyarországi diplomáciatörténeti munkákra támaszkodva azt hangsúlyozta, hogy az 1946-os lakosságcsere elfogadása magyar részről, amit sok korabeli résztvevő kritikával illetett, valójában diplomáciai védekező pozíciókat teremtett Magyarország számára, amelyek az emberi jogokra, demokratikus érvekre, a magyarországi demokratikus átalakulásra hivatkozó diplomáciai tárgyalásmóddal párosultak.

* Tehát volt értelme a magyar diplomáciai erőfeszítéseknek.

– Minden bizonnyal. S ez a mára nézve is tanulsággal szolgál. Ha arra gondolunk, hogy a magyar diplomácia helyzete teljesen reménytelen volt, kivételesen felértékelődik az apró lépésekkel számoló szívós igyekezet. S itt felvetődik a felkészültség kérdése. Azok a munkák, amelyek a magyarországi pártoknak a béke-előkészítéssel kapcsolatos magatartását taglalják, ugyancsak arról tanúskodnak, hogy mindegyikük igyekezett a maga nézeteit egyedül üdvözítőnek tekinteni, ahelyett, hogy egymás érveire figyeltek volna. A felkészültség nem lehet azonos a kapcsolatok túlértékelésével, a nyugati látásmód iránti kritikátlansággal még akkor sem, ha ma már az európai integrációs struktúrák ugyancsak képlékeny kisebbségvédelmi mechanizmusaiban nem fordulhat elő, amit Boldizsár Iván említett visszaemlékezés-kötetében. Keserűen jegyezte meg, hogy miközben odabent a zárt ülésen 200 ezer ember sorsáról döntenek, a folyosókon delegátusok, újságírók, titkárok és sétáló rendőrök izgulva és lelkesen élvezik egy akkori televíziós készülék képernyőjén Bufallo Bill pányvadobási művészetét.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 2002. február 20-án. A beszélgetést Melaj Erzsébet készítette – szerkesztett szöveg)

A fábryi erkölcsi demokrácia – élő folyamatosság

Nem tudni, hogy a polgári beállítottságú cseh napilapnak, a *Lidové noviny*-nek a munkatársa, Emanuel Mandler ismeri-e Fábry Zoltánnak *A vádlott megszólalját*, azt a humánus és a magyarság védelmében született szellemi „periratát”, mely ha cseh nyelven nem is, de a Kalligram Kiadó jóvoltából szlovákul már olvasható.

Az viszont több mint bizonyos, hogy az *Üresjárat* címmel megjelent s nagy vihart kavart titkos naplójáról nincs tudomása. Pedig ha elolvashatná, alighanem önmaga számára is megdöbbenően hatna, hogy egy hullámhosszra került a „magyar sorstapasztalatokon látóvá edződött” szlovákiai magyar íróval, ahogy a prágai jeles irodalomtörténész, Rákos Péter aposztrofálta Fábryt az *Európa elrablása* című, a németkérdést körüljáró könyve kapcsán. Bár lehet, hogy a cseh közíró, aki lapja hasábjain a német lakosság háború utáni kitelepítését elítélve minduntalan megütközik a cseh szellemi élet számos képviselőjével, mégiscsak ismeri Fábryt épp a Rákos Péter összeállításában és előszavával napvilágot látott cseh válogatásgyűjteményből. Így vagy úgy, írását olvasva mindenesetre a szókimondás rokonsága ugyancsak szembeötlő és képzettársításokra késztetően elgondolkodtató.

Emanuel Mandler az 1948-as februári fordulatra tekint vissza, mint olyan torzszülöttre, hogy azon láttatja a háború utáni letéphetetlenül ráragadt, úgynevezett nemzeti demokratikus, tehát nemcsak kommunista fogantatású, eredendően kóros burok foszlányait. Hangsúlyozza, hogy ezek felett a politika és az államraison igyekszik teljesen átsiklani. „Kényelmesebbnek tűnik számukra a kommunista időszakot a megelőző három évtől elszakítva szemlélni, szemet hunyni a xenofóbiánk háború után időszakba nyúló okai felett, figyelmen kívül hagyva, hogy az elnöki dekrétumok nem tekinthetők normális jelenségnek, hanem forradalmi indulat törvényhozásának termékei, hogy a németek elűzése nemcsak a kommunisták műve volt, hanem a cseh nemzeti pártok is részt vettek benne, hogy az 1948 februárját megelőző vagyonek Kobzások éppúgy ellenkeznek az emberi jogokkal, mint a februárt követők...” S ehhez hozzáteszi: a február után berendezkedő rendszernek volt mit átvennie a megelőzőtől: a németek és magyarok elleni dekrétumok örökségét, s jó adag olyan nemzeti, szociális és politikai előítéletet, mely egy ugyancsak tartós radikális és plebejus ideológiában intézményesült.

S miként jellemezte ezt a helyzetet naplójában, mely – ahogy írta – egyedüli társa volt magárahagyatottságában a második világháború után a szellemi antifasisztaként némaságra kárhozottatott Fábry Zoltán: „Ma nincs osztályuralom, mert nincs uralkodó osztály, csak uralkodó koalíciós réteg, uralomdemokrácia. A harc a demokraták és kommunisták között a részesezés arányáért folyik, de mindegyik párttag minden skrupulus nélkül át-sétálhat – és át is sétál – a másikba. Nemzeti front a hatalom megosztására...” Fábry ezt az „uralmi demokráciát” épp a kitelepítések embertelenségei nyomán nevezte „terrordemokráciának” is, s ellenerejeként a szellem erkölcsi szolgálatát, naplójának tanúsága szerint az „erkölcsi demokráciát” jelölte meg. Talán azt remélte 1948 februárja után, hogy a vox humanát sikerül mind a demokrácia, mind a szocializmus mértékévé tennie. De vajon érvényét veszttette-e ezzel az erkölcsi demokrácia akkori fábryi posztulátuma?

Cseh történészek a háború utáni hazai fejleményeket és azok továbbgyűrűzését újabban az európai demokrácia 20. századi válságának és diktatúrák kísértései közötti vergődésének tágabb időszelvényében értelmezik. Mára az erőszak kényszerétől megszabadult Európa egyesülési folyamatában mintha csak közvetlen közelből szólna a fábryi intelem: „Itt nem lehet más kötelességünk, mint az Európát kiteljesítő belső humanista erők és értékek mozgósítása, megtartása, őrzése, átmentése és megerősítése.”

A fábryi erkölcsi demokrácia élő folyamatosság.

(Új Szó, 1999. február 27.)

A túlélés kapaszkodói

A közösségépítés kihívásai

Képzeltet ingerlő, de nem valami titokzatos, netalán racionális társadalomtörténeti oknyomozással is nehezen megfejthető jelenségnek számíthat, hogy az *Új Szó* a rendszerváltás után is megőrizte az ötven évvel ezelőtti induláskor kapott elnevezést. Az viszont már kisebbségtörténeti és társadalom-lélektani próbatételként is sejtésekre készítető rejtélyt jelent, hogy Fábry Zoltán miért is vállalta a bábáskodást a lap indulásánál és a főmunkatársi részvételt annak irányvételében. A késztetés e két jelenség együtt látására alighanem egymást kiegészítő felismerésekhez vezethet, annál is inkább, mert kérdéses, egyáltalán különválaszthatók-e. Fábry Zoltán neve végül is egybeforrott az *Új Szó* életre kelésével és a kisebbségi védekezés és támadás korlátozott lehetőségeit megteremtő intellektuális „második nyilvánosság” létrehozásával.

Az elmúlt évtizedekben a szlovákiai magyar értelmiség az 1948-as kommunista fordulatra emlékezve a hivatalosan megkövetelt rituálékkal élve az érzelmi ellágyulás hangnemében emlékezett a hónapokkal későbbi ama zimankós decemberi napra, amikor az *Új Szó* első száma kincsként és féltve őrzött relikviaként járt kézről kézre a dél-szlovákiai magyar családok és ismerősök között. A háború utáni hontalanság évei után nosztalgia tapadt Sas Andornak, a szlovákiai magyar szellemiség egyik újrateremtőjének ma már nemcsak gúnyt ébresztő, hanem öngúnyra is fakasztó, szállóigévé vált fordulatához a „jégtörő és gyümölcsöshöz februárról.” Ma erről, csakúgy mint Fábry Zoltán akkori szerepvállalásáról sokan megfélekedni látszanak. Pedig nemigen van szlovákiai magyar politikus, tanár és közíró, aki még a rendszerváltás előtt járta meg az eszmélődés útját, hogy ne járult volna hozzá a kisebbségi érdekszolgálat késztetését érezve a fenti kifejezésnek az *Új Szó* szerepével összekapcsolt „megdicsőüléséhez”. S évtizedekig senkinek eszébe sem jutott – igaz, nem is nagyon találhatott ehhez kifejezett indítékot –, hogy Fábry Zoltán talán épp az *Új Szó* megjelenése előtti hónapokban vívta azt a titkos naplójába szorult kegyetlen lelki tusáját, melyet Turczel Lajos az iszonyatos megcsalás és kiábrándulás drámájaként jellemezett. Fábrynak e napló, melynek eddig előkerült részei, mint ismeretes, *Üresjárat* címmel 1991-ben láttak – nagy vihart kavarva – napvilágot, a jogfosztottság éveiben „az egyetlen létformája, szellemi megnyilatkozása és beszélgetőtársa” volt, ahogy ezt ő maga leírta. Ebben a háborús győztesek nacionalista megittasultságának szenvedő alanyaként döbrent rá a

kommunista hatalmi kizárólagosság embertelen természetrajzára. S elemi erővel utasítva el az erőszakot, eljutott a belső szakításig. S lehet, hogy talán épp az 1948-as prágai hatalomátvétel napjaiban jegyezte fel a naphoz kötött megjelölést nélkülöző gondolatai közé: „Engem jobban érdekel, hogy mi veszett el az emberileg jóból, mint az, hogy mit nyertünk szociálisan. Ha az ár nem éri meg a változást, ha itt passzíva mutatkozik, akkor hiába volt minden. Ha a szociális haladásnak kulturális emberkisebbedés az ára, akkor hamis nyereséget könyvelhetünk el, mely előbb-utóbb megbosszulja magát a végszámadásnál, az ítéletnél.” Nos, az idézett sorokból már mintha kiérződne, hogy tépelődve, de a szociális igazságosság ígéretének vonzasköréhez közel kerülve foglalkoztatták a külvilág történései. S valószínűleg egyre inkább kezdett benne felerősödni a hit, hogy a szocialista eszmerendszer megiscsak képes lehet az eredeti humánus értékrendhez visszatérve a megújódásra. Persze mindazt, ami a lélek belső rezdüléseiben lejátszódott, csak a hiányzó naplójegyzetek előkerülése tudná hitelesíteni. Az viszont tény, hogy az induló *Új Szóban* *Az első szó* címmel megírt cikkéből a szlovákiai magyar vox humanát új utakra szólító szinte himnikus elhivatottság árad, amihez meghatározó ösztönzést szolgáltatott a személyes elégtétel érzésével együtt a szlovákiai magyarság megmaradásának testközelbe ért reménysugara. „A hallgatás: betegség, a görcs nehezen enged, első nekifutásra sem múlik el, még ha el is jött a pillanat, amikor szólni kell, beszélni lehet: társulni újra, ember- és munkasorba állni újra, élni felemelt fővel, és közösséget építeni...” – írta.

Igen, bizonyíthatóan a közösségépítés fluidumszerű kisugárzásaként is érzékelt erkölcsi parancsa vezérelte Fábry Zoltánt. De vajon mennyi lehetett ebben a lefojtott illúzió és kétely? Erre gondolva vajon teljesen kizárható-e, hogy esetleg önmagában igazolást találhatott elhatározása számára olyasfajta érvek és támaszok keresésével, amit filozófiai mélységgel a második világháború után a manapság gyakran idézett Karl Jaspers, a német egzisztencializmus vezéralakja fogalmazott meg. Jaspers a náci Németország leverését követően a politikai és erkölcsi felelősség kérdését vizsgálva többek között megállapította: a sors eleve elrendeltetése, hogy az ember belekeveredjék azokba a hatalmi viszonyokba, amelyek révén megéli emberi létét. Ezt eredendő emberi bűnnek tartja, aminek egyedüli ellenszere a hatalmi viszonyok olyan alakításában való részvétel, hogy az hozzájáruljon az emberi jogok érvényesüléséhez, az emberi boldoguláshoz. Vagyis a hatalom önkorlátozásához. S vajon kizárható-e ez az igyekezet Fábrynak az *Új Szó* hasábjain is kifejezésre juttatott magatartásából?

Alig pár héttel az *Új Szó* megjelenése után Fábry Zoltán olyan megnyilatkozást tett a lap hasábjain, aminek szerzői ódiумát az akkori kellő szellemi felkészültséggel rendelkező maroknyi szlovákiai magyar értelmiségi

közül aligha merete volna vállalni bárki is. *Helyreigazítás a béke nevében* címmel történelemhamisításként volt mersze minősíteni egy dél-szlovákiai magyartól származó felszólalást, mely az ún. Katolikus Akció pozsonyi gyűlésén hangzott el. A szóban forgó rendezvény a katolikus egyház belső bomlasztására irányult a „haladó katolikusok” egyházi hierarchia elleni mozgalmának szervezésével, széles körű felháborodást és tiltakozást váltva ki, s végül kudarcba fulladva. Fábry lehenyerlő bizonyító anyag felvonultatásával utasította el azt a sületlenségnek nevezett vádat, hogy XV. Benedek pápa – aki valójában emberbecstelenítő öldöklésként bélyegezte meg békeenciklikájában a háborút – az alsószelei egyszerű, nyilván kellően felbérelt földműves visszaemlékezése szerint azt követelte a papoktól, hogy áldják meg az első világháború olasz katonáinak fegyvereit.

Erős a gyanú, hogy Fábry illetén politikai hatású kifakadásait az *Új Szó*-ban – a kezdetektől fogva, minden ellentmondás és kétségkívüli megtorpanás ellenére is, a fejtegetéseibe sokszor csak belelehelve – az általa teremtett szellemi-erkölcsi egyetemes ítélezés, a vox humana táplálta.

Mindez azonban nemcsak egyéni attitűd, minden bizonnyal összefonódik a kisebbségi sajtónak az *Új Szó* hasábjain – a szlovákiai magyarság sajátos helyzetéből is fakadóan – kialakult szerepkörével. Sajnálatosan csekély figyelmet váltott ki szlovákiai magyar berkekben egy 1997-ben Győrben megjelent, terjedelmileg szerény, de gondolatokban, felismerésekben lenyűgöző, szinte a bűnügyi regény izgalomkeltésével olvasható kiadvány. A szerző, Szakál Gyula, a *Műhely* című folyóirat szerkesztője, aki – mint maga elmondja – nem élt kisebbségi sorsban, nem ismeri annak hétköznapijait. Talán még ezért is hitelesebb az a sajátos szövegek központú elemzés, amellyel a szlovákiai *Hétet* hármass időszevényben tette vizsgálat tárgyává, a szlovákiai magyarság túlélési stratégiáira s a hatalmi manipulációkkal szembeni ellenállás sajtóbeli eszközeire és módszereire vetve fényt. Fejtegetései a szlovákiai magyar sajtó egészére s az *Új Szó* helyzetére, közösségi magatartására is kiváltképp vonatkoztatható tanulságos hozadékkal és közhaszonnal szolgálnak. A szerző a nemzeti, nemzetiségi élni akarás és az emberi találékonyság hihetetlen erejéről nyújt látéletet: „A szlovákiai magyar sajtó szép bizonyása annak, hogy még a kemény presszió éveiben is, a sematikus felszín alatt, milyen ádáz verbális küzdelem folyt a nemzetiségi túlélésért. A szavak, mondatok mindig valamilyen társadalmi gyakorlatot, emberi magatartásformát rögzítettek. Még akkor is igaz ez, ha ezek a magatartások marginálisak, és a cselekvések sokszor csak a lehetőségek, az elképzelések szintjén éltek.” A szerző tudományos meggyőződéssel állítja, hogy a kisebbségi sajtóban megjelenő feszültség csak azáltal befolyásolható – a rendkívül szűk és sokrétű ellenőrzött kommunikációs térben – a hatalom és az egyén, valamint a közösség viszonyát, ha képes volt legitim

intézményi rendszerként problémává alakítani az árnyalt üzeneteket, valamilyen módon megfejthetővé téve a kódolt jelzéseket.

Talán épp itt érhető tetten az *Új Szó* és a szlovákiai magyarság között kialakult sajátosan szoros viszony még akkor is, ha egy 1968-ban született jellemzés szerint sokszor töltötte be „a politikai és ideológiai zsandár” közösségi elidegenítő szerepét is. A hatvanas évek közepén kibontakozott reformfolyamat légkörében sajátos módon találkozott az *Új Szó*-ban a három főirányú üzenetáramlás: a többség, illetve a hatalom magatartásából kiszűrjt jelzések hasznosítása, a hatalomnak küldhető üzenetek iránti alulról jövő igény és nyomás érzékelése, valamint a kisebbség egymás közötti információcseréje. Mindez együttvéve összefonódott az elmentmódos és ösztönös kisebbségi helyzetudati elmozdulással, melynek folyamatában a szlovákiai magyarság ráébredt közösségi mivoltára, s az értelmiséget foglalkoztatni kezdte a közösségi megmaradáshoz, a kollektív lét szervevessé válásához, kiteljesedéséhez szükséges intézményhálózat hiánya. Igaz, talán máig ható érvénnyel figyelmen kívül rekedtek a kisebbségi mikroközösség szociális-szerkezeti és egyéb, csak hosszabb távon alakítható meghatározói. Az *Új Szó*-beli, a szlovákiai magyar iskolaügy problémáit, a kétnyelvűség kérdéseit, a közéleti érvényesülés lehetőségeit feszegető akkori cikkek már a kisebbségi önvédelem eszközeit kereső nemzetiségi-etnikai identitás kibontakozásáról tanúskodtak. Természetesen ennek elmélyültebb hátterét és közéleti lendületét egyéb lapok (*Irodalmi Szemle*, *Hét*) és fórumok (Csemadok, József Attila Ifjúsági Klub) szolgáltatták. De az *Új Szó* töltötte be a közösségi legitimáló szerepet. Az *Új Szó* a szlovákiai magyar identitásnak nemcsak megjelenítője, hanem szinte egyfajta letéteményese és jelképe is lett. S ez megmaradt a prágai tavasz elfojtása után meginduló úgynevezett konszolidációs „rendteremtés” fullasztó légkörében is.

Innen adódott a lapnak a rendszerváltás utáni, a név megőrzésével is együtt járó színben maradása. Az identitást megtestesítő ereje nélkül aligha lett volna képes a rendszerváltás zűrzavaroktól és meggondolatlanságoktól korántsem mentes sodrában a megújulásra.

A kollektív identitás és a származási hovatartozás jelenti az egyén legfőbb létigazolását – hangsúlyozza A. Gergely András, a neves politológus. Ámde az új viselkedési reflexek, magatartásminták nem önmaguktól adódnak, sok tekintetben a múltbeli tapasztalatok függvényei. Ezek hatóerővé válása, a tényleges változás viszont egyet jelent a múlttal való szembesüléssel, a folytonosság és a megszakadás, a meghaladás érzékeny kitapintásával. A rendszerváltás óta, minden visszahúzó körülmény ellenére mindinkább jelentkezik az a követelmény, mely a szlovákiai magyar kisebbségi identitás korábbi védekező mechanizmusai helyett a nemzetiségi-etnikai

önkifejezés új modernizációs formáinak keresésére ösztökél, élve az ez irányú tér tágulásának lehetőségével.

Önismeret és önreflexió szükségességére figyelmeztet a fél évszázados évforduló. De ez nem lehet azonos pusztá publicisztikai felvillanásokkal, politikai és újságírói szeszélyekkel és kegyet gyakorló fennhéjázással. Tudományosan megalapozott történeti önkép kialakítása az igazi kihívás. Sajtó- és politikatörténet, kisebbség- és mentalitástörténet, szociológia és etnológia egymást kiegészítő összefüggérendszerre és módszertanra kínálja a szembeállítás tükrét, s nemkülönben annak politikai-publicisztikai kivetülését.

A mai igény mögött végül is az eredeti, a kellő történeti kritikát sem nélkülöző fábryi, immár póteszközöktől mentesült szentencia és magatartás munkál: a közösségépítés.

(Új Szó, 1998. december 15. – ünnepi melléklet)

A számkivetetté vált egykori újságíró-fejedelem (Dzurányi László)

A hatvanas években a különböző Csemadok-összejöveteleken a szlovákiai magyarság egyszemélyes vezető politikusa nagy előszeregettel épeskedett egy szlovákiai magyar polgári újságíróról, aki úgymond nem átalított olyan percre kész tollforgató lenni, hogy szinte folyamatos borközi állapotban egyenesen a nyomdai szedőgépbe diktálta az éppen aktuális vezércikket. A résztvevőknek érdeklődést színelve kellett hallgatniuk az unalomig ismert történetet arról, hogy amikor Dzurányi László a magyar ellenzéki pártok lapjának élén eltöltött jó egy évtized után úgymond átevezett kormánypárti vizekre, a *Magyar Újság* főszerkesztőjeként a Csehszlovák Köztársaság végóráiban Milan Hodža miniszterelnöktől állítólag végkielégítésként azt kérte: töltesse fel vidéki kúriájának borospincéjét jóféle nedűvel, s ő ki sem mozdul onnan a háború végéig. Marólúgos adoma, de Turczel Lajos tanár úr jóvoltából tudományos igényű méltatás, Győry Dezsőnek az *Irodalmi Szemlé*ben 1967-ben megjelent visszaemlékezését ismerve pedig pálya- és eszmetársi baráti bensőségesség kavargott ez idő tájt neve körül. Ki is volt valójában Dzurányi László? Tény és való, hogy a dzsentroid beütésekkel fűszerezett újságírói bohémságairól szóló történeteknek volt valóságalapjuk. Eperjesen szerzett jogi végzettséggel a húszas évek elején már országos nevű újságíró volt, amikor egy dúskeblű özvegygel társulva felcsapott vendéglősnek, ahol a látogató fizetés helyett az emlékkönyvbe volt köteles valamit beírni. Fél év alatt irodalmi érték lett Dzurányi emlék-

könyve, és csódtömeg a híres vendéglője – írja Győry Dezső. Közben még a kassai cigányprímás négy gyermekének keresztapjaként is bálványozottá vált társasági és női körökben. S a pénzt, a vagyonnal hivalkodó kivagyiságot megvető életmód Prágában is folytatódott, itt talán a takarékos, gyűjtögető mentalitású hivatalnokoknak szánt polgárpukkasztásként. Szintén Győry Dezső tanúsága szerint a mulatozás utáni hajnali derengésben a Vencel téren gyakori jelenet volt, ahogy körülfogták a busás borraivalóra váró taxisofőrök és a sápadt arcú, könyöradományban reménykedő örömlányok. Olyasmi is terjedt róla, hogy egy szilveszter éjszakán reggelig húzatta a nótát egy szépasszonynak telefonon Prágából Budapestre. No, de ez lett volna Dzurányi igazi szellemi habitusa? Érthetetlen, hogy a pályatárs, az egykori sarlós, Kovács Endre, aki Kossuth-díjas történész lett, *Korszakváltás* című 1981-ban megjelent visszaemlékezéseiben azt írja, Dzurálynak azért kellett távoznia a *Prágai Magyar Hírlap* éléről, mert a losonci mecénás már nem volt hajlandó fedezni a főszerkesztője kávéházi adósságait. A valóság más volt. Dzurányi a lap élén a pusztá kisebbségi sérelmi politikát és konfrontációt maghaladó rugalmasabb politikát szorgalmazott, kiváló taktikai érzékkel. Ezért is vállalta el a kormánypárti *Magyar Újság* szerkesztését, amely nem kalandorok nyerészkedési forrása, hanem a szlovákiai magyar szellemi élet számos kimagasló képviselőjének a kisebbségi érdekszolgálatot is szem előtt tartó fóruma lett. A háború kettétörte Dzurányi László pályáját. Az 1945 utáni magyarüldözések idején nem volt hajlandó nemzetiséget váltani, holott ez talán nem okozott volna számára nyelvi problémát. A Budapestre elszármazott Tóth László *Elfeledett évek* című esszékötetében szereplő Dzurányi-portréjában kiderítette, hogy szlovák barátai a viszonylag mérsékelt *Týždenník* című hetilapban közöltek tőle jelzés nélküli cikkeket. S aztán jött 1948 februárja! Abban reménykedett – ahogy Dávid Teréznek küldött levelében írja –, szükség lesz még tollára, s hogy nyílnak még lehetőségek a magyar építőmunkára és egy darab kenyérre. Tévedett! Az *Új Szó* vezetősége azt is megtiltotta, hogy bejárjon a szerkesztőségbe.

Torokszorító azoknak a leveleknek az elcsukló hangja, amelyekben Dávid Teréz és férje, Bräuer Géza szeretetét érezve vall megalázó helyzetéről. A lepusztult családi kúriában, a zempléni Pelejtén, ahol életét tengette, teljes elmagányosodásban, a napi megélhetés filléres gondjaival küszködve – a trónfosztott szlovákiai magyar újságíró-fejedelem, ahogy Peéry Rezső nevezte őt – 1955-ben halt meg, teljes magára maradottságban. S magával vitte emlékeit is, amelyek történészek számára kincset jelenthettek volna. E sors még most, a 21. század küszöbén is tekinthető szlovákiai magyar mentónak.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1999. február 10-én)

Volt egy másik Csemadok

Tudathasadásos képződményként jött létre fél évszázaddal ezelőtt a Csemadok. Az 1948 februárja után berendezkedő hatalom nyilvánvalóan a jogfosztottság éveit követő helyzetből az állampolgári egyenjogúsítás állapotába átvezető kényszerű megoldásként döntött kulturális szervezet létrehozása mellett. Mert hisz éppen itt ütközött ki legélesebben a figyelembe venni nem óhajtott közösségi-kisebbségi lét jelenvalósága. S egy ilyen szervezeten keresztül kínálkozott lehetőség a nemzetiségi együvé tartozásból adódó érdekérvényesítési törekvések féken tartására.

Természetesen az akkori döntésben különböző egyéb bel- és külpolitikai hatások és megfontolások is közrejátszottak. Ezek dokumentumokban is megmaradt nyomai mára már hozzáférhetők a kutatás számára. A Csemadok esetében azonban legalább ilyen fontos szerepe van az alapításban részt vevők személyes emlékeinek. Sajnos ezekbe meg olyannyira belejárt a múltban – de így van ez ma is – a személyes érintettség, hogy a kerek történelmi kép kialakításához nélkülözhetetlen mérvadó emlékek helyett szinte csak adomaszerű mozzanatok élnek a köztudatban. Hiteles feldolgozás minden bizonnyal előbb vagy utóbb születik majd a Csemadokról, de az már alighanem nélkülözni fogja a dokumentumhűségnek és az események közvetlen megélésének társítása által nyújtott szemléletességet.

Az egyéni élmények azonban abban a tekintetben mégiscsak kiváltóképp kifejező erejűek, hogy a Csemadok már megalakulásakor magán viselte a kétlelkűségnek azokat a nyomait, amelyek korántsem kórismének számítanak, hanem sokkal inkább a kóros veszélyekkel szembeni védekezési reflexeknek.

Volt egy másik Csemadok is – így hangzott ez el azokban a rendszerváltás utáni napokban, amikor a szervezet szembekerült a szereptisztázás kihívásaival. S a másik Csemadok meglétének bizonyítására annak az alulról jövő nyomásnak a hatóerejét hozták fel bizonyosságul, mely kezdettől fogva mindennemű hatalmi praktikákkal szemben a kisebbségi érdekvédelem még oly göröngyös, sokszor csak keskenyke ösvényeire tudta szorítani a vezetést. Mindjárt a kezdeteknél, fél évszázaddal ezelőtt meg kellett tapasztalnia a felső hatalom képviselőinek, hogy odalent nem az elképzeléseik szerinti mindenben engedelmes Csemadok formálódik, hanem kisebbségi önértéktudat szökken szárba napok és hetek alatt a kiheverhetetlen csapásnak hitt hontalanság háború utáni állománytarolása után. A dél-szlovákiai falvak és kisvárosok magyarsága ékes bizonyosságát adta annak az igazságnak, mely négy évvel később a Brecht satirikus versében szereplő kérdés parafrázisaként híresült el, hogy tudniillik – a népet nem lehet kicserélni.

A népakaratot megtestesítő másik Csemadok életképességét a prágai tavasszal lendületet kapó reformfolyamat rövid, reményekkel teli időszakában mutatkozott meg. A Csemadok által kidolgozott úgynevezett Márciusi Állásfoglalásban mindmáig – a demokrácia körülményei között is figyelemre méltó – hasznosítható kisebbségi öngazgatási modell fogalmazódott meg, s ehhez igazi alulról jövő spontán tömegtámogatást volt képes felsorakoztatni. S talán még az akkori legbeavatottabbak körében sem ismertes, hogy enélkül alighanem egy látszólagos „elegáns húzás” nyomán végveszélybe kerülhetett volna a Csemadok. Pár hónappal korábban, 1967-ben ugyanis a szlovákiai pártközpont titkárságának zárt ülésen – a kéziratot feljegyzés tanúsága szerint – Vasil Biľak központi állami szinten tervezett át-szervezési és bizonyos nemzetiségi részleg létrehozását is kilátásba helyező elképzelések kapcsán azzal az „eredeti ötlettel” állt elő, hogy így a Csemadokot és az ukránok kulturális szervezetét, minthogy létezésük „okafogyot-tá” válik, meg kellene szüntetni. A ravasz javaslat nem talált támogatásra, épp már az akkor érzékelhető dél-szlovákiai magyar közhangulat folytán.

Történelmi tény, hogy ama másik Csemadok jóvoltából még 1969-ben, a szovjet tankok árnyékában is sikerült nemcsak ébren tartani a megújulás iránti reményt, hanem olyan perspektívát felvázolni, amely talán az el-telt évtizedek távlatából is tekinthető egy második évfordulónak, ha nem születésnapnak. A Csemadok 1969. március 18–19-én megtartott rendkívüli közgyűléséről, az ott elfogadott program új utakat kereső és ígérő elszánt-ságáról van szó. S itt talán már nosztalgjára is csábíthatná a fiatal értelmi-ségieknek azt az azóta ugyancsak szétszóródott csoportját, mely Varga Sándor és Mácza Mihály körül szerveződve, belső visszahúzó erőkkkel szembe-szállva próbálta kibontakoztatni az értelmiségi szerepbetöltéshez méltó szerepvállalást. Ma már talán megmosolyogtató az a nyelvi ekvilibrisztika, ahogy ennek a csoportnak a tagjai megpróbálták „becsempészni” a prog-ramba a kommunista párt vezető szerepe körüli akkori homályos reformel-képzeléseket, egyfajta partneri szerepet juttatni a Csemadoknak. Az viszont elgondolkoztató – a Csemadok levéltárában böngészve –, hogy vajon kö-zös, nemzedéken felülemelkedő illúzió volt-e kihúzni egyszerűen terjedel-mi okokból azt a mondatot, mely szerint a Csemadok figyelemmel kíséri a nemzetiségi alkotmánytörvényből adódó jövőbeni résztörvények születé-sét és betartását, különös tekintettel sajátos nemzetiségi szervek létreho-zására. Hát igen, ez az, amit a husáki konszolidáció nagyon gondosan meg-híúsított. S mondhatnánk: nem mindegy ez ma már!? Nos, tanulságként nem. Mert a mai remények és vágyakozások közepette ugyancsak káros le-het a jóhiszemű illúzió.

A akkori fiatalok akkori kezdeményezéséből azért még él valami ma is, igaz, inkább csak felismerésként. Az 1969-es program mondta ki a Csema-

dokon belüli tudományos társaságok létesítését. Volt ebben jó adag fellegjárás. Az ilyen irányú kezdeményezés újjáéledése a rendszerváltás utáni rövid életű felbuzdulást követően elsorvadt. Igaz, létrejött a Szlovákiai Magyar Értelmiségi Fórum. De vajon képes lesz-e nyitottabbá válni, kellő szakmai kisugárzással a szélesebb értelmiségi rétegek felé? Ne feledjük, az akkori elképzelések arra irányultak, hogy a kisebbségi önismereti kutatás szorosan tapadjon a közvetlen szükségletekhez, és szélesebb értelmiségi réteget megmozgatva a Csemadokon keresztül ösztönzésekkel szolgáljon a politikai és az állami szervek számára. Lehet, hogy ilyen irányvétellel az értelmiségi fórumban összpontosítható szakmai potenciál majd egy ponton mégiscsak újból találkozik a Csemadokban még mindig meglévő mozgalmi lendülettel.

A Csemadok ma a létfenntartás anyagi nehézségeivel küzd. S kimondatlanul is fenyegeti egy újabb keletű szlovákiai magyar tudathasadás is: a kisebbségi politika mindenhatóságába vetett hit, mely egyet jelent a Csemadok létének és szükségességének – néha úgy tűnik – tudatos lebecsülésével, másfelől a politikából kiszorult csoportok önféltő bezárkózásával és a Csemadok elszigetelődésével.

(Új Szó, 1999. március 5.)

Kortörténeti folyamatok és kisebbségi jövőkép

* Ötven évvel ezelőtt írták alá a Magyar–Csehszlovák Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződést. Az évforduló felett, úgy tűnik, a tömegtájékoztatás mindhárom érintett országban eléggé átsiklott. Minek tudható ez be? Talán annak a szemléletnek, hogy az esemény része ugyan a még karnyújtásnyira levő múltnak, a kortörténetnek, de már nem kötődik a mához. Vagy pedig épp a felszín alatti egyfajta folyamatoság érzékelésének kimondásához hiányzik a kellő kurázsiz.

– Szerintem is-is. Kortörténetről lévén szó, most anélkül, hogy különösebben belemennénk e fogalom egyébként is eléggé sokrétű és ellentmondásos értelmezésébe, elmondható: a kortörténet napjainkban is zajló történelem, s így nehéz pusztán évek vagy évtizedek alapján elkülöníteni, és véglegesnek tekinteni egyes folyamatokat. Erre történészek nem nagyon vállalkozhatnak. Hisz még évszázadok múltán is kiderül, hogy bizonyos elfeledettnek hitt fejlődésszálak egyszerre visszaköszönnek a mában. Tény, hogy a rendszerváltással és a cseh–szlovák állami szétválással lezárult az államközi kapcsolatoknak az a fajtája, vagy mondjuk úgy, modellje, amely a

csehszlovák–magyar barátsági szerződés által jelzett nyomvonalon haladt. De azt hinni, hogy ennek semmilyen lenyomata nem maradt, ugyancsak leegyszerűsítő szemléletre vallana. A szlovák–magyar, most már közvetlen államközi viszonynak és a két nép kapcsolatának, amelybe erősen belejátszik a szlovákiai magyar kisebbségi lét, tágabb összetevői is vannak. Ezek hatóereje nem ért véget teljesen a csehszlovák államiság megszűnésével, sem pedig a társadalmi-politikai viszonyok megváltozásával. Azt hiszem, hogy mindez talán a reálpolitikai folyamatok síkján érhető tetten, függetlenül attól az ideológiai buroktól, amelyben ezek a folyamatok megjelenítődnek. Sőt úgy érzem, a mindenkori ideológiai lepel, annak enyhébb vagy erőteljesebb változásai, árnyalatai sokszor önmagukért beszélnek, beszédesen vallanak arról, hogy az államközi kapcsolatoknak egy-egy mozzanata mennyire volt az adott helyzet szüleménye, és mennyiben tükrözött időben messzebbre és messzire nyúló tendenciákat.

* Villantsunk hát rá ilyen mozzanatokra, különös tekintettel a szerződés aláírásának körülményeire.

– A szerződés megkötése rendkívül kifejezően tükrözi a mai szlovák–magyar viszonynak is egy alapvető problémáját, jelesül, milyen szerepet játszik ebben a viszonyban a két nép és ország egymásra utaltságának a felismerése, és mennyire szól bele, s milyen módon, kedvezően vagy kedvezőtlenül a külső helyzet. Ötven évvel ezelőtt, 1949-ben úgy kellett kötni barátságának nevezett szerződést, hogy az ezt megelőző időszakban a csehszlovák–magyar kapcsolatok helyzete és a szlovák–magyar viszony a mélyponton volt. A viszony rendezése mögött nyilvánvalóan közóhaj is munkált. De azt hinni, hogy egyszerre, valamiféle varázspálca ütéséhez hasonlóan minden társadalmi és emberi ellentétet sikerül felszámolni, csak a valóságot elkendőzve lehetett. S ezt követelte a korszellem, a sztálini modell kiterjesztése Közép-Európára és a Szovjetunió által uralt hatalmi tömb létrehozása. Az itt élő népek és az itteni államok együttélése új hatalmi kalodába került, számtalan múltbeli örökséget lefojtott, de ezzel továbbélésük nem szakadt meg, legfeljebb a mélyrétegekbe szorult, akárcsak egy lenyomott púp, hogy egyszer csak kiugorjon.

* Ismeretes, hogy ez leginkább a szlovákiai magyar kisebbség helyzetének kezelésében mutatkozott meg.

– Igen. A történelmi ismeretek eddigi állása s az ez irányú hézagos kutatások is arra vallanak, hogy a szerződés megkötéséhez és még azután is egy ideig a közvélemény előtt elhallgatva, de jelen volt az érzékenyebb megközelítés iránti igény is. A magyar kormányzat 1948 után, a nemzetközi kisebbségvédelem hiányában is szorgalmazta, hogy a kisebbségvédelem épüljön bele az államközi kapcsolatokba. Tehát, hogy az államközi együttműködés terjedjen ki a nemzetiségi lakosság kulturális és oktatási igényei kielé-

gítésének kölcsönös, hathatós támogatására is. A magyar vezetés számára a külső látszat ellenére sem volt közömbös, hogy a háború utáni kitelepítés és lakosságcsere, az értelmiség elvesztése milyen kilátástalan helyzetbe hozta a szlovákiai magyarságot. A Magyar Kommunista Párt és a Magyar Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusán 1948-ban még olyan programnyilatkozat született, amely azért emelt szót, hogy a nemzetiségek számára szavatolni kell a szomszédos országbeli anyanemzetükkel való kultúrcsere és érintkezés szabadságát.

* Mikor történt a kedvezőtlen fordulat?

– Tény, hogy a magyar kormány még a szerződés megkötését követően is igyekezett kifejezésre juttatni ezt a követelményt a készülő kulturális munkatervben. A kulturális egyezményt előkészítő munka azonban vonatottan haladt. Csehszlovák részről érdektelenség és ellenállás mutatkozott abban a kérdésben, hogy a nemzetiségekkel kapcsolatos kitételek bekerüljenek a kulturális egyezménybe. S a magyar fél végül is engedett. Természetesen ebbe sok minden belejátszott, egyéni hajlandóságon és készletésen túl a sztálini korszellem, annak a tézisnek az eluralkodása, hogy a nemzetiségi probléma a szocializmus építése során, és az úgymond internacionalista kapcsolatrendszerben szinte önmagától megoldódik.

* Az idősebb nemzedékek tudatában azért ezek az évek mégis úgy maradtak meg, hogy a magyar szó és írás Magyarországról jött segítséggel éledt újra.

– A kulturális együttműködésből, bármennyire cseh, illetve szlovák központú volt is, természetesen a szlovákiai magyarságot sem lehetett kiiktatni. A magyar filmeket minden – a kor diktálta – sematizmusuk ellenére is zsúfolásig megtelt, kultúrháznak kinevezett helyiségekben, sokszor alkalmi tető alatt vetítették Dél-Szlovákiában. Nagy példányszámban érkeztek a könyvesboltokba a magyar klasszikusok regényeinek kiadásai, a Csema-dokba és egyéb kiépülőfélben levő magyar intézményekbe. Mindez a kezdetekben elhomályosította azt a tényt, hogy Magyarország feladta az anyaországgal való közvetlen kapcsolat és a kisebbségekért viselendő közös állampolgári felelősség követelményét.

* De hosszabb távon nyilván ennek meglett a hatása.

– Olyannyira, hogy ez majd három évtizeden át fel sem vetődött a legfelsőbb szintű párt- és állami kapcsolatokban. S kialakított egy olyan közszellemet, hogy a kisebbségi problémák feszegetése egyet jelent a nacionalizmussal, vagy legalábbis eltereli a figyelmet úgymond a szocializmus égető kérdéseinek megoldásáról. Egyébként szűkebb körökben tudni vélték, hogy állítólag még a Rákosi-érában a magyar pártvezér arról biztosította a csehszlovák kormányfőt – Viliam Širokýt, aki néhány pohár jóféle barackpálinka kihörpintése után szívesen iktatta ki a tolmácsot és váltotta magyar-

ra a szót –, hogy a szocializmust építő Magyarország nem fogja pár ezer szlovákiai magyar miatt a Csehszlovákiával való jó viszonyt bonyolítani.

* Ilyesminek sejtethetően nem maradt nyoma dokumentumokban.

– Az ötvenes évek végén viszont a Szlovák Írószövetség magyar szekciójában ismert volt egy, a Magyar Tudományos Akadémia titkárságáról érkezett válaszlévél, amelyre keserű szájjal emlékeztek a hazai magyar írástudók, ők ugyanis e tekintélyes intézményhez fordultak tanácsért, amikor is éppenséggel megint napirendre került a szlovákiai magyar helységnevek szlovák megfelelőinek erőltetése. S a válasz viszonylag hamar, meg lehetősítségével meg is érkezett: „Zetor traktorokat, minél több Zetor traktort küldjenek nekünk a csehszlovák elvtársak.”

* De talán térjünk vissza a barátsági és együttműködési szerződés aláírására, az 1949-es nyári hónapokra. Miként tükröződött ez az akkori szlovákiai sajtóban?

– Azt hiszem, ezzel kapcsolatban számunkra a legérdekesebb maga az *Új Szó*, amelynek akkori alig pár hónapos léte bizonyos fokig a szerződés megkötésének is egyik feltétele volt. Ehhez a magyar fél akkor ragaszkodott. Nos, ami az esemény lecsapódását illeti, őszintén szólva nem tudom, miként hatna ma ez egy fiatal történészre, akinek már csupán halvány emlékei vannak, akárcsak a volt rendszer végnapjairól is... Azok a nemzedékek viszont, amelyek az elmúlt évtizedekben nőttek fel, alighanem keserű iróniával vegyes, mulatságos múltidézéssel is forgathatják a megsárgult lapokat és nézegethetik az elmosódott fényképeket. Nyilván a sors és a kor tragikus fintonán medítálva elidőzhetünk az akkori magyar külügyminiszternek, Rajk Lászlónak és csehszlovákiai kollégájának, Vladimír Clementisnek magabiztosságot mutató fényképe felett. S inkább komor, mint humoros érzéseket vált ki, ahogy az akkori átmeneti helyzetben még urazták egymást, hogy rövid idő múlva olyan sorsot szánjon nekik – az akasztófára juttatva őket – a hatalom, amit akkor az immár nemcsak az urakkal, hanem egyes elvtársakkal is azonosított úgynevezett osztályellenségnek kívánt. Megmosolyogtató viszont, ahogy a fényképezőgép megörökítette a magyar küldöttség szlovákiai fogadtatását a pozsonyi főpályaudvaron, ahol az akkor negyvenes éveibe lépő délceg tartású Gustáv Husák mellett bakat a gömböc Rákosi.

* Megállt Dél-Szlovákiában is a magyar delegáció?

– Azt hiszem, itt a ma már kabarészerűnek tűnő jelenetek a szlovákiai magyar önazonosság eltorzult cseh–szlovák értelmezéséről is tanúskodtak. Csallóközi magyar asszonyok élő virágból font koszorút adtak át a magyar küldöttségnek, amit az *Új Szó* úgy kommentált, hogy „a szlovákiai magyar dolgozók sok sikert kívánnak a magyarországi magyar dolgozóknak a szocializmus építésében”. S hogy ez a korszellemben fogant frázis milyen tör-

ténelmi feltételekkel súlyosbított tudathasadást is jelentett, arról önmagáért beszélt a tudósítás címe, amelyben Nové Zámky szerepel, de a szövegben már olykor Érsekújvár is előfordul. Ideológiai kényszerpálya és a való élet természetes felszínre törésének megütközése végigkísérte a csehszlovák államközi kapcsolatokon belüli magyar–magyar viszonyt a rendszerváltásig. S itt felvetődik a kérdés, vajon a gyökeresen megváltozott társadalmi-politikai és nemzetközi közegben véglegesen eltűnt, végérvényesen megszűnt-e a korlátok és természetes igények közötti feszültség?

* Nagyot ugrottunk az időben, de gondolom, hogy így élesebben rajzolódnak ki a múlt és jelen közötti viszony.

– Kétségtelen. Mára már talán eléggé egyértelmű, hogy nem sok haszna van annak a pusztá felismerésnek, mely szerint az 1948 utáni időszak szőnyeg alá söpörte a problémákat. Azokról egyre inkább kiderül, hogy mögöttük jórészt társadalom-lélektani beidegződések, ellenségképek, félreértések, félremagyarázások húzódnak meg, s ezek gyökerei az elmúlt öt évtizeden túli múltba vezetnek vissza. Így szertefoszlatásuk, felszámolásuk sem azonos az 1948 utáni időszak egyszerű elvetésével. Ezeket az évtizedeket is hosszan tartó folyamatokba illesztve kell szemlélni. Gondoljunk csak arra, hogy az 1968-as csehszlovákiai beavatkozásban való magyar részvételt a rendszerváltás utáni politikai propaganda egyes eszmei irányzatok jóvoltából miként állította olyan megvilágításba, hogy az a szlovák állami és nemzeti szuverenitást fenyegető úgynevezett magyar veszélynek minősül, különféle teljesen eltérő történelmi helyzetekhez társítva azt. Holott az 1968-as magyar részvétellel szembeni tiltakozás és ellenszenv nem kiélezett szlovák–magyar ellentétként jelentkezett.

* Vagyis már maga a sommás szemlélet is táptalajt adhat a tudatos torzításoknak.

– Ezért is van szükség az elmúlt öt évtized tárgyilagos történelmi feldolgozására, azok között a keretek között, ahogy ezt a kortörténet előnyei és hátrányai lehetővé teszik. S talán meg merném kockáztatni, hogy a behatóbb, árnyaltabb múltismeret, mármint a közelmúlt ismerete talán a szlovák–magyar kapcsolatok nemzetközi feltételrendszerével összefüggésben is szolgáltathat tanulságokat. Emlékezzünk csak vissza azokra a rendszerváltás utáni illúziókra, hogy az európai értékrend eleve kikényszeríti a közép-európai kisebbségvédelem új típusának kialakulását, amit az akkori hazai kisebbségi politika szinte karnyújtásnyira levő lehetőségnek igyekezett beállítani. Talán merész a feltételezés, nem játszottak-e ebbe bele a tudat mélyrétegeiben ható lerakódások? Vajon nem egy kifordított kesztyűként köszönt-e vissza a nemzetiségi kérdés megoldásnak korábbi felfogása, vagyis hogy a társadalmi-politikai rendszer megváltozása, amint azt az ötvenes években hirdették, már önmagában is záloga az ellentétek rohamos felol-

dásának? Tévedés ne essék, nem valamiféle közvetlen, mechanikus összehasonlítás sarkall ilyen kérdésselvetésre. Csupán a történettudománynak az a felismerése, hogy leküzdöttnek vélt tévhitek meglehetősen szívósnak bizonyulnak a tudati szférákban.

* Azt hiszem, most a nyelvtörvény előkészítése, hazai és külföldi fogadtatása során mutatkozott meg a szinte önmagában ható normaként végképp fel nem fogható nemzetközi feltételrendszer képlékenysége.

– Vagyis, hogy a mai demokratikus értékrend körülményei között is van értékhierarchia, érdekek alá- és fölérendeltsége. Nyilvánvaló lett, hogy az európai szervezetek számára a közép-európai kisebbségi kérdés államközi viszonylatai alárendelődnek a biztonságpolitikai követelményeknek. Európai érdek a közép-európai stabilitás, s ezen belül a választások utáni szlovákiai politikai változások trendjének megőrzése. Nem férhet kétség hozzá, hogy innen ered a kisebbségi nyelvtörvénnyel szembeni európai kompromisszumos magatartás. Vajon maga a tény, hogy ez olyan lesújtóan és váratlanul érte a hazai és a magyarországi közvéleményt, nem tulajdonítható annak is, hogy a kisebbségi politika nem számolt eléggé a realitásokkal, illetve hogy a kompromisszumkényszer nemzetközi összefüggéseinek nem tulajdonított kellő jelentőséget. Netán el is hallgatott bizonyos előrelátható fejleményeket a közvélemény befolyásolása során?

* Befejezésül talán térjünk vissza az ötven évvel ezelőtti mozzanatokra.

– Újfént hangsúlyozni szeretném, hogy egy pillanatra sem kívántam összemenni az akkori drasztikus helyzetet a mai állapotokkal. Ámde éppen az ideológiai látszateltetés és a valóság közötti ellentétek akkori durva elrendezése egyfajta figyelmeztetés is, hogy az adott helyzet bonyolultságából kivezető út nem a mégoly megbocsáthatónak hitt kisebb-nagyobb propagandisztikus csúsztatás, hanem a realitásokat beismerő helyzet és jövőkép kialakítása.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1999. április 15-én. A beszélgetést Melaj Erzsébet készítette – szerkesztett szöveg)

A hasonmás kísértése

Roppant ellentmondásos az a kép, mely Rákosi Mátyásról a szélesebb magyar közgondolkodásban kialakult. Erre utalt az a nemrég közvetített budapesti televíziós, a 100 évvel ezelőtti született politikus személyiségét boncolgató beszélgetés. A résztvevők: történészek, publicisták, egykori és mai politikusok keresték a választ a megítélésekben mutatkozó végletekre. A

személyiségjegyek és szerepvállalások, valamint a tettek alapján Rákosi sokan tekintik közönséges bűnözőnek, gazembernek, míg mások a jó képességű politikus vonásaira is felhívják a figyelmet.

Az elmúlt évtizedekben a magyar vezetés igyekezett úgymond lezártnak minősíteni Rákosi ügyét. Neve nem számított tabunak a magyarországi történeti feldolgozásokban és a publicisztikában. Viszonylag szabad terepet kapott személyének az ötvenes évekbe visszanyúló, főként érzelmi töltésű elítélése, ami megfért az anekdotikus hangvételű emlékképekkel. Mindez olyan látszatot igyekezett kelteni, hogy Rákosi körül tulajdonképpen minden alapvető kérdés tisztázódott.

Néha úgy tűnt: ez idő tájt talán egyes csehszlovákiai újságírók is élcelődhetek volna azon, hogy beszédeiben mindig – nyilván orosz hatásra – „Csehszlovákiát” emlegetett. De arról, hogy milyen szerepet is játszott a csehszlovákiai koncepciók perек elindításában, a cseh és a szlovák lapok még 1985 után sem tettek említést. Persze a magyarországi beállítást nehéz volt kiterjeszteni az 1956 utáni furcsa szovjetunióbeli menedékjogra. Különböző felsőbb kiszivárogtatások pletykaszerű terjesztése volt hivatott kielégíteni a közvélemény kíváncsiságát: mi is húzódtott meg tulajdonképpen a szovjet részről élvezett „vendégszeretet” és a hazatérési kísérletek mögött.

A magyarországi átmenet szélesebb körben ismertté tette, hogy miként is alakult a „szabadon járó fogoly” különös státusa. Világossá vált, hogy Rákosi hazahozatala nem is állt a magyar vezetés érdekében, mert ez ugyancsak megzavarta volna a politikai felelősségre vonás felemás otthoni lezárását, számos akkori vezető korábbi viselt dolgaira is fényt derített volna. A tényleges szembenézés alighanem megnehezítette volna annak a ténynek az elhomályosítását, amelyről most egy Fejtő Ferencnek Párizsba kijuttatott dokumentum már írásos bizonyítékként tanúskodik. Az okmány – mely épp ezekben a napokban került az érdeklődés homlokterébe – jegyzőkönyvi feljegyzésként bizonyítja, hogy Kádár János miként gyakorolt nyomást Rajk Lászlóra: tegyen beismerő vallomást.

Így csak a nyolcvanas évek végén jelenhetett meg cikk arról, hogyan is teltek Rákosi „második szovjet emigrációjának” napjai és évei. A moszkvai és krasznodari vendéglátást követően – amikor olyan éber férfú őrkdött kapcsolatai fölött, mint Jurij Andropov, az SZKP külügyi osztályának vezetője – valóban számúzetésnek tekinthető a *Magyarország* című hetilapban megjelent írás szerint a kirgíziai evakuálás, ahol a hőségától szenvedve, magánleveleiben kiütözköztek az egykori falusi kereskedő fiának vonásai. Magába feledkezve számolt be arról, hogy az elviselhetetlenül perzselő nap gyönyörű gyümölcsöket érlel, részletesen felsorolta, mi hány kopekbe kerül.

Meghökkenetűnek tűnő megállapítás is elhangzott a fent említett televíziós beszélgetésben. Többen is utaltak arra, hogy a háború utáni koalíciós időszakban mennyire otthonosan érezte magát az egyezkedések légkörében, s milyen természetességgel tudta felvenni az úri kaszinók társalgási modorát. Olyan kijelentés is elhangzott, hogy tulajdonképpen polgári politikusnak jobb lett volna, mint munkásvezérnek. A gunyoros szellemességgel határos megállapítás – akaratlanul is – szintűgy ironikus, de megborzonogató asszociációkat válthat ki. Rákosi sorsa ugyanis a véletlenek sajátos összejátzására, a fonákságok utólagos, megdöbbenő kiütközésére hívja fel a figyelmet. Egyes állítások szerint az orosz hadifogságból 1918-ban főhadnagyként korántsem a forradalom ígézetében, hanem egyszerű „füllentéssel lógott haza”. Minden valószínűség szerint áruulás juttatta Rákosit 1925-ben börtönbe. Az illető nemrégén 82 évesen Izraelben magyarázkodott ezzel kapcsolatban. Valószínűleg egyikük sem sejtette, hogy az ott töltött 15 év alapozza meg hírnevét és politikai karrierjét. Moszkvában, ahová 1940-ben az 1848-as honvédszászlókért cserében került ki, úgy vált leendő otthoni pártvezetővé, hogy erre a posztra igazi esélyesként Gerő Ernő tarthatott számot. S legvégül, 1956 után jó ideig a kádári vezetés alighanem joggal tartott a Rákosi részéről fenyegető veszélytől.

Említett polgári politikusi adottságairól hallva nehéz szabadulni a babonás aggálytól: te jó ég, nehogy polgári köntösben hasonmása akadjon itt a tájainkon!

(Új Szó, 1992. március 9.)

A nemzetiségen belüli összekötő szálak

Sokak számára alighanem meglepetésként hatott a csehországi magyarok politikai színre lépése. Az elmúlt évek tapasztalatai nyomán nehéz volt feltételezni soraikban a nemzetiségi kötődésnek most tapasztalt erejét. Azonban esetükben is bebizonyosodott: a lefojtott kisebbségi önvédelmi reflex azonnal működésbe lép, amint kialakulnak a valós kapaszkodót jelentő politikai feltételek és keretek. A belső készítés ugyanis megfelelő külső lökés híján hamar elerőtlenedik. Persze ez a kölcsönhatás minden bizonnyal most, az indítékok kedvező találkozására során is megújuló, életteli ösztönzéseket kíván.

Szinte magától adódik a felismerés, hogy mennyire nélkülözhetetlen a csehországi magyarok önismeretének a megalapozása. S ez pedig nagyjából egyet jelent nemzetiségi önazonosságuk sajátosságainak feltárásával és

tudatosításával. Az ösztönösség alighanem kevés ahhoz, hogy a csehországi létfeltételek minél szervezettebben telítődjenek a nemzetiségi önmegvalósítással. A nemrég lezajlott népszámlálás eredményeinek az elemzése nyilván lehetővé teszi a csehországi magyarok szociográfiai képének megalkotását.

Aligha érheti vád a Csemadok 1969-es vezetését, hogy a csehországi magyarok sorsa iránt felelősséget érezve épp ezen a ponton kereste az eligazodást. Jómagam kaptam megbízást, hogy a prágai Központi Statisztikai Hivatalban jegyzeteljem ki a rájuk vonatkozó népszámlálási adatokat. A személyzet jóindulatú egykedvűséggel bocsátotta rendelkezésemre a statisztikai íveket. Az 1968-as demokratizálási kísérlet még élte a végórát. Mindazonáltal a készségben érződött valamiféle zavart visszafogottság is. Később a járásokénti lebontásokkal és összesítésekkel bíbelődve értettem meg ennek okát. A számítások ugyanis olyan kezdetleges, tisztán a fejszámoláson alapuló módszerrel készültek, hogy az adatokat számtalan helyen, többször is átjavították. Úgy tűnt, mintha a munkatársak elnézést akarnának kérni, mert saját maguk szégyenkeznek amiatt, amiről nemigen tehettek.

Az igazi megdöbbenést azonban maguk a számadatok váltották ki bennem – a csehországi magyarok hihetetlen elszórtsága. Kiderült, nincs járási székhely, városka, ahol ne élne legalább 4-5, magát magyar nemzetiségűnek valló ember. De fokozatosan kirajzolódtak azok az ipari körzetek, ahol egyre sűrűsödött a magyarok létszáma, kínálva a Csemadok számára, hogy ezeken a helyeken megvesse a lábát. Az anyag feldolgozása a Csemadok alakulófélben levő szociológiai szakbizottságára várt. A testület azonban megszűnt, mielőtt létrejött volna. A Csemadokon belül is kibontakozó hírhedt „konszolidáció” eltűrt ugyan olyan-amilyen szerveződést, de a valós helyzet feltárására irányuló igyekezet a legnagyobb bűnnek számított. Az ígéretes kezdeményezés zátonyra futott. A csehországi magyarok helyzetének feszegetése jó ideig – legjobb esetben is – felesleges okvetetlenkedésnek minősült.

Mindez több mint 20 évvel ezelőtt történt. Az idő múlása szinte önmagában is kiáltó figyelmeztetés. A csehországi magyarok helyzetének össze-tevői horizontális metszetben valószínűleg csak jelenségeket képesek érzékelteni. Az összefüggéseket történelmi időszelvényben kell megragadni. A csehországi magyarok története a háború utáni időszakba nyúlik vissza, amikor elindultak a Szudéta-vidékre a kitelepítésre ítélt dél-szlovákiai magyarokat szállító vagonok.

Fonáságában kiváltképp bizarr, a háború utáni csehországi határvidékkel kapcsolatos tényekre bukkanhatott a közelmúltban a magyar olvasó a Matica slovenská hetilapjában, a *Slovenské národné noviny* hasábjain. Igaz,

a lap inkább a számról számra szaporodó, a magyar olvasót vitára, sőt tiltakozásra ingerlő cikkekkel hívja fel magára a figyelmet. Így valószínűleg elsikkadt a *Szlovákok a cseh határvidéken* címmel közölt cikksorozatot befejező résznek egy mozzanata. A szerző a határvidéken letelepített magyarországi szlovákok helyzetével foglalkozva, minden valószínűség szerint visszaemlékezések lejegyzésével nyert közlések alapján a következőket írja: „A Sokolov melletti Oloviban a magyarországi szlovákok mindjárt az ötvenes évek elején énekkört alakítottak, s azt Csemadoknak nevezték.” Utána felkiáltójel érzékeltette a rácsodálkozást. A szerző nyilván nem sejtí, hogy problémáik lehettek anyanyelvükkel. De mit tudunk azokról, akik nyilván az anyagot szolgáltatták – a kitelepített szlovákiai magyarokról? Elhallgatásra ítélt viszontagságaikat a hatvanas évek hazai magyar irodalma katartikus erővel hozta napvilágra. De már azóta is eltelt egy negyed század! A csehországi magyarok önképe – ha van ilyen – pedig tovább homályosodik. Közösségi mivoltukat, önmegtartó erejüket azonban csak ebbe bepillantva, csak azt átélve érezhetik át. Nyilván igénylik ezt azok is, akik már csak törnek a magyar nyelvet, s csupán a származástudat él bennük.

Felvetődik a kérdés: Ki vállalhatná az ilyen történeti, néprajzi és szociológiai feltáró munka ösztönzését? Alighanem a csehországi egyetemi hungarológiai műhelyek a legilletékesebbek ebben. Az egyetemi szakdolgozatók képesek leginkább párosítani a szakmai elhivatottságot és az érzelmi elkötelezettséget. Főleg, ha a szerzők között esetleg csehországi magyarok leszármazottai is akadnak, akik küldetéstudattal telve igyekeznek kitapintani és egybefűzni a magyar nemzetiség egészen belüli összekötő szálakat. S ez közös nemzetiségi ügy.

(Új Szó, 1991. április 9.)

A nemzeti együttérzés kútforrása – 1956

Védekezés és közösségépítés

Visszaemlékezések és korabeli élmények publicisztikai felidőzésére korlátozódik az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc szlovákiai magyar hagyományképe. Az évfordulós megemlékezések nélkülözik a tágabb társadalom- és politikatörténeti összefüggések tudományos igényű, elemző vizsgálatát.

Pedig a rendszerváltás után szabaddá vált a még titkosrendőrségi jelentésekhez is hozzáférő forráskutatás. Úgy tűnhet, mintha a kisebbségi közgondolkodás nem is igényelné különösebben a szlovákiai magyarság korabeli helyzetét és magatartását megvilágító sokrétű adatfeltárást, a magyarországi, a Kárpát-medencei, a cseh és a szlovák történeti feldolgozásokkal lépést tartó, mélyreható megközelítéseket. Legalábbis ilyen benyomásokat kelthet az elmúlt évtized folyamán e tárgykörben napvilágot látott írások értékelő számbavétele. Önkéntelenül is felvetődik a kérdés: vajon csak annak tudható-e ez be, hogy a szlovákiai magyarság hozzászózott a kisebbségi szellemi élet kellő feltöltöttségének és szakmai vértetének máig meglevő fogyatékoságához, avagy közrejátszanak ebben a fenti mentalitás tehetetlenségi nyomatékának fenntartásában érdekelt kisebbségi politikai-közéleti elitszándékok is? Ma már ugyanis mind a hazai, mind az anyaországi egyetemeken fiatalok számottevő csoportjai tettek szert olyan történetkutatói felkészültségre, melynek jellemzője a levéltári kutatóéhség és a dokumentumhűség. S talán itt kezdődnek a „gondok”.

Az immár 45 évvel ezelőtti történések, résztvevőik folytán, kiváltképp közvetlenül érintkeznek a mával. S ilyenkor kísért és fenyeget mai megítélések és értékítéletek olyan visszavetítése a közelmúltba, mely az akkori állapotokkal, magatartásokkal szemben mai, a korabeli helyzet meghatározóit lebecsülő, sőt talán figyelmen kívül is hagyó elvárásokat fogalmaz meg. Az idősebb kutatónemzedék, a későbbi évtizedek viszonyaiba belesimult, beleilleszkedett érintettsége ellenére is képes ugyan a múlt árnyalt láttatására, de egyben hajlamos a résztvevőkkel szemben a kényszerűség és a hatalmat kiszolgáló túllihegés közötti határok elmosására. S ezt tudatosítva, ettől ódzkodva választja inkább a véleménynyilvánításban mozgásteret biztosító publicisztikai műfaji eszköztárat.

Paradox helyzetbe került 1956 őszén a szlovákiai magyar közélet, ha egyáltalán a szlovákiai magyarság esetében a valóságos helyzet valamelyest is fedi ezt a fogalmat. A hatalom akkori magatartását Csehszlovákiában a

szovjet kommunista párt XX. kongresszusa nyomán jelentkező bizonyos pártbeli és értelmiségi ellenzéki fellépésekkel szembeni átmeneti meghátalások, ugyanakkor a félelmet is keltő lépések jellemezték. A szlovákiai magyar közegben, főleg a diákság körében is jelentkeztek a magyarországi felkelés iránti rokonszenv-megnyilatkozások, miközben a közösségi tiltakozás a lélek mélyére szorult. Épp ezekről adnak képet az elmúlt évtizedekben napvilágot látott visszaemlékező írások. De ismeretes, hogy ugyanakkor nemcsak a kisebbségi politikai vezetés csúcsain levők, hanem az alsóbb és középszintű funkcionáriusok, a sajtó, a párt- és a társadalmi szervezetek munkatársai is bekapcsolódtak a magyarországi forradalom elleni dél-szlovákiai propaganda-hadjáratba, sőt felsőbb csehszlovákiai megbízatásokkal magyarországi hírszerzői és egyéb „küldetésekből” is részt vettek. Ezek behatás vizsgálatára azonban, ami társadalom-lélektani szempontok alkalmazását is megkívánná, mindmáig nem került sor. A kutatás valószínűleg minden érzékenysége ellenére sem tudna erről olyan érzékletes képet adni, mint amelyet Duba Gyulának az *Álmodtak tengert* című regénye, mely az ötvenes években indult szlovákiai magyar értelmiség útjáról ad a megélt élmények szinte szociográfiai elevenségét az írói képzelettel párosító látéletet. Amikor Duba arról ír, hogy a vidékről Pozsonyba került értelmiséggé váló fiatalok egy csoportja kísérletet tesz a Sarló szellemiségét feléleszteni akaró szervezkedésre – amiért a magyar '56-hoz kapcsolva később lecsap a hatalom keze –, a ma is felismerhető, költött, rendkívül találó, leleményes nevek mögé bújtatott alakok képében korabeli magatartástípusok elevenednek meg, a naivságtól, a politikai becsvágy és a perspektívák diktálta óvatosságig, amelyben azért benne volt a kisebbségi-közösségi érdek tudatos szolgálata is. S itt, ebben a sajátos szimbiózisban keresendő 1956 örökségének a történetkutatásokkal szembeni tehertétele.

A szlovákiai magyarság számára ugyanis a passzivitás, ugyanakkor a hatalom megkívánta szolgálókészség, avagy annak mímelése az 1945 utáni üldöztetések rémképeit felidéző támadások elhárítását, a közösségvédelmet segítő lehetőséget teremtett. Kratochvíl tábornok, a csehszlovák vezérkari főnök arra panaszkodott: a magyar kommunisták sérelmezik, hogy a déli határmegerősítés során a magyar tartalékosokat nem vonultatták be. A legfelsőbb pártszervek kénytelenek voltak elismeréssel adózni a szlovákiai magyarok „helyállásának”. S ez jó ideig, még közvetlenül a prágai tavaszt megelőzően is politikai tőkének számított.

A szlovákiai magyarság léthelyzete 1956 őszén a kisebbségi megmaradás és túlélés történelmi összefüggésekbe ágyazódó stratégiájának és mentalitástörténetének is megkerülhetetlen szempontja. Nem iktatható ki abból a fejlődésvonalatból, mely az alávetett, meghunyászkodásra és a hata-

lom kegyeinek keresésére kényszerülő magatartástechnikától eljutott az aktív önszerveződésség.

Talán így, ennek kapcsán válhat érzékelhetőbbé, ami a múlt héten a Mécs László Alapítvány által *Építsük a kölcsönösség hídjait!* címmel rendezett konferencián hangzott el a szlovákiai magyar kisebbség identitásának mai jellemjegyeivel kapcsolatban. Szarka László, a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézetének igazgatója tett említést arról, hogy felmérést végeztek a Kárpát-medencei magyar kisebbségek körében arról, milyen mértékben van jelen azonosságtudatukban a közösségformálás cselekvő igyekezete. Kiderült, hogy a szlovákiai magyarság még mindig inkább „sorsközösségnek”, s nem annyira tudatos „közösségépítő” kisebbségnek tekinti önmagát. Tegyük hozzá: az öröklött vonások és beidegződések leküzdéséhez szükség van a mind teljesebb, tágabb időkeret fejlődésszakaszait és sajátosságait figyelembe vevő önismeretre. S ennek elengedhetetlen feltétele: az ellentmondásos szlovákiai magyar 1956 történelmi tárgyalgossággal, szókimondással, de a korabeli viszonyok leegyszerűsítősektől, történelmietlen beállítottságoktól mentes feltárása.

(Új Szó, 2001. október 23.)

„Amikor a stószai hangszóró a nyárnál hangosabban ölte a csendet”

Adyt és József Attilát hívta segítségül 1956 végén Fábry Zoltán a magyarországi történésekkel vívódva. A *Nagyon fáj* feliratot adta annak az írásának, mely csak egy évvel később, a *Hidak és árkok* című kötetében látott napvilágot. „Ki magyar száján nem buggyan elő, mint a vércsepp: nagyon fáj!” – szakadt fel a szlovákiai magyarság élő lelkiismeretéből.

Fábry írása alighanem egyedülálló az akkori szlovákiai, nemcsak magyar publicisztikában. Szilvássy Józsefnek a rendszerváltás után Ctibor Štítnickývel készített interjújából ismeretes, hogy mekkora politikai nyomás nehezedett Fábry Zoltánra: ítélje el a magyarországi felkelést. Fábry erre minden bizonnyal iszonyatos malomkövek között őrlődve nem volt hajlandó. Végül gyötrődésének kivételése nyilván nem felelt meg az akkori *Új Szónak*. „Gyász és dac, aggodalom és láz, tanácstalanság és felvillanás, rémület és hősiesség szemei, kárörvendők és szemrehányók, gúnyosak és izzők, könnybe lábadtak és vérbe borultak: beszélj!” – szólította meg Fábry az élő és holt szemeket. Messze került a korabeli végletes szóhasználatot, nem emlegetett nemzeti felkelést, avagy rendszerellenes lázadást, sem for-

radalmat, sem ellenforradalmat. Annak nevezte egy egész akkori megosztott világ összehozhatatlanságának magyarországi robbanását, ami csak majd két évtized múlva honosodott meg egy konszenzusos feszültségoldó lélekfelszabadulásban: magyar tragédia. „Ezer és ezer halál, hősi lendület és bűn, tiszta szándék és gyilkos mozdulat, dráma és tragédia, bénító holt-pont, árvaság és otthontalanság, fénytelenység és fűtetlenség” áramlását érezte a fűtött szoba négy falán át Fábry Zoltán. Tudatában végigvonultak a történelem „népnyaldosó özönvizei és otthonemésztő tűzvészei”, amelyeknek áldozata a magyar nép lett. „Egyedül a magyar. A nyelvem, a szívem szerinti testvér.” Fábry mintha a kioltott emberéletek feletti himnikus fájdalomban Ady próféciájához fellebbezve csak újabb „magyar átokkevést” látott volna. „És 1956-ban embereit úgy prédálta, mint nációnak legelsője?!” – tört ki belőle a már-már ostorozó tehetetlenség. De vajon mai olvasatban csak ez csengne ki belőle? Figyelmen kívül hagyható-e a kérdő- és felkiáltójel együttes képzettársító nyomatéka. Végül is az áldozatvállalás értelmének beigazolását vajon nem a jövőre bízza? Mert mit is jelenthet írásában, hogy a stószai ősi ház ablaka előtti lelki tusájáról vallva a házasság és a gyermekáldás örömeiről tudatosan lemondott férfiként szinte szülői elérzékenyüléssel tölti el a csecsemőgondozóba tartó, gyermekeiket simogató anyák aggódó, de földöntúli mosolya. S mindezt akkor, azokban a napokban éli meg, amikor Stószon is „a hangszóró nyárnál hangosabban öli a csendet”. S talán a magyar ’56 örökségének a jövőben kiteljesedő reményét is táplálva adott hangot a felszólító intellemtnek: „Vonjak bűvkört a gyerek, a bölcső köré! ...minden itt kezdődik: a gyereknél: a békét itt és így érti mindenki egyformán, mert csak így nyer értelmet anyák és apák élete.”

Fábry akkor stószai magányában aligha érzékelte, hogy 1956 októbere egy többszörösen feje tetejére álló képtelenségként nyújt az elkövetkező évtizedek politikai örvényléseiben és pokoljárásaiban fogódzókat a szlovákiai magyarságnak. De lehet, hogy épp ekkor fogant meg benne a felismerés: amit a felsőbbbség, a hatalom a magyarok részéről hazafias helytállásnak minősít, az politikai mankót, tőkét is jelenthet a nemzetiségi követelések indoklásához. S erre sor került, más körülmények között 1968 augusztusában, majd azt követően is. De be kell vallani, napjainkban a demokratikus értékrendet erősítő szlovákiai magyar magatartásban is jelen van a bizonyítani igyekvő kényszer. A kormányzati szerep vállalása azonban önmagában nem oldja fel az alapvető problémát: a szlovákiai magyarságnak mint nemzetrésznek a tipológiai sajátosságai, az anyanemzethez és országhoz kötődő szálak iránti többségi értetlenséget. Az egyedül járható út nyilván csak a fokozatos, kölcsönös érzékenységeket tiszteletben tartó bizalomépítés lehet. Az ellenségek élesztésének és a gyűlöletszításnak nemcsak

a Balkánon, hanem a Kárpát-medencében is még élnek a gyökerei. Túlzás és könnyelműség lenne Fábry Zoltán 1956-os írását nem mementónak is tekinteni, amikor az egyetemes magyar testvériség mellett hitet téve az áldozatok felett érzett szívet tépő fájdalmat, a vox humana nevében: „Emberhez méltó gonddal és gondossággal úgy kell rendezni az élet és a világ dolgait, hogy azt ne fegyver reparálja, és ne gyilok korigálja, hogy ne kiáltassák majd még százan és ezren magyarul tíz- és százezren másképp, és milliók a világ minden nyelvén és jaján: nagyon fáj...”

(Új Szó, 1998. október 23.)

A mártírsors politikai öröksége (Nagy Imre)

A meglehetősen gyakori nevet – mely szimbólummá vált – a szlovákiai magyarság a politikai felhang izgalmával alighanem 1953 júniusában ismerte meg. Azokban a családokban, ahol volt rádió, az új magyarországi miniszterelnök ízes magyarsággal elmondott parlamenti programbeszéde a határ innenső oldalán is felvillanyozóan hatott. A magyar mezőgazdaság helyzetéről adott kritikai láttelelet a szlovákiai magyar falut sanyargató politikai erőszakkal szembeni lefojtott belső tiltakozás számára is igazolásként hangzott. Nyilván nem volt véletlen, hogy a csehszlovákiai lapok – beleértve az *Új Szót* is – Nagy Imre beszédét ismertetve ugyancsak kurtán, egy mondatral intézték el a mezőgazdasági politikára vonatkozó irányelveket. Mindössze a szövetkezetalapítás önkéntességének elvét hangsúlyozó megfogalmazás szerepelt az összefoglaló lapszövegben. Ez pedig így aligha jelenthetett többet pusztán frázisnál. Nem jutott hely benne olyan megállapításoknak, hogy a kormány engedélyezni fogja azoknak a termelőszövetkezeteknek a felosztatását, ahol a tagság többsége azt kívánja. S ezzel kapcsolatban annak kimondására sem, ami Csehszlovákiára is érvényes volt: a mezőgazdasági termelés szétzilálása.

Persze, a hatás így sem maradt el. Kelet-Szlovákiában, az Ung-vidéken is, ahol túlsúlyban volt a földszeretettel járó parasztgazdaság, a sebtében létrehozott, rosszul irányított, gazdaságilag és szervezetenként gyenge szövetkezetekben feltört a kilépés vágya. A magángazdálkodóknak azonban – ha némileg enyhült is a korábbi nyomás – küszködniük kellett a túlzott rendszabályokkal és a kulákká nyilvánítás emberi, családi tönkretételt jelentő politikai következményeivel. Az egyéni gondok tompították az érdeklődést a magyarországi, a Nagy Imre nevével fémjelzett ún. új szakasz politikájának fejleményei iránt. A lapokból erről nem is nagyon szerezhettek tudo-

mást. S így inkább csak a gyér számú szlovákiai magyar kisebbségi értelmiségi elit tudatosította Rákosi Mátyás újbóli felülkerekedését, és Nagy Imre leváltását 1955-ben. Ők talán abból is érzékelték valamit, hogy a félreállított Nagy Imrét Magyarországon a miniszterelnöksége idején hozott, a sztálini modelltől eltérő rendszert szorgalmazó intézkedései a változásokat óhajtó ellenzéki hangulat meghatározó egyéniségévé emelték. A csehszlovákiai vezetés viszont tisztában volt ezzel. S bár hivatalosan, a lapok hasábjain – a szovjet tömb egységének szeplőtlenségét hirdető doktrína folytán – nem nagyon tükröződhetett a magyarországi politikai viszonyokkal szembeni gyanakvó magatartás, a politikai élet felsőbb régióiban mindez jelen volt. Fábry Zoltán emlékeztetett arra, hogy 1955-ben, a József Attiláról közölt írása kapcsán a *Fáklya* című folyóirat címlapjára került József Attila-képet a szlovákiai magyar felsőbbbség – a magyarországi állapotokra utalva – provokációval felérő cselekedetnek nevezte.

Nagy Imrének azokról az írásairól, amelyekben a sztálini rendszer átalakításának szorgalmazásában eljutott már-már az eszmei alapokat is érintő felismerésekig, de alapvetően megmaradt a rendszer megváltoztathatóságának keretei között, Magyarországon is csak barátainak és híveinek – és a reformeszmékkel szembeszegülő ellenfeleinek – szűk körében tudtak. Egy újfajta, a nemzeti sajátosságokhoz igazodó, a külpolitikai semlegesség igényével fellépő szocializmuskép rajzolódott ki ekkori tanulmányaiban. Így valójában Nagy Imre az 1956. októberi népfelkelés forradalmi lendületének sodrásában egy útkereső és ennél fogva a továbbfejlesztésre, sőt a meghaladásra is alkalmasnak bizonyuló reformprogram gondolati alapvetésének birtokában találkozott a népakarat továbblépésre kényszerítő erejével. Igaz, a többpártrendszerre való visszatérést és a semlegesség kinyilvánítását olyan magatartás előzte meg, mely mögött az a meggyőződés munkált, hogy a felkelők követeléseit sikerül a fennálló keretek közötti reformintézkedésekkel kielégíteni. Nagy Imre látta, hogy több megriadt politikus csak a szovjet csapatok segítségével bízik, de amikor miniszterelnökként felismerte a forradalmi megújulást napirendre tűző népakarat elszántságát, amely egyet jelentett a magyar nemzeti érdekeknek Moszkvával szembeni érvényesítésével, a népmozgalom élére állt. A tömegek szavát követte.

Nagy Imre életútja, személyiségének, történelmi szerepének megítélése itt, ezen a ponton vált az évtizedekig tartó kárhoztatás céltáblájává, de ugyanakkor, a köztudat lefojtott régióiban az erőszakkal való szembeszegülésnek, a nemzeti függetlenségért vívott harcnak a szimbólumává. Már-tírsorsa összefonódott 1956 örökségével, és úgy tűnik, annak mai, a pártpolitikai érdekek által befolyásolt utóéletével is. Néhány nap alatt játszódtak le Nagy Imre életének azok a sorsfordító eseményei, amelyek értelmezése roppant történelmi és emberi ellentmondásokat vet fel.

A rendszerváltás nyomán kialakult politikai pluralizmus kiélezi a forradalom egyes szakaszai és sokszínűsége közötti, mai értékrendekhez kapcsolódó különbségeket. A mai átalakulás fényében a reformszocializmus nemritkán efféle elhanyagolható mozzanatként jelenik meg. Nagy Imre szerepvállalását is egyes politikai körökben szeretnék a tragikus végkifejletre, a bíróság előtti, kegyelmet nem kérő magatartásra leszűkíteni, holott az, amint a kutatások igazolják, csak az életút egészébe ágyazva érthető meg.

Rainer M. János, a napokban megjelent Nagy Imre-életrajz szerzője egy korábbi műhelytanulmányában írja, hogy amikor Nagy Imre elutasította a keskeny és bizonytalan visszautat, úgy érezte, „életpályájának van olyan mélyebb tartalma, amelyhez a forradalom alatti döntései is hozzáilleszthetők”. Életútja nem azonos 1956 „rövid csillagórájával”.

A dokumentumszegény életút alapos végigkísérése leginkább csak a snagovi házi őrizetben készült 72, kézzel írott lapból álló, *Viharos emberöltő* címmel ellátott önéletrírására támaszkodhat. A mostani tudományos életrajz szerzőjének eddigi közleményei sejtetni engedik, hogy a korábbi, kevésbé ismert színterek mennyire fontos támpontokat szolgáltatnak Nagy Imre pályájának 1945 utáni, a moszkvai emigrációból való hazatérését követő alakulásához. Ezekről az értelmiségi köztudatban is legfeljebb csak lexikonszerű tények élnek. Igaz, a közelmúltban tanúi lehettünk a szenzációhajhásztól (és egyéb szándékoktól) vezérelt „felfedezéseknek”, mint amilyen az olyasfajta állítás, hogy vöröskatonaként részt vett a cári család meggyilkolásában. Ám hamar megbizonyosodott, hogy a hír minden alapot nélkülöz, mert Nagy Imre ez idő tájt messze az Uraltól, Szibériában, a Bajkálon túl harcolt. Kérdőjeleket vet fel a kutatók számára az NKVD-vel való együttműködés, az úgynevezett Vologya-dosszié alapján megfogalmazott ügynökvád is. A kutatások nyilván ezeket a kérdéseket nem kerülhetik meg, de úgy tűnik, leginkább annak a moszkvai környezetnek a megismeréséhez segítenek hozzá, mely az agrártörténeti kutatásokat végző Nagy Imre politikai magatartását alakította. Az önkritikákkal és pártból történt kizárásokkal járó viszonyok között fenn tudott maradni úgy, hogy a tudományos vizsgálódás még a dogmatikus korlátok között is kínált menekülési és visszakozási alternatívákat. Nyilván innen eredt, hogy az útkeresések reményére épülő elképzeléseinek újbóli felmelegítési lehetőségében bízott akkor is, amikor a szövetkezetesítés kérdésében vallott nézetei miatt 1949-ben, Rákosiék jóvoltából, a legfelsőbb vezetésből kizárva napok alatt egyetemi katedrán találta magát. Míg korábban viszont segített a parlamenti demokrácia felszámolásában.

Párthúsággal összeegyeztethető népbárát politikai eszményeket vallott, s ez együtt járt az erőszaktól való ódzkodással, de az adott politikai mozgástér kihasználásához fűzött óhajokkal – nyilván akkor is, amikor elvál-

lalta a begyűjtési miniszter posztját, majd pedig – moszkvai támogatással – Sztálin halála és a Rákosiékat ért bírálat után a miniszterelnöki tisztséget.

Nagy Imre politikai pályáján ütköztek az eszmei indíttatásából adódó értekek a népakarat érzékelése iránti fogékonysággal. Amikor a titkosan megrendezett koncepciók perben a halálos ítéletet várva kijelentette, hogy „ami az én feladatomban volt, azt teljesítettem” – ebben nyilván benne rejtett az is, amit Rainer M. János állít: megpróbálta életét újratemetni úgy, hogy „az ütköző érdekek legalább végső perspektívájukban egybeessenek”.

A politikus az ilyen ütközésektől és egyeztetésektől a politikai érdekharcban ma sem mentes. Nagy Imre életútja, a huszadik századi történelem viharaival küszködő ember és politikus helyzetállásának maradandó példája.

(Új Szó, 1996. június 6.)

A sors jelképerejű ítéltetése

Négy évtizeddel ezelőtt, amikor reggel a munkába siető budapestiek átfutották a *Népszabadság* aznapi számát, lesújtó megdöbbenéssel olvashatták a magyar igazságügy-minisztérium közleményét, korabeli megfogalmazás szerint a „Nagy Imre és társai ellen lefolytatott büntetőeljárásról és ítéletről”, hiszen az teljes titoktartásban történt. A mindennapok embere nem is sejthette, hogy a magát immár ereje teljében érző hatalom, de a megfélemlített nép haragjától azért ugyancsak tartva, még az időjárását is alighanem igyekezett számításba venni a per időzítésénél. Majd negyed századdal később, amikor 1956 szellemét már ellenzéki mozgalmak is életben tartották Magyarországon, a filozófus Kis János roppant találóan úgy jellemezte a Legfelsőbb Bíróság Népbíróválasztási Tanácsának tárgyalását és ítéletét, hogy „Kirakatper – zárt ajtó mögött”. A többször elhalasztott, majd elnapolt perben ítélethozatalra 1958. június 15-én vasárnap délután öt órakor vezették fel a vádlottakat, minden bizonnyal nem véletlenül. Még sütött a nap, a strandok hangszóróiban jó párszor feltették azt a lemezt, melyről egy kislány előadásában megejtő bájjal szólt a szövegében inkább együgyű, mint játékos gyermekdal arról, hogy milyen nagyszerű is a strand, ahol minden annyira szép és jó, annyi vicceset látni, hallani és még Babinak nevezett üdítő is kapható. A hatalomnak jól jött a gyermeklelek önkéntelenül is feledésre készítő ártatlansága. S talán épp akkor, amikor a futballmeccsekről hazaérkező egyszerű dolgozó emberek vacsoraasztalhoz ültek, a tanácsvezető bíró végzett az ítélethirdetéssel, és felszólította a vádlotta-

kat kegyelmi kérvény benyújtására. S amikor a jóakarató emberek már nyugovóra tértek és álomba merültek, éjjel 11 órakor a népbírák és az elnök közölték, hogy a vádlottakat kegyelemre méltatlannak tartják. Hajnali öt órakor a halálraítélteket, Nagy Imrét, Gimes Miklóst és Maléter Pált kivégezték a Kozma utcai börtön, az úgynevezett Kisfogház végén levő kivégzőhelyre, ahol már állt a három bitófa. A holttesteket utána bebetonozták, és irodabútorokat raktak föléjük. Attól tartva, hogy a sírjuk nemzeti emlékhellyé válhat, csak 1961-ben szállították át földi maradványaikat a rákoskeresztúri temető 301-es parcellájába.

Kik is voltak ezek az áldozatok? Évtizedeken át az ellenforradalmi jelzővel társított áruló megbélyegzés tapadt nevükhöz. Csak a rendszerváltás sodrában kapták vissza hivatalosan az 1956-os népfelkelés mártírjainak kijáró tiszteletet és kegyeletet. A rendszerváltást levezénylő reformkormány elnöke, Németh Miklós 1989 májusában jelentette be az Országházban, hogy a küszöbönálló jogi és politikai rehabilitáció azt jelenti: „a magyar kormány egykori törvényes miniszterelnökének és további közéleti méltóságainak ravatala előtt hajthatunk fejet.” S ez, bármennyire nem tetsző is bizonyos politikai körökben, nehezen következett volna be – ahogy ezt a kádári börtönviselt, liberális politikai beállítottságú Mécs Imre többször is elismerte – a múlttal szembenéző és a múltnak a tehertételeitől megszabadulni képes reformkommunisták nélkül. A sors furcsa vagy talán jelképeréjű ítékezése, hogy Kádár János épp a rehabilitáció órájában távozott az élők sorából. Sajat, hatvanadik születésnapján, 1974-ben eljutott odáig, hogy nemzeti tragédiának ismerje el 1956-ot. Csak azzal nem számolt, hogy ebből ő személyesen sem maradhat ki. Mert érheti-e kegyetlenebb csapás egy sok kisember által elismerést is szerzett politikust, minthogy legutolsó nyilvános fellépése már bomló elméjű viaskodás volt Nagy Imre árnyalakjával és saját lelkiismeretével? A negyven évvel ezelőtti megtorlás áldozatainak gondolati útkeresései, a tiszta, erőszaktól mentes szocialista fogantatású társadalom létrehozásához fűzött remények hosszú távon is illúzióknak bizonyultak, ahogy ezt a harminc évvel ezelőtti csehszlovákiai kísérlet elfojtása is igazolta. A népakaratot szolgáló majd háromszáz felkelőnek kijutott mártírsors becsületének visszaállítása azonban olyan, s nemcsak magyar örökség, amely nélkül nehezen bontakozott volna ki 1989-ben a nyitott társadalom megteremtésére irányuló igyekezet.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1998. június 15-én)

Torzult Nagy Imre-kép – a cseh közegben

A címadás a lapokban manapság fontosabb, mint maga a cikk – ez a köz-helyezésbe menő felismerés erősödik fel az emberben azt az írást olvasva, mely a napokban jelent meg a polgári szellemiségű cseh napilap, a *Lidové noviny* hasábjain Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 40. évfordulója kapcsán.

Első pillantásra is, eleve meghökkenést vált ki a cikk öles címe, mely így hangzik: *Nagy Imre a cár hóhéréának szerepében: hamisítás, avagy a történelem iróniája*. Te jó ég, hát még itt tartunk? – kap fejéhez a megdöbbenéstől a magyar olvasó. Hisz a magyar történetírás már rég megnyugtatóan tisztázta ezt a Nagy Imre nevével összefüggésben még a rendszerváltás idején terjesztett, feltűnést keltő híresztelést. Még nagyobb a zavarba ejtő álmélgodás a szerző személyét illetően. Oswald Machatka neve láttán azok számára, akik felnőttként vagy már az eszmélődés útját járva éltek meg az 1968-as prágai tavaszt, hirtelen derengni kezd valami, s aztán egyszer csak beugrik, még mielőtt elolvasná a cikkben a szerző önnön kilétét felfedő személyes visszatekintését: igen, ő az, aki 30 évvel ezelőtt a cseh írók lapjában, a *Literární listy*ben megírta a nagy vihart kavart cikkét Nagy Imréről, s a csehszlovákiai reformfolyamat szellemi előfutáraként rehabilitálta egyéniségét az értelmiségi közegben. Az akkori írásnak viszont nem volt szüksége blikkfangos figyelemfelkeltésre, meglehetősen szürke, ha nem lapos *Szintén egy évforduló* címmel jelent meg. Most viszont még a megemlékezés bevezetőjeként elhelyezett csattanó is arról szól, hogy meglehet: Nagy Imre kivégzésének évfordulóját és egy negyven évvel korábbi eseményt, II. Miklós orosz cár bolsevikok általi, 1918. június 17-én az Ural-vidéki Jekatyerinburgban történt meggyilkolását a magyar forradalom miniszterelnökének személye köti össze.

A majdnem állításként felhasznált és erős valószínűségként szerepeltetett feltételezés során Machatka Radlinszkij orosz íróra és Elisabeth Heeresch osztrák történészre hivatkozik, bizonyító erő nélkül. Utal viszont Nagy Imre lányának kijelentésére is, aki mindezt a szovjet biztonsági szervek manipulációjának nevezte, hangsúlyozva, hogy édesapja sohasem járt Jekatyerinburgban, és épp ama napon esett a fehérgárdisták fogságába. De mit mond a történettudomány?

Nagy Imre születésének centenáriumára, 1996-ban jelent meg tudományos igényű, komoly szakmai elismeréssel fogadott politikai életrajzának vaskos első kötete, melynek szerzője, Rainer M. János nem is tartotta fontosnak, hogy túl nagy figyelmet szenteljen ennek az álproblémának. Nagy Imre 1918 nyarán Távol-Keleten, az I. omszki internacionalista osztag ma-

radékának géppuskásaként harcolt, a cseh légionáriusok, a japán előrenyomulók és a fehér kozákok szorításában, s itt is esett fogságba. E tényt Nagy Imre az önéletrajzaiban feltüntetve mindig számolhatott volna azzal, hogy ellenőrizhetik. Rainer M. János kimutatja: Nagy Imre életrajzaiban, amelyek olyan időpontban keletkeztek, amikor az urali akcióban való részvétel ugyancsak előnyös lett volna számára, erről sehol sem történik említés. Milei Györgyre, a magyar internacionalisták történetének szakkutatójára hivatkozva nem alaptalanul állítja, hogy egy több ezer kilométeres „kirándulás” Távol-Keletről az Uralba a csehszlovák légió felkelése közepette aligha volt lehetséges.

Osvald Machatka írása egészében véve korrekt, kissé talán lexikon-szerűen is tömör áttekintés Nagy Imre életútjáról. A lényegét tekintve nem nagyon kellett változtatnia a harminc évvel ezelőtti megfogalmazásain, amikért nagyon megszenvedett: elvesztette munkahelyét, és csak fizikai munkásként tudott megélhetéshez jutni. Mi szükség hát egyszerre megfeledezni a közmondásról, hogy hír, név, hit, szem nem ismer tréfát?

Egy dolog kétségtelen, publicisztika és tudományosság viszonyában fokozottabb szükség van az egymásrautaltság tudatosítására, nemzetközi méretekben is, miközben nem becsülhetők le a nyelvi akadályok sem. Ellenkező esetben könnyen fenyegethet a történeti kép nehezen helyrehozható torzulása.

(Új Szó, 1998. június 27.)

Az igazságkeresés stációi (Maléter Pál)

Éles fordulatok, ellentmondásoktól sem mentes mozzanatok jellemzik Maléter Pálnak, az 1956-os magyarországi forradalom egyik mártírjának, a Nagy Imre-per vádlottjának kioltott életét. Talán épp ezek egymást követő pergésében rajzolódik ki igazából annak a meg nem alkuvó magatartásnak a végső következetessége, amelyet Maléter Pál – amint az az 1958-as ítéletvégrehajtás után megjelent ún. *Fehér Könyvből* is kiderült – bíráival szemben tanúsított. A negyvenen alig túl lezárult életút egésze azonban évtizedeken át homályban maradt a széles közvélemény előtt. Az 1958-as megtorlásokkal és kivégzésekkel szemben kiváltképp érvényesült az elhallgatás módszere. Maléter Pál alakja is csak akkor elevenedett meg a sajtó hasábjain, amikor az 1989-es, az uralkodó párt reformszárnya által végrehajtott átértékelés után megindult az 1956-tal foglalkozó cikkek, visszaemlékezések és dokumentumközlések áradata. Az olvasó számára csak ekkor állhatott össze Maléter Pál tragikusan végződő életének eseményсора.

Csehszlovákiából 1938 őszén, prágai orvostanhallgatóként költözött Magyarországra. Eperjesen született, így maradhatott volna szülővárosában. Nyilván szlovákul is jól tudott: egy 1940-ből származó folyamodványban szerepelt, hogy „csehszlovák gimnáziumban” érettségizett, mert Eperjesen nem volt magyar iskola. A szóban forgó dokumentum szerint a Magyar Nemzeti Párt aktivistájaként le kellett mondania a kisebbségi sors további vállalásáról. Magyarországon, a Ludovika Akadémián folytatta tanulmányait. S az „úri középosztály” sarja hadnagyként, szovjet fogságba esve antifasiszta iskolára jelentkezett. 1944. szeptember 17-én magyar és szovjet partizánokból álló szervezőcsoport élén indult Kijevből magyarországi bevetésre. Az osztag felmorzsolódott, néhányuknak – köztük Maléter Pálnak is – sikerült csatlakoznia a Vörös Hadsereghez. 1945-ben ott volt az Ideiglenes Nemzeti Kormány szolgálatába álló katonák között. Ő lett az első magyar köztársasági elnök parancsörtisztje. Nemsokára belépett a Magyar Kommunista Pártba is. Alig öt év alatt fényes katonai karriert futott be – 1950-ben már elérte az ezredesi rendfokozatot. 1956. október 25-én azt a parancsot kapta, hogy vegye át a Kilián laktanya parancsnokságát – ahová benyomultak a felkelők –, s teremtsen ott rendet. Felesége, Gyenes Judit visszaemlékezése szerint Maléterben ekkor valójában a katonai rendfenntartás szelleme munkált, azon volt felháborodva, hogy mit keresnek civilek egy laktanyában. Annyi bizonyos, hogy először szembeszállt a Corvin közti fegyveresekkel, később viszont tárgyalásba bocsátkozott velük, majd átállt a felkelők oldalára. A személye iránti bizalom a fegyveresek között nem volt teljes, de egyéniségével összekötő kapocs lett a felkelők és a kormányzat között. Egyre erőteljesebben jelentkezett a pesti utca követelése: Malétert a kormányba! November 3-án már tábornoki rangban, honvédelmi miniszterként vezette azt a tárgyalóküldöttséget, mely a szovjet fél meghívására indult Tökölre, a szovjet hadiszállásra, hogy ott parafálják az orosz csapatok távozásáról kötött megegyezést.

Évtizedeken át nem volt szabad tudni arról, ami ezután történt. Ma már jól ismert, hogy miként tartóztatta le Szerov tábornok, szovjet biztonsági főnök a magyar küldöttség tagjait, kiparancsolva a teremből a szovjet tárgyaló fél magas rangú tisztjeit. Gosztonyi Péter történész úgy tudja, hogy Maléternek a tárgyalás előtti tisztí értekezleten valaki felhívta a figyelmét a törbe csalás veszélyére. Maléter Török Bálint 1541-es fogságba esésére utalva nem zárt ki egy ilyen fejleményt. Kovács József akkori – életben maradt – vezérkari főnök szerint viszont mindnyájukat hatalmába kerítette a korábbi évek uralkodó szelleme – a szovjet hadsereg iránti bizalom. Maléter partizánkitüntetései a mellén indult Tökölre. A diplomáciai szösze-gés lelepleződése alighanem gondot jelentett mind a szovjet, mind pedig a kádári politikának.

Nem kért kegyelmet, kitartott az 1956-os októberi napokban fellángolt elvei mellett. Alighanem a függetlenség felvillanó lehetősége ébresztette rá a szovjet nagyhatalmi erőszak túrhetetlenségére, mert ide vezető útjának megvoltak a döccenői.

Ezeken valószínűleg a becsület megóvására intő családi indíttatás is segített túllendülni. Édesapja, Maléter István az eperjesi jogakadémia tanára kezdetől munkatársa volt az Osztrák–Magyar Monarchia demokratikus átalakulását szorgalmazó *Huszádik Századnak*. Trianon után a demokrácia szelleméhez ragaszkodva maradt – a Horthy-Magyarország légkörétől idegenkedve – a Csehszlovák Köztársaságban, Eperjesen. Baráti kapcsolatot tartott fenn Jászi Oszkárral, aki nyilván a fiatal Maléter Pál szellemi fejlődésére is hatást gyakorolt. A *Regio* című folyóiratban nemrégiben Litván György történész eyebekek mellett közzétette Jászinak 1947-ből származó, az utolsó magyarországi látogatására készülődve írt levelét, melyben örömének ad hangot, hogy ifjú barátja bátran megállta a helyét, és „átvészelte” a zordabb időket. „Isten adja, hogy most már egy tisztább és derűlátóbb kor következék” – írta Jászi. A levél fennmaradt annak ellenére, hogy 1956 után Maléter Pálnak az egész írásbeli hagyatékát elkobozták; ezt az egyet nyilván kivételes becsben tartotta. Vajon eszébe jutott-e mindez az újdonsült ezredesnek, amikor a tábornokok elleni koncepciós perek kapcsán ő is Farkas Mihályék iránti hűségnyilatkozatra kényszerült. „Az a véleményem – mondta –, hogy a katonai és politikai tudás fokozásával az éberség karját rányomjuk a sárkány nyakára és akkor elpusztul.” Az idézetet közlő cikkíró szerint a költői szárnyalású stílus voltaképpen a többiekkel szembeni visszafogottságot jelezte. S ez talán – az akkori légkörben – a belső vívódás meglétéként is felfogható.

Nem tudjuk, miként élte volna meg Maléter Pál a kétkedések újabb stációit – ha életben marad. Vajon miként jutott volna vissza az eredendő, az édesapjától kapott útravaló demokratikus értékeihez. Mártírhalála megmarad a kötöttségein felülemelkedő igazságkeresés és áldozatvállalás példájának.

(Új Szó, 1992. szeptember 9.)

1956 a kisebbségi önazonosság tükrében

Furcsa féloldalasság jellemzi a rendszerváltás óta a magyar '56 szlovákiai örökségének ápolását. Az évfordulós megemlékezések mintha csak megfelelkeznének arról, hogy a felkelés történetének feldolgozása nem csupán magyarországi történészek feladata.

Megvannak a szlovákiai magyar vonatkozásai is, s ezek nem csupán alkalmi publicisztikai reflexiókat igényelnek. S eközben mintha teljesen figyelmen kívül rekednének a cseh és szlovák szerzőktől származó feldolgozások. Talán nem éreketlen számba venni azokat a legfontosabb csomópontokat, ahol cseh, szlovák és szlovákiai magyar megközelítések egymásba fonódásának lehetőségei és szükségletei mutatkoznak.

Az 1956 őszenek szlovákiai magyar vonatkozásai iránti érdeklődés főként az ellenállás és a szolidaritás egyéni és csoportos megnyilvánulásaira korlátozódik. S e tekintetben mind ez ideig inkább csak a publicisztikai igyekezetre és az egykori résztvevők megszólaltatására támaszkodó emlékidézés hozott értékes, de korántsem kimerítő eredményeket. A korábbi évtizedek propagandája folytán sokkaltá ismertebbé vált, hogy a csehszlovákiai vezetés milyen úton-módon igyekezett bevonni az úgynevezett internacionalista segítségnyújtásba a szlovákiai magyar közép- és alsóbb szintű funkcionáriusokat is. Közismert, hogy Szlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága pártmunkásokból, biztonsági emberekből és a karhatalom képviselőiből operatív testületet hozott létre, mely összehangolta a terepen folyó munkát, tehát a sajtó, a párt- és a társadalmi szervezetek munkatársaiból szervezett aktívák tevékenységét. A szlovákiai pártközpont több mint félszáz, magyarul tudó szlovákiai személyből propagandaosztágot hozott létre, mely szlovákiai magyarok részvételével a határ menti magyar járásokban szinte naponta szervezett gyűléseket és összejöveteleket, hogy azok, egy korabeli dokumentumból vett idézet szerint, „egyetértésüket fejezzék ki a párt- és állami szervek intézkedéseivel”. A Salgótarján vidékével szomszédos szlovákiai területekről a felkelés leverői a népi milícia készleteiből származó fegyverküldeményeket is kaptak. Az *Új Szó* akkori különszámait katonai repülőgépek igénybevételével szállították a csehszlovák–magyar határ különböző pontjaira, ahonnan aktivisták átjuttatták azokat Magyarország területére. E propagandatevékenység mindmáig nélkülözi a tárgyyszerű feldolgozást.

A korabeli szlovákiai magyar részvétel árnyoldalainak vannak azonban olyan vonatkozásai és mozzanatai is, amelyek túlmutatnak, s nemcsak szándékaikban, a propaganda-hadjárat keretein. Meglepő, hogy teljesen elkerülte a szlovákiai magyar közösség figyelmét egy olyan, ugyancsak sokat sejtető tény, mely a prágai hadtörténeti intézet gondozásában, 1993-ban megjelent dokumentumkötetben szerepel. Ebből kiderül, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártjának legfelsőbb szerve, az akkori „politbüro”, a politikai iroda már a felkelés kirobbanásának napján csehszlovákiai magyarokból álló úgynevezett önkéntes egységek szervezésének és bevetésének gondolatával foglalkozott. Ismeretes, hogy az akkori csehszlovákiai politikai vezetés kétszer is, október 26-án, majd november 2-án felkínálta, buzgóságában nem

ismerve határt, a katonai részvételt. Ezt a szovjetek azonban visszautasították, így nyilván az október 23-i kezdeményezés is, amelyet egyébként a kurt feljegyzés szerint a szovjet belügyi szervekkel történő konzultálástól tetek függővé, módosult. A feljegyzésből ugyanis nem világos, hogy milyen alakra gondoltak, mai szóhasználat szerint fegyveres kommandóra, vagy hírszerző csoportok bevetésére. Ez utóbbiak létrehozására valószínűleg sor került, amit nemcsak egyes szlovákiai magyar funkcionáriusoknak a rendszerváltás előtti elszólásai látszanak alátámasztani, hanem az a dokumentált tény is, hogy a hadsereg erősen támaszkodott mind a saját hírszerzésének, mind pedig a belügyi szerveknek a Magyarországról származó helyzetjelentéseire. Sajnos, a hadtörténeti kutatások csak az akkori csehszlovák–magyar határon fogatosított katonai intézkedésekre terjednek ki, állítva, hogy a katonai egységek csupán határvédelmi és rendfenntartó feladatokat láttak el. De vajon megfordultak-e Magyarországon különleges küldetésű katonai és belügyi egységek – ez még ugyancsak tisztázásra vár, feltehetően a hírszerzési források részletesebb vizsgálata alapján.

Tágabb összefüggésekben mozgó aprólékos tényfeltárást és oknyomozást kívánna annak figyelemmel kísérése is, hogyan reagált a magyar felkelésre a dél-szlovákiai lakosság, miként jutott kifejezésre az ellenállás szelleme. E probléma megközelítése nem nélkülözheti az akkori egész csehszlovákiai, mindmáig kellően fel nem tárt helyzet alaposabb megvilágítását. E téren a mai ismeretek még meglehetősen hézagosak.

Csehszlovákiában a szovjet kommunista párt fellelegzést hozó XX. kongresszusa után bekövetkezett egyfajta felélénkülés, jelentkeztek ellenzéki hangok, főleg az írók körében, de a politikai vezetés úrrá tudott lenni a helyzeten. Többek között az 1953 utáni életszínvonal-javítási intézkedéseknek köszönhetően, amelyek lehetőséget adtak a munkásság körében értelmiségellenes hangulatok szítására. A politikai vezetés magatartásából nem hiányzott a ravaszság: egyfajta „húzd meg, ereszd meg” taktikával igyekezett marginalizálni az ellenzéki megnyilatkozásokat, mintegy jelentékteleneknek tekintve azokat, ugyanakkor félelmet is keltve a lakosságban. A kényszerű engedékenység és a megtorlás egyszerre volt jelen. Talán beszédesen jellemző mozzanat, hogy az akkori légkörben, egy tavalyi visszaemlékezés tanúsága szerint, a pozsonyi Duna utcai diákok október 23-a után kokárdát, majd a felkelés leverését követően gyászszalagot viselve jelenhettek meg az iskolában. Ugyanakkor november 5-ig – a CSKP 1956-os decemberi ülése szerint – országosan több mint 600 bűnvádi eljárás volt folyamatban. A tényleges megtorlások azonban később vették – a szlovákiai magyarokat is sújtva – kezdetüket.

A köztudatban az ellenállás és a szolidaritás, a szlovákiai magyar közegben is, főként a főiskolások fellépéseihez kapcsolódik. A felkelés iránti

szimpátiának adtak hangot a pozsonyi pedagógiai főiskola magyar hallgatói, a szolidaritás azonban a vidéki közegben is kifejezésre jutott. A CSKP legfelsőbb szerve számára készült egyik rendőrségi jelentésben szerepelt, hogy a somorjai Csemadok-gyűlés a magyar felkelést támogató manifesztációvá vált. Magyarországi forrásokból derült fény arra, hogy a Szepsi járás november elején 100 millió egység penicillininjekciót, sebvarró tűket, jódot, kötszereket és egyéb gyógyszereket adományozott a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei munkástanácsnak.

A segítőkészségnek ez a kétségkívül nemes megnyilatkozása azonban, mint az 1956-os események számos mozzanata, alaposabb, visszaemlékezésekkel is szembesített forráskritikát igényelhet, hisz a történések akkori forgatagában összemosódik az időrend, s nem tudni, vajon a segítség valójában nem az úgynevezett konszolidáció támogatására meghirdetett hivatalos csehszlovákiai gyűjtési akcióval fonódott-e össze.

Összességében, a cseh és a szlovák kutatási eredmények alapján elmondható, hogy az ellenállás nyíltabb kifejezésre juttatása elszigetelt jelenségnek számított. Alighanem volt alapja annak a helyzetjelentésnek, mely a legfelsőbb szlovákiai kommunista pártszerv ülésén hangzott el. E szerint a szlovákiai magyarság körében még elevenen éltek az 1945 utáni meghurcolások és hányattatások emlékei, és erős lehetett az irredentizmus vádjától való félelem is. A pártvezetés a felkelés iránti rokonszenvét lefojtó szlovákiai magyarságnak a hivatalos összejövetelek kikényszerített légkörét is magán viselő magatartását helytállásként, akkori szóhasználat szerint a csehszlovák dolgozó nép erkölcsi-politikai egységének fényes megnyilatkozásaként értékelte. Az akkori helyzet azonban volt annyira ellentmondásos, a rendszer megrögzött híveinek magatartását is beleértve, hogy elmélyültebb, ha még egyáltalán lehetséges, társadalom-lélektani megközelítést és érzékenységet követelne. Annál is inkább, minthogy szlovák történések részéről mutatkoznak leplezetlen kételyek, korabeli jelentések alapján, az ellenállás dél-szlovákiai szellemének dimenzióit illetően.

Külön figyelemre tarthat számot, hogy létezett-e már akkor is úgynevezett magyar kártya, s miként élt azzal a politikai vezetés. Mint összetevő ez nem hiányzott az akkori politika fegyvertárából, de nem olyan mértékben, mint Romániában, ahol ez szabályos magyarüldözéssel, intézménylépítéssel járt együtt. A csehszlovák propaganda a magyar felkelést nacionalista, sovinizta, Csehszlovákia területi épségét veszélyeztető mozgalomnak bélyegezte. Václav Kopecký, a CSKP titkára november 7-i beszédében megpendítette, hogy a „fasiszta bandáknak” titulált magyarországi felkelők „Szlovákia bekebelezésére fenték fogukat”, így természetesen rémhírként rendőrségi és titkosrendőrségi jelentésekben az irredentizmus veszélye is hangot kapott. Ennek mai értelmezése azonban összefügg a szóban forgó

jelentések „forrásértékének” sajátosságaival. Az akkori felfogás szerint a magyar forradalom iránti bármilyen józanabb vélemény eleve a horthysta elemek általi bujtogatásnak számított. Jiří Pernes cseh történész önálló tanulmányban tett kísérletet a belügyminisztérium kerületi szervei által a prágai központnak naponta küldött jelentések elemzésére. Ezek nemcsak rendőrségi helyzetképekre támaszkodtak, hanem titkosrendőrségi besúgóktól és ügynököktől kapott információkat is tartalmaztak. A megfigyelések a magánlevelezések ellenőrzésére is kiterjedtek, a „gyanús” küldeményeket kivonták a postai forgalomból és az „operatív” szervezetek továbbították, ami egyet jelentett a zaklatással. Az úgynevezett irredenta törekvésekről szóló jelzések hírértékére ugyancsak jellemző az a kassai kerületből küldött jelentés, mely szerint november elejéig 43 személyt tartóztattak le azzal az indokkal, hogy „ittas állapotban olyasmiket mondtak, ami Magyarországon van divatban”. Surányból azt jelentették a titkosrendőrök: a szlovák lakosság körében félelmek jelentkeznek, hogy „a magyarok majd vissza akarják szerezni Dél-Szlovákiát”, s hogy a Szlovákiában élő magyarok azzal fenyegetik az áttelepülteket: rossz idők várnak rájuk, ha a magyarok elfoglalják Dél-Szlovákiát. Ilyesfajta jelentésekre támaszkodott aztán az a „nagyvonalú” összefoglaló, mely szerint „a sovinszta beállítottságú magyarok aktivizálása tapasztalható, élénk mozgolódás figyelhető meg a fasiszta Magyarország által korábban megszállt területeken a nyilasok körében.” Ezek az idézetek, amelyek inkább tanúskodnak a korszellemről és rögeszmék meggyökeresedéséről, mint érdemleges valóságtartalomról, mégis, ha fenntartásokkal is, bizonyító anyagként szerepelnek egyes szlovák történelmi reflexiókban. Természetesen volt korabeli hangulatkeltő erejük. De ennek azonban már tágabb, a cseh–szlovák viszonyt érintő összefüggései voltak. Csehországi hangulatjelentések szerint felerősödött a gyanú, hogy a szlovákok az akkori nemzetközi helyzetet kihasználják az elszakadásra. Ennek tápot adott a csehországi szlovákok és magyarok körében feltámadt hazaköltözési szándék. A cseh–szlovák viszonyban meglévő feszültség a legfelsőbb pártszervek szintjén is jelentkezett. Már 1956 nyarán felmerült Szlovákiának az egységes államon belüli helyzete. Szóba került a központi szlovák szervek jogkörének kibővítése, de olyan centralisztikus szellemben, amely szerint a föderáció vagy akár csak az autonómia gondolata burzsoá nacionalizmusnak és államellenségnek minősült. 1956 őszén újabb kampány indult a szlovák értelmiség körében mutatkozó úgymond burzsoá nacionalizmus ellen. A Novotný-féle vezetés az iránta legodaadóbb szlovák tisztségviselőket sem tartotta eléggé alkalmasnak a „helytelen tendenciák” elleni harc folytatására. A szlovákiai vezetés iránti bizalmatlanság jele volt, hogy a prágai központból a kemény sztálini vonal híveként ismert Bruno Köhlert küldték ki az említett, a ma-

gyar felkelés elleni propaganda-hadjárat irányítására, de azzal, hogy „ügyeljen a szlovákiai elvtársakra”. A magyarországi fejlemények azonban átmenetileg háttérbe szorították a szlovákiai értelmiségi ellenzék felszámolását. Az egység és az összefogás demonstrálására volt szükség. S innen eredt a szlovákiai magyar dolgozók általános értelemben, a „kártevők” szűk körét úgymond „kirekesztő” helytállásának kincstári tézise is.

A tágabb csehszlovákiai beágyazottság lépten-nyomon rávetül 1956 októberének szlovákiai magyar kihatására. S ez nem csupán kutatási-módszertani kérdés. A szlovákiai magyar identitás alapjait teszi érzékelhetőbbé. Csak a kisebbségi látószöveget tárgyilagos és széles körű szakkutatással párosító vizsgálódás teheti lehetővé a hiteles és érdemleges szembenállást a többségi közegben jelentkező közömbösséggel, leegyszerűsítésekkel, sokszor akaratlan érzéketlenséggel. De megkívánja ezt a múlttal való szembenézés megszabadítása azoktól a gátló tényezőktől is, amelyek a kisebbségi önvédelem kényszerűségeiből adódtak.

Ne feledjük, hogy évtizedeken át ama „helytállás“-hangoztatás tette lehetővé különböző kisebbségi vívmányok kikényszerítését. 1956 szlovákiai magyar hatása nyilván nem szemlélhető önmagában. Tágabb időszelvény kisebbségi feltételrendszerének összefüggéseibe illeszkedik.

(Új Szó, 1999. október 23.)

Reménysugarak visszfénye – 1968

Kétszínűség vagy kétlelkűség?

Az 1968-as csehszlovákiai reformfolyamat tudományos vizsgálata túlmutat a korabeli csehszlovák–szovjet viszony keretein. Magában foglalja a csehszlovákiai fejlemények elfojtásában részt vett országok belső viszonyainak szerepét, ezeknek a vezetők magatartására gyakorolt hatását is. Ebben a megközelítésben feltárul a szovjet birodalmon belüli mozgástér a maga korlátaival és korlátozott lehetőségeivel együtt.

A fenti szempontok magyarországi vonatkozásait megvilágítani igyekvő szándékkal készült Huszár Tibornak *1968. Prága. Budapest. Moszkva* című könyve, mely a prágai tavasz harmincadik évfordulójára jelent meg, s úgy tűnik, talán a nyelvi korlátok miatt kissé elkerülte a cseh, szlovák és orosz szakmai körök figyelmét. Pedig a feldolgozás alighanem a témakör kutatásának igencsak kiemelkedő hozadéka, s rászolgál a szlovákiai magyarság külön figyelmére is, minthogy a kisebbségekkel kapcsolatos, eddig ismeretlen, illetve kevésbé ismert korabeli mozzanatokra is kiterjed.

Nem egészen kétszáz nap történetének rekonstruálására vállalkozott a szerző, ahogy azt a könyv bevezetőjében írja. Ennek középpontjában Kádár János személye és korabeli magatartása áll. A szerző a legfelsőbb magyar pártvezetés anyagainak, a Kádár-titkárság dokumentumainak, a Brezsnyevvel folytatott gyakori telefonbeszélgetésekről készült feljegyzéseknek a tükrében igyekszik feltárni, miként helyezkedett „abban a pókerjátzmában, amelyet hűvös tárgyilagossággal szokás »csehszlovák ügynek« nevezni”. Egyébként a Huszár Tibor által felhasznált, jórészt ismeretlen dokumentumok arról vallanak, hogy az iratok kezelésében a Kádár-titkárságon példás rend és nyilván a Kádár részéről is tanúsított fegyelem uralkodott. Szinte minden lényeges megnyilatkozásról készült feljegyzés.

A Huszár Tibor által készített személyiség- és magatartásrajz bizonyos fókig válasz azokra az új keletű állításokra, hogy Kádár 1968-ban kétszínűen viselkedett: miközben odahaza és a Dubčekkel fenntartott kapcsolataiban a csehszlovákiai reformtörekvések támogatójaként lépett fel, a brezsnyevi csehszlovák kamarilla köreiben a katonai beavatkozás szorgalmazói közé tartozott.

Huszár Tibor Kádárról kialakított személyiség- és magatartásképe a kétszínűség fogalmának értelmezésére hívja fel a figyelmet. Nem hagy kétséget afelől, hogy mai szemmel, mai demokratikus jogállami szempontokat egyszerűen visszavetítve a múltba Kádár végül is a moszkvai birodalmi ér-

dekek kiszolgálójának minősül. Ám személye nem függetleníthető az akkori helyzettől és körülményektől. Rendkívül érzékletes látóképet ad Kádár kétlelkűségéről, ami viszont már egy más személyiségjegye. Végigkíséri, ahogy Kádár előélete és a változások iránti érzékenysége mind élesebben megütközött egymással. Huszár Tibor Kádár meggyőződésével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy ez alatt nem messianisztikus hitet kell érteni. A hatvanas évek Kádár Jánosában a szépség és illúzióvesztés társult az elvhűséggel. Érzékelté azt, hogy a szovjet szövetségi rendszert nem lehet a régi módon fenntartani. Felismerte a külgazdasági kapcsolatok fontosságát, a sokoldalú külpolitikai nyitást elkerülhetetlenségét. Nyilván önnön 1956-os szerepéből is vont le tanulságokat a társadalmi mozgástér nemzeti sajátosságait illetően. Mindez abban a hasonlatban foglalható össze, melyet a szerző az elmélyült munkát jellemző tudományos nyelvezet szöveggörnyezetében sem tartott stílustalannak, hogy tudniillik Kádárt zavarta: miért kell Pesten is kinyitni az esernyőt, ha Moszkvában esik az eső. Tehát miközben megpróbált keresni a „marxista–leninista szent könyvben” megkövetelt modelltől némileg elrugaszzkodó megoldásokat, elvi okokból és reálpolitikai megfontolásokból a Szovjetunió elkötelezett szövetségese maradt. A kettő, szüntelen megütközése ellenére kiegészítette egymást, sőt egybefonódott épp az 1968-as nyári pálfordulásakor, amikor a szovjet beavatkozási előkészületek operatív szakaszukba jutottak. Kádár ráébredt, ha továbbra is ragaszkodik bizonyos különutassághoz, szembekerül a Szovjetunióval, s elvész a magyarországi reformigyekezet minden zsengeje, beleértve azt a viszonylag szabad légkört is, amelyről az járta, hogy „mi vagyunk a legvidámabb barakk a lágerban”.

Ez a kádári képlet 1968 kapcsán tulajdonképpen nem ismeretlen. Huszár Tibor viszont rendkívül minuciózus elemzéssel teszi szemléletessé. Képes érzéklni és kitapintani a kádári magatartás szinte minden rezdülését. Sokszor félmondatokból tud levonni ugyancsak messzemenő következtetéseket. Az ilyesfajta vizsgálódás tükrében megelevenedik a kádári taktikázás, a brezsnyevivel és a magyar politikai vezetéssel szembeni ravaszság egész eszköztára. Emberközelbe kerül nemcsak az, hogy miként igyekezett óvni szűk mozgástérét a külső nyomással szemben, hanem az említett belső, meggyőződéséből adódó korlátainak egész hatásmechanizmusa is. Tehát azoknak a helyzeteknek egész sora, amikor önmaga is elbizonytalanodik, látva: a csehszlovákiai reformfolyamat a rendszer olyan átalakításához vezet, ami számára annyit jelentene, hogy valójában azonosulnia kellene a magyar '56 demokratikus forradalmi voltával.

Ennek kapcsán kiváltképp érdekes, hogyan viszonyult valójában Kádár ahhoz a cikkhez, mely a *Literárni listy*-ben 1968 nyarán „rehabilitálta” Nagy Imrét. Egyes eddigi történelmi és levéltárosi megnyilatkozások szerint az er-

re vonatkozó adatok szétszórtak, nem adnak lehetőséget egyértelmű jellemzésre. Nos, ha arról van szó, hogy az egyébként is zárkózott Kádár miként élte ezt át, a megállapítás valószínűleg helytálló. Huszár Tibor csak sejteti, hogy a cikk Kádárt valószínűleg felkavarta. De ami magát a nyilvános reagálást illeti, Huszár Tibor könyvéből kiderül, hogy Kádár a szóban forgó cikkel kapcsolatban nagyon is határozottan állást foglalt a központi bizottság ülésén, élesen elítélve azt: „...most éppen a múlt héten ott megjelent egy cikk a *Literární listi*, vagy *Novi(!)* c. hetilapban, egy jó piszok és aljas, szerintem provokációs célzatú cikk, ahol Nagy Imre halálának évfordulójáról írnak.” Huszár Tibor úgy véli, hogy a cikk megjelenése nyilván megterhelte Kádárnak a Dubčekhoz való viszonyát, de nem osztja azt a véleményt, hogy tulajdonképpen innen eredeztethető Kádár magatartásának megváltozása. Kádár ekkor még továbbra is úgy vélekedett, hogy ugyan a csehszlovákiai fejleményekben megszapordtak a szocialistaellenes jelenségek, de úgymond az ellenforradalom nem kerekedett felül, s a magyar párt nem kíván beleszólni a csehszlovákiai események alakulásába. A Nagy Imre-cikk kapcsán is igyekezett elkerülni a nyilvános polémiát, és a csehszlovák vezetésnek küldött levelében is annak adott hangot, hogy csehszlovák részről lépjenek fel a Nagy Imre-cikk ellen. Egyébként a szóban forgó központi bizottsági ülésen jelentette ki Kádár először: ha tényleges ellenforradalmi helyzet alakulna ki Csehszlovákiában, akkor két kézzel megszavazná a megszállást. De Huszár szerint ezt a kádári „rendíthetetlen internacionalista” megnyilatkozást nem a *Literární noviny*ben megjelent írás motiválta.

A Nagy Imre-cikk kapcsán talán szenzációként is hathat, ami már korábban és egyéb kiadványokból sem volt teljesen ismeretlen, hogy az egyébként moszkovita Jozef Lenárt az egyik csehszlovák–magyar üzenetváltás során a magyar ügyvivőnek ugyancsak magyarázkodott, amiért a cikkekre a vezetés nem reagált, s kibuggyant belőle: már azt is fontolgatták, hogy erre a pozsonyi *Új Szót* kéri fel. De Huszár Tibor könyvéből ennél nagyobb horderejű, a kádári vezetésnek a szlovákiai magyarságot érintő magatartására is fény derül.

Kádár a Nagy Imre-cikk ügyében a csehszlovák részről jövő elítélést szorgalmazta, hogy ezzel, szavai szerint elejét vegyék egy „meggondolatlan vitának”, a csehszlovákiai nemzetiségi problémákkal kapcsolatban. Ehhez folyamodott a Nagy Imre-kérdés felvezetőjeként a központi bizottság ülésén. S mindaz, amit a magyar kisebbség helyzetével összefüggésben mondott, végső soron és végkicsengésében annak rovására történt. Kitért a dél-szlovákiai állapotokra, a szlovák–magyar ellentétek kiéleződésére, ami úgymond el nem fogadható elképzeléseket is felvet. „Pl. a magyarok részéről felmerült olyan követelés, hogy Dél-Szlovákiában legyenek kizárólag magyar járások. Ennek értelme az – bár nincs kimondva –, hogy a szlo-

vákokat ki kell telepíteni. Azt nehéz elképzelni, hogy Csehszlovákiában és Szlovákiában valamilyen járásból kitelepítsenek szlovákokat azért, hogy ott tiszta magyar járasok legyenek és ehhez hasonlók. És persze a munkaidő után most már olyan jelszavakat is írogatnak, hogy vissza Magyarországra, meg hogy mi nem írtuk alá a trianoni szerződést és így tovább.”

Megdöböntő a korabeli kádári értelmezés torzítóan leegyszerűsítő volta, még a korszellem minden ideológiai egyoldalúságából fakadó jelenség-érzékelés és felnagyítás ellenére is. Önkéntelenül is kérdések egész sora vetődhet fel. Mindenképpen érdekes lehet, hogy a fenti megítélés csak Kádár látásmódját tükrözte-e, avagy a magyarországi egész pártvezetés is hasonlóan vélekedett? De még inkább okot adhat a töprengésre, hogy milyen és honnan jövő információk alapján alakult ki Kádárban a reális dél-szlovákiai helyzetet, a szlovákiai magyarság akkori magatartását hihetetlenül elferdítő kép? Igaz, kívülállóok számára a szenvedélyek akkori fellángolása csábíthatott a magyarellenes akciók és a kisebbségi védekező, érzelmi töltésében természetesen szintén hatáskeltő megnyilvánulások egy kalap alá vételére. De a szlovákiai magyarság a Csemadok 1968-as márciusi állásfoglalása mögé felsorakozva a kisebbségi öngazgatásnak olyan modelljéért szállt síkra, amelynek alapelveit már korábban a reformszemléiségű szlovák pártértelmisség köreiből is megértéssel fogadták. Az etnikai szempontokat is figyelembe vevő területi-közigazgatási beosztás szorgalmazása pedig magában foglalta a Dél-Szlovákiában élő szlovákok esetleges diszkriminálásának kiküszöbölésére irányuló biztosítékok beépítésének elvi követelményét is. A dubčeki, jobban mondva, a szlovákiai pártvezetés jó része azonban 1968 tavaszán és nyarán a Csemadok-tervezetet nem merte egyértelműen és nyilvánosan pártfogásába venni, ami okot adott a gyanúra és aggodalomra, hogy szlovákiai magyar népmozgalmi nyomás nélkül a cseh-szlovák föderatív államjogi átalakulás végül is megkerüli a kisebbségek jogállásának rendezését. Így a határozott kiállítás, ahogy azt a későbbi fejlemények sok tekintetben igazolták, ugyancsak helyénvaló volt. Enélkül aligha került volna sor olyan nemzetiségi alkotmánytörvény elfogadására, mely ha ugyan az eredeti ígéretekhez képest megcsonkítva is, de elismeri a nemzetiségek közösségi mivoltát és a nemzetiségi kapcsolatokat irányító sajátos szervek és intézmények létrehozásának jogát. Ami pedig a szélsőséges magyar megnyilvánulásokat illeti: ezekről ma, amikor a korabeli titkosrendőrségi jelentések is hozzáférhetővé válnak, kiderül, hogy mennyire periferikus jelenségek és esetek voltak.

De vajon kapott-e Kádár a szlovákiai magyarság helyzetéről ilyesfajta tárgyilagos jelzéseket? Vajon kik tájékoztatták környezetét, netalán őt magát a szlovákiai magyar elit köreiből? S milyen magatartást tanúsítottak e téren azok a nem jelentéktelen posztot betöltő funkcionáriusok, akik a má-

sodik világháború után Csehszlovákiából kerültek a magyarországi közéletbe, és szoros rokoni és egyéb kapcsolatokkal rendelkeztek. S végső soron milyen befolyást gyakoroltak Kádárra és közvetlen környezetére a Csehszlovákia-szakértők és a tanácsadók? Huszár Tibor könyvének szóban forgó fejezete, a terjedelmes Kádár-idézetekkel együtt azért némi támponttal szolgál a kádári véleményalkotás lehetséges forrásait illetően, amikor Kádár utal arra, hogy a budapesti látogatás során a csehszlovákiai delegációval beszélgetve korabeli, a sajtóban nemzetiségi színezetet kapott kocsmai verekedésekre is kitértek. Kádár központi bizottsági felszólalásában ez így szerepelt: „Valami hurkabélen összevesztek vagy mi az isten. Az egyik hentes volt, a másik disznót ölt.” Így hát ugyancsak gyanítható, hogy Kádár eleve hitelt adott az egész problémakör csehszlovák részről jövő felszínés, sőt alighanem célzatos beállításának. S ez csak további kérdéseket vethet fel. Talán maga Dubček, netalán a szlovákiai vezető titkár, Bifak állt elő ilyesfajta magyarázatokkal, miközben azt ígérték, hogy a nemzetiségi kérdés marxista-leninista megoldásán fáradoznak. S ez Kádárnak elég volt ahhoz, hogy magyar részről nagyvonalúságra szólítson fel. Kár, hogy Huszár Tibor oknyomozásainak sokszor szinte a titkosírás megfejtésének leleményeire emlékeztető izgalmas elemzéseire erre nem térnek ki. Igaz, munkájában utal arra, hogy elképzelései között szerepel a kádári döntéshozatal és információs háttér szociológiai vizsgálata. Ennek során minden bizonnyal eme szlovákiai magyar hatáselem felfejtésére is sor kerül.

Kádárnak a szlovákiai magyarságot érintő megnyilatkozásai azonban a dubčeki reformpolitikához és egyáltalán a Csehszlovákia-problémához való viszonyulása szempontjából is fokozottabb figyelmet érdemelne: 1968 nyarán Ladislav Novomeský az *Új Szó* számára, Fónod Zoltánnak adott interjújában szó szerint idézte Kádár Jánost, aki a szlovákiai magyarság kötelessége és érdekeként a nemzetiségi kérdés szocialista megoldásának támogatását jelölte meg, arra szólítva fel, hogy tömörüljön Csehszlovákia Kommunista Pártja köré. Vagyis a dubčeki politikát támogassa. De gondolt-e erre Kádár János, amikor 1968 júniusától, a már említett okok és tényezők összehatásaként megváltozott a csehszlovákiai helyzettel kapcsolatos álláspontja? Felvetődött-e benne, hogy az augusztusi beavatkozás utáni helyzet miként érinti majd ezt a közösséget, annak belső megtartó erejét? A kérdés azért merül fel, mert Huszár Tibor a kádári magatartás egész természetrajzát feltárva kimutatja, hogy a helyzettel végül is megalkuvó Kádár ezután sem vesztette el teljesen problémaérzékenységét. Már közvetlenül a csehszlovákiai bevonulás után – amelyben egyértelmű bűnrészeség terheli – az intervencióban részt vett országok pártküldöttségeinek összejövételén, az MSZMP számára készített beszámolójának tanúsága szerint, Kádár a katonai közigazgatás bevezetését kilátásba helyező módo-

zatok helyett az augusztus 21-e előtti csehszlovákiai hatalmi felálláshoz való visszatérést szorgalmazta. Pár hónappal később, 1968 decemberében a KGB akkori elnökével, Jurij Andropovval folytatott beszélgetése során a csehszlovákiai ügynevezett konszolidációs forgatókönyvvel kapcsolatban, amelynek alapelveivel egyetértett, bíráló megjegyzésekkel illetve a külső gyámkodás politikáját. Türelem és önkontroll szükségességét emlegette. „Ne törekedjünk arra, hogy a csehszlovákok minden kérdést hajszálra a mi elképzeléseink szerint oldjanak meg” – mondta Kádár a Huszár Tibor által „politikai hiénaként” aposztrofált pártbürokratának. De vajon eszébe villant-e, hogy e követelmények hiánya mit jelent többség és kisebbség viszonylatában, milyen rombolást idézhet elő a kisebbségi közösségen belüli emberi és szellemi értékállományban? Jó lenne tudni, hogy kapott-e hiteles tájékoztatásokat erről, amikor ez bekövetkezett, s miként értelmezte ezeket Kádár János? Mert végül is a kádári pártvezetés jóváhagyása nélkül aligha történhetett volna meg az 1968 után félreállított szlovákiai magyar kisebbségi politikusok egyfajta magyarországi pártfogásba vétele.

Mindezen kérdések megvilágítása szervesen illeszkedhet Huszár Tibor kutatásainak kilátásba helyezett továbbfolytatásába, egy olyan, szinte úttörő jellegű módszer kimunkálásába, mely a posztisztváni döntéshozatal mechanizmusának feltárásával joggal tarthat igényt nemzetközi szakmai elismerésre. Miközben, kiváltképp a szövegértelmezés szinte filológiai találgatásával, személyiség-, valamint társadalom-lélektani érzékenységgel a kisebbségkutatás számára is útmutatásként szolgálhat.

(Új Szó, 1999. augusztus 20–21.)

Fiatalos előrelátás

Hadd fiatalodjak! – mondja az idősebb ember a fiatalok, főleg más neműek társaságában. Az ilyesfajta óhajnak, úgy tűnik, alighanem hangot adhatnának a mai szlovákiai magyar szellemi élet derékhadában azok, akik már túl vannak az ötödik ikszen, és inkább a hatvan felé közelednek. Persze nem a közmondás eredendő értelmében. Inkább annak szükségét érezve, hogy szembesüljenek egykori önmagukkal, mondjuk, harminc évvel ezelőtti nézeteikkel és, milyen furcsa ezt kimondani, akkori fiatalos, de távolba tekintő bölcs élelátásukkal. 1968 nyarán Dél-Szlovákiában a magyar fiatalság élen járt a kisebbségi jövőalakítás tartós szegletköveinek, ha nem is lerakásában, de helyük kijelölésében. Ilyen elszántsággal tartotta meg Keszegfalun a negyedik nyári ifjúsági találkozót a szlovákiai magyar ifjúsági

klubmozgalom. Sajátos képződmény volt ez a klubmozgalom, mely a pozsonyi magyar főiskolások 1964-ben megalakult József Attila Ifjúsági Klubjának kezdeményezésére bontakozott ki. Hivatalosan ugyan a Csemadok égisze alatt tudott működési keretet teremteni, de megőrizte függetlenségét és önállóságát. Igaz, szemet is szűrt a Csemadok vaskalapos kádereinek, s az 1966-os XIII. országos közgyűlésen a vezetés támadást intézett a kluboknak melléklet formájában fórumot biztosító *Népművelés* című lap főszerkesztője ellen, ami gyakorlatilag a klubmozgalomra is kemény csapást mért. Viszont a mozgalom két képviselőjének felszólalását a hallgatóság tapsviharral fogadta. A vereség csak átmeneti volt. 1968 januárját követően a prágai tavasz szárnyakat adott a gomba módra szaporodó magyar ifjúsági klubok közéleti térfoglalásának. Amikor a Csehszlovák Ifjúsági Szövetség határozatot hozott a szervezet monolit egységét megtörő rétegszervezetek létrehozásáról, s a magyar CSISZ-tagok javaslatot terjesztettek elő önálló magyar ifjúsági szervezet megalakítását szorgalmazva, a klubmozgalom teljes mellszélességgel sorakozott fel a kezdeményezés támogatására. Sőt! Egykettőre átvette az irányítást. S a létrejövő szervezet programja és alapszabályzata, harminc évvel ezelőtt, a keszegfalui negyedik nyári találkozón nyerte el végleges formáját. „Bámulatosan rövid idő, négy év alatt jutott el egy mozgalom a szervezetté válásig” – írja Varga Sándor az akkori szervezkedés vezető alakja abban az előadásában, mely még 1989. november 18-án, tehát épp a rendszerváltás küszöbén hangzott el Vág-sellyén, *A csehszlovákiai magyar értelmiségi lét* című tudományos tanácskozáson. A dolgozatot később a *Regio* című kisebbségtudományi szemle is közzétette. Varga Sándor a csehszlovákiai magyar hagyományrendszer egészébe illeszkedő, tehát az ifjúsági mozgalmon túlmenő helyet keresett annak a reformmozgolódásnak, mely a keszegfalui táborozáson fontos magaslatoakra emelkedett. S ebben minden valószínűség szerint igaza van. Persze ma már a nemzetiségi alapon végbemenő civil szervezkedés magától értetődő. De Keszegfalun, a Vág-parti legelőn felütött sátoztáborban olyasmis is történt, ami mindmáig teljesületlen egyetemes magyar kisebbségi igénynek ad hangot. Az *Irodalmi Szemle* 1968-as nyári dupla számában, amely már az augusztusi jégverés után jelent meg, napvilágot látott a keszegfalui 4. nyári ifjúsági találkozó résztvevőinek a felhívása, melyben egy olyan folyóirat létrehozását javasolták, ahol a magyarországi, erdélyi, jugoszláviai, kárpát-ukrajnai és csehszlovákiai magyar irodalmi alkotások egymás mellé kerülhetnének, s így ízlések, vélemények és nézetek szembesülhetnének. Ma már a kisebbségi irodalmakat gyakorlatilag több mint félszáz magyar folyóirat vallja magáénak. De az irodalmon túlmenő kisebbségi együttgondolkodás szüksége ugyancsak időszerű. A kisebbségközi kapcsolatok egybefonása ugyanis az anyanemzethez való kötődés szála-

it is szorosabbra fűzi. Mintha erről az alapvetően szellemi tartományban zajló kapcsolatépítésről megfeledezni látszanának a politikai célszerűség szorításában élő politikusaink, akik közül többen ott voltak huszonévesen a keszgefalui táborban. Talán mégiscsak jót tenne az említett közmondásban rejülő buzdítás.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1998. július 14-én)

A kisebbségi politikai vicc mint önazonosság

Az újévi jókívánásokhoz, harminc évvel ezelőtt, ha ismerősök összefutottak, elválaszthatatlanul hozzátartozott, hogy valaki közülük rákérdezen: ismered a legújabb szlovákiai magyar viccet? Mindenki tudta, mi következik majd, mégis valahogy illett úgy tenni, hogy szinte már nem bírnak a kíváncsisággal. A vicc, amelyből végül is egyfajta szlovákiai magyar társasági rituálé lett, ahhoz a tényhez kapcsolódott, hogy a csehszlovák föderáció kikiáltása után megalakult szlovák kormánynak tárca nélküli minisztere lett Dobos László, aki ebbeli minőségében felügyelte a kormány szintén újdonsült nemzetiségi titkárságát, amelynek élére Tolvaj Bertalan került. A vicc pedig úgy hangzott, hogy miért nincs Dobosnak tárcája: mert tolvaj a titkára. Ez az ismeretlen szerzőtől származó szellemesség az *Új Szó* politikai kommentáríróit is megihlette, akik az első szlovákiai magyar politikai viccnek minősítették. Nos, ha abból indulunk ki, hogy a politikai vicc rendszerint a társadalom nagyobb részénél visszhangra talál, akkor a megállapítás alighanem helytálló volt, hisz kávéházakban és kocsmákban, értelmiségi összejöveteleken és háziasszonyok tereferéin egyformán sikert aratott. De hogy igazi politikai vicc volt-e, az már kérdés. Hiszen hiányzott belőle e műfaj sava-borsa, az alul levőknek, a kisebbségeknek a hatalom és annak képviselői felé irányzott, elevenbe vágó nyílvevője. Alighanem a kisebbségi közösségi önmagára ébredés egy sajátos megnyilatkozásáról volt szó, egy reményekkel és várakozásokkal teli légkörben. A visszafogottság szelídségében mintha csak ott érződött volna a kisebbségi-közösségi drukkos állapot, a szorongó izgalom, csakhogy sikerüljön nekik helytállni, elérni, kiharcolni valamit a szlovákiai magyarság számára. S talán innen eredt, hogy ez a vicc, ha tovább élt is a köztudatban, mint ami e műfajnak általában megadatik, végül is hónapok múltán feledésbe merült. Kiderült, hogy a szovjet tankok árnyékában nincs esély jogok és vívmányok kiteljesedésére, azok korlátozása és visszaszorítása következik. S ez együtt járt az állítólagos első szlovákiai magyar politikai viccet éltető remények kihalásával.

A politikai viccet helyzetek szülik. Harminc évvel ezelőtt a változásokba vetett hit kölcsönzött szinte egyetemes közösségi hatóerőt a viccé kerekedett játékos név- és fogalompárosításhoz, mely mögött a kisebbségi azonosságtudat élményszerű megélése munkált. S talán ez a tény valahogy elfeledtette, hogy a kisebbségi lét nem nélkülözte korábbi időkben sem a politikára, de főként magára a léhelyzetre reagáló humort, ami azonban megmaradt a politikával közvetlenül érintkező szűkebb társadalmi közegben. A két háború közötti időkben lapok hasábjain is napvilágot látott az az apokrif történet, mely szerint a szlovákiai magyarság vezéralakjának számító Szüllő Gézának egy fiatal jogász borközi állapotban feltette a kérdést: Géza bátyám, tudom, hogy feldühítelek, mégis megkérdem, mit tennél, ha Benešék visszaadnák a Csalóközt? Mire a szópárbajokban felülmúlhatatlan pártkorifeus a legnagyobb lelki nyugalommal kijelentette: az nagy baj lenne, öcsém, mert én akkor elveszteném a kenyereimet. Ez idő tájt a saját soraikba irányzott viccek iránt még a kommunista pártban is mutatkozott hajlam. A spanyol polgárháború kitörése idején Lőrincz Gyula azzal a párt megbízatással utazott Párizsba, hogy festői ihletet merítve egyben közreműködjön a nemzetközi önkéntesek Spanyolországba való afféle féllégális kijuttatásában. Egy alkalommal, amikor a svájci-francia határon levő fogadóban éppen egy frissen érkezett magyar csoport ügyeiben intézkedett, egyszer csak arra lett figyelmes, hogy e jövődöbéli interbrigadisták ugyan csak emelkedett hangulatba kerültek, a fogadóban tanyázó örömlányok vendégszeretetét élvezve, akik nemcsak a mulatozás számláját állták, hanem, tudva e legények küldetéséről, ingyen ágybeli szolgáltatásaikat is felkínálták nekik. A történet híre természetesen Pozsonyba is eljutott, és féllegalitás ide, féllegalitás oda, közszájon forgott a kávéházi asztaloknál politikai különbség nélkül információt cserélő újságírók körében. Ám ez a sztori önmagában nem maga a vicc. Viccet az élet, az 1970-es évek úgynevezett konszolidációs viszonyainak képtelenségei csináltak belőle. Lőrincz Gyula ezt a történetet megírta egy készülő visszaemlékezés-kötetbe, de azt, szinte már a nyomást leállítva a magát Lőrincz Gyula felett is illetékesnek érző pártfunkcionárius utasítására ki kellett hagyni belőle.

A szlovákiai magyarság úgy, mint harminc évvel ezelőtt, fordulatot ígérő légkörben lépett az új esztendőbe. Vajon ez a reményekkel teli helyzet szül-e az immár a kormányhatalom sáncaiba bekerült saját reprezentációjával szembeni politikai viccet, ami a demokrácia közepette talán már nem nélkülözi majd az elevenbe vágó iróniát sem? Vagy talán egyelőre az is megteszi, ha utalunk a bölcs népi szólásmondásra: hát mi is a jobb és a könnyebb, urak: kintről ugatni vagy bentről morogni?

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1999. szeptember 15-én)

Nosztalgia és gyanakvó szűkkeblűség

Mit jelentett a közös állam

Szemünk előtt utalta a levéltári források közé az élő tudományosság számos vállalkozását egyes közép- és kelet-európai államalakulatok felbomlása, osztódása. Életrajzi lexikonsorozatok maradnak többek között befejezetlenül. Hisz létalapjuk szűnt meg: nincs szükség arra az állameszmére, amely megjelenésüket és szerepüket indokolta. De kérdés, hogy a bennük felhalmozódott ismeretanyag már eleve holt adattárrá változik-e. Vajon nem szabadítanak-e fel az új körülmények között is hatni képes érvényes szellemiséget?

Ilyesfajta töprengésekre készítet a pozsonyi Milan Šimečka Alapítvány egyik, a cseh–szlovák viszonyinak szentelt kutatási programja is. Persze, nem lexikonszerkesztésről van szó. A kezdeményezők egy olyan módszerhez folyamodtak, melynek nincsenek kiérlelt hagyományai térségünkben. A Nyugaton meghonosodott oral historyval, a szóbeli történelemidézés alkalmazásában rejlt lehetőségekkel élve próbálják megvilágítani a cseh–szlovák kapcsolatok alakulását.

Nem kifejezetten újszerű lelemény az oral history eszköztára. Tulajdonképpen párosítja a vallomások szabad felszínre törését azzal az ankét-szerűséggel, mely átgondolt kérdésekkel szab olyan irányt a beszélgetéseknek, hogy azok tágabb összefüggések megvilágítását is szolgálják. Az igazi eredetiség abban rejlik, hogy az emberek tulajdon történelemfelfogásáról, a történeti fejlemények értelmezéséről nyújt képet, miközben egy sajátos egyéni és közösségi értékrend is feltárul. Az eseményeket átélt résztvevő nemcsak tanúságot tesz, értelmezi is önmagát és a megélt történelmet. „Meg kell adni az embereknek a saját történelmükhöz való privát jogot” – fogalmazódik meg jelszerűen az oral history mibenléte. S ezzel a hagyományos dokumentumok forrásértékén túlmenő használhatóságra tesz szert, és a társadalmi élet feszültségterhes lüktetésével is érintkezést talál.

Sajátosan kapcsolódott össze ez a kettős szerep az 1956-os események megvilágítására létesült magyarországi oral history munkacsoport törekvésében. A 80-as évek közepén indult ellenzéki, de megtűrt kezdeményezés a Soros Alapítvány támogatásával az elhallgatott tények felderítésére irányult. A hazai és külföldön élő korabeli résztvevők megszólaltatása már önmagában, publicitás nélkül is része lett a társadalmi mozgásnak: a magyarországi '56 átértékelésének elősegítésén túl a közhangulat alakulásában is közrejátszott.

De milyen célrendszerhez igazodik a Šimečka Alapítvány kezdeményezése? Időszerű kérdésekre választ keresve adódott a téma és fogant a szándék, s vette kezdetét a gyűjtőmunka 1992 szeptemberében, még a közös állam fennállása idején. A vállalkozás elindítói ugyanis számoltak a további állami együttélés bizonyos kilátásaival, ahogy az kiderült Zuzana Fialovának a *Sociológia* című szaklapban megjelent ismertetéséből. Értelemszerűen nem kifejezetten a történelem fehér foltjainak a feltárása, hanem sokkal inkább a cseh–szlovák viszonytal kapcsolatos történelmi tudat feltérképezése volt a cél. Így ehhez a megközelítéshez szinte eleve pótolhatatlanként kínálkozott az oral history mint módszer. Ennek révén tűnt legvalószínűbbnek, hogy sikerül kihámozni Csehszlovákia történetének egy alternatív képét, ahogy ez nemcsak az emlékezetben él, hanem emberi tapasztalatokban és magatartásokban is tükröződik. Végző soron az volt a kérdés, hogy milyen mentális háttérrel és erőforrással rendelkezik a cseh–szlovák viszony jövőbeli alakulása.

Ma, a megváltozott körülmények között, amikor az egész anyaggyűjtés (300 beszélgetés) még feldolgozás alatt áll, nyilvánvaló, hogy a végeredmény már csak múlt idejű lehet, az értelmezés csak egy adott időkeretre korlátozódhat. Az említett cikk szerint az eredeti elképzelés fő gondolata úgy módosul, hogy: mit adott (és mit nem adott meg) a közös államon belüli együttélés. Nos, ez az utólagos beállítottság korántsem nélkülözi az időszerűséget. Továbbra is ott vibrál benne – az oral historynak megfelelően – a történelem felidézését átható közvetlenségnek, a szűkebb és tágabb közzel kialakuló áramkörnek az igénye. Bármennyire furcsán hangzik is, szellemi izgalmat a feldolgozás úgy hozhatna, ha az akkori vallomások kiegészülnének, sőt szembesülnének a megszólaltatottak mai látásmódjával, beleértve a korábbi nézetek önnön megítélését is.

Nem tudom, szerepelnek-e a beszélgetésalanyok között szlovákiai magyarok is. A továbbgondolásra azért mindenképpen megvan az ok. Talán az egyetemi szakdolgozatok jelenthetnék a legjárhatóbb utat szűk körű, de azért modellértékű dél-szlovákiai magyar személyeket faggatva. Vagy talán a kisebbségi önismeret érzéketlen maradhat az iránt, hogy nekünk, szlovákiai magyaroknak mit adott (s mit nem adott meg) a már nem létező, 76 évvel ezelőtt létrejött Csehszlovák Köztársaság? Persze igaz, hogy a kisebbségi léthelyzet jövőbe tekintést kíván, de azért nem mindegy, hogy milyen történelmi tapasztalatokra és azokból levont következtetésekre építve.

(Új Szó, 1994. október 28.)

Volt egyszer egy republika...

Ez a kissé kesernyés, nosztalgikus fordulat jut eszünkbe, ilyenkor, azon a napon, amely egykor itt, Szlovákiában is államünnep volt. A közös csehszlovák állam megalakulásának napja. Egyfajta nosztalgias sóvárgás, vágyakozás valami távoli, elveszett múlt után. Ezúttal azonban talán mégsem egészen erről van szó. Nem az áhítozás jelenik meg a lélek belső rezdüléseiben, hanem valamiféle önkéntelen kényszer az egybekacsintásra: amit közösen átéltünk, egyszerre szertefoszlott, s szinte csak futó emlék már. Persze vannak, akikben erősebb a volt állami együttélés megszűnésével nehezen megbékülni akaró és tudó, szinte fájó nosztalgia. Ők azok, akik minden évben összegyűlnek a pozsonyi Duna-parti, sok vihart megélt oroszlános emlékműnél. Így történt ez tavaly is, a kerek nyolcvanadik évforduló alkalmából. S itt derült ki, hogy a nosztalgia valójában a lelkekben lezáratlan múlt. Márpedig a múlt közös értékeinek józan, illúziómentes keresése nélkül a múltkép sem lehet egészséges. Valóban, tavaly ott a hely méltósága sem kívánta meg, hogy az egymást váltó felszólalók többsége, szlovákok és Szlovákiában maradt csehek a múltat olykor történelmietlenül eszményítsék, és azt meg is csonkítsák. Mert ha voltunk is ott páran szlovákiai magyarok, keserűen kellett tudomásul vennünk, hogy rólunk, a most már szlovákiai magyarságról egy szó nem sok, annyi sem esett. Mennyire feledésbe merült, hogy rövid ideig, a Csehszlovák Köztársaság megalakulás után Masaryk elnök még azon is elgondolkodott, hogy vajon nem születhetne-e egy olyan közös himnusz, amely egymás iránti kelendő tiszteletadással kifejezné az új állam valamennyi népének együvé tartozását. Az ilyesfajta gondolatok azonban csak a következetesen demokratikus egyetemi tanár, Emanuel Rádl fejében öltöttek határozott formát, aki meggyőződéssel kimondta, leírta és hirdette, hogy a kisebbségi sors trauma, amit a többségi nemzetnek beleérzéssel kezelnie kell, nem pedig örökké és mindenben egy általa megkövetelt államhűséget kérni számon. Emanuel Rádl számára természetes volt, hogy a kisebbségi lét csehszlovákiai beágyazódása együtt jár az anyanemzethez való szoros kötődéssel. De vajon tudták-e azok a szlovákiai magyarok, akik a második világháborúban azzal az elszántsággal jelentkeztek a csehszlovák katonai egységbe, hogy életük feláldozásával segítsék egy új, demokratikusabb köztársaság felújítását, mi vár a háború után, otthon kisebbségi közösségükre? S vajon sejtették-e, amint az mára bizalmas belső dokumentumokból kiderült, hogy feletteseiknek mennyire nem tetszett: a csehszlovákiai magyarok a köztársaság mellett kiállva sem tudnak megszabadulni a magyar együvé tartozás tudatától.

Kisebbség és többség a Csehszlovák Köztársaság több mint hét évszázados fennállása alatt sebeket kapott és sebeket adott egymásnak. Mindez már történelem. Ne feledjük, rövidesen a dél-szlovákiai gimnáziumokban leérettségiznek azok az évfáratok, amelyek már iskolásként egy szomszéd ország útleveles ellenőrzéseit megélve jártak, ha egyáltalán jártak a száztornyú arany Prágában. Ők már érzelemmentes tiszta képet akarnak a múlttól. S vajon képes-e a mi nemzedékünk ilyen kimunkálni? Felmutatni, hogy a Csehszlovák Köztársaság két utódállamának népei mivel gazdagították egymást, s mivel tudják gyarapítani egymás értékeit, az európai betagozódás útján. Nem nosztalgikusan, hanem egészséges önértéktudattal kell kimondanunk, akár ama Duna-parti emlékmű előtt is: volt egyszer egy republika.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1999. október 28-án)

Az együvé tartozás – egyenrangúság

Amikor hét évvel ezelőtt a pozsonyi vár lovagtermében a Szlovák Nemzeti Tanács és a szlovák kormány elnöke aláírta a Szlovák Köztársaság Alkotmányát, az ünnepi külsőségeket a szlovák nemzeti szimbólumok meghatározó jelenléte uralta. Érthető, hiszen a Szlovák Köztársaság alkotmányának elfogadására olyan helyzetben került sor, amikor a cseh és a szlovák reprezentáció közötti politikai egyezkedés arra a pontra jutott, hogy elő kell készíteni a cseh–szlovák állami szétválás véghezvitelének békés, legális útját. Így az akkor elfogadott alkotmány már a szlovák állami önállóság küszöbönálló megvalósulásának a jegyében történt. Az állami önállóság lehetősége a szlovákság számára ritka történelmi pillanat volt, szinte egy álom beteljesüléseként hatott. Az ünnepi aktus érzelmetlen léghőben azonban aligha gondolt valaki is arra, hogy a nemzeti szimbólumok mögött az akkori alkotmányozás valahol a felszín alatt a *genius locival*, a hely történelmi szellemével is szembesül. Hiszen a Duna-parti város a magyar, szlovák és német multikulturális történelmi hagyományoknak a letéteményese, mindinkább tudatára ébredve a viharos és örvényekben gazdag múltban felhalmozódott közös értékeknek. Valószínűleg a szlovákiai magyar kisebbségi politikai pártok képviselői sem a múltba révedő szimbolikus kapaszkodókat keresve alakították ki az alkotmány elfogadásával kapcsolatos magatartásukat. Mint ismeretes, a magyar képviselők nem szavaztak az új alkotmányra, minthogy az nem mondja ki a kisebbségek közösségi mivoltát és ilyen értelmű államalkotó szerepét. Az ünnepi aktuson, szimboli-

kusan csupán egy magyar képviselő, Rózsa Ernő vett részt, hogy ezzel kifejezésre juttassák a szlovákság nemzeti jogainak kiteljesedése iránti elkötelezettségüket. Ezt nyilvános állásfoglalásban is kimondták. S volt abban egy mondat, melynek üzenete és jövőbeni érvénye történelmi távlatba helyezi az akkor elfogadott alkotmány szerepét. Jelesül: a magyar képviselők annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy a jogos nemzeti törekvések nem a nemzetállami kizárólagosság csábításainak engedve, hanem csak a nemzeti szuverenitás demokratikus útját követve vezethetnek nemzeti felemelkedéshez.

Nemzet és demokrácia! Kulcsszószerűen ebben összegeződött a szlovákiai magyar képviselők közös érdekként felfogott óhaja és víziója. Igen, a jövőbe nyúló látomásnak a képzelet élénkségétől, illúzióktól megfosztott szikár keretbe fogására megvolt az ok. Igazolja ezt a nemrég jóváhagyott, a várankozástól elmaradó kisebbségi nyelvtörvény felemássága. De talán itt, ennek kapcsán mutatkozik meg elgondolkodtató érzékletességgel, hogy a hét évvel ezelőtt elfogadott alkotmány egyszerre támasztott korlátokat és teremtette meg a lehetőséget azok meghaladására, a demokratikus nemzetiségi politika követelményeinek felszínén tartására, az apró léptekkel történő előrehaladásra.

Az alkotmányozási jogelméletben viták tárgya, hogy miként lehetne át-hidalni az alkotmányban megfogalmazott jogok és azok gyakorlati, intézményes megvalósítása közötti távolságot és egyenetlenségeket. Az ilyen irányú tudományos fejtegetések arra hívják fel a figyelmet, hogy a jog és a joggyakorlás valóságának társadalmi megélése nem egymástól mereven elszigetelt jelenségek. Az egyik terület hat a másikra, ami végül is egyfajta összhatást eredményez. Mozgásba hoz visszazorított mechanizmusokat is. Alighanem ez történik napjainkban. A kisebbségi nyelvhasználati törvény a kisebbségi jogok alkotmányos rögzítésében meglevő minden szűkkeblűségével együtt csak az alkotmányos biztosítékokba kapaszkodva születhetett meg. Igaz, a népszavazás kiírása körüli bizonytalanság a probléma visszajával is fenyeget. Mi lesz végül is erősebb, az alkotmányos jogok megfelellebezhetetlensége, vagy a társadalmi magatartás, amikor a szlovák nemzeti közeg talán túlnyomó többsége értetlenül fogadja, sőt elutasítja a kisebbségi nyelvhasználat demokratikus jogát?

Az alkotmány elfogadásának napja – állami ünnep. Ilyenkor a minden napok emberének gondolatvilágában is felvillanhatnak olyan összefüggések – anélkül, hogy ennek különösebben tudatában volna –, amelyekről jogtudorok elmélkednek. A neves társadalomtudós, Jürgen Habermas vetette fel az újfajta alkotmányos hazafiság fogalmát. S ez alatt olyan alkotmányközösséget ért, amelynek összetartó erejét az alkotmányos jogi biztosítékok nemcsak mindenkire kiterjedő érvénye, hanem közös megélése

is adja. A jelenlegi alkotmány talán kezdeti, de mégis becsülendő lépés az erre vezető úton, akkor is, ha mérföldes lépéseket kell még addig megtenni. S utána megtörténhet, hogy majd úgy tűnik: a történelem visszaköszön a jelenben. Az alkotmányt áthatja majd a pozsonyi lovagterem eredendő történelmi szelleme, a Szlovákiában élő népek együvé tartozásának és egyenrangúságának természetes rendje.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1999. szeptember 1-jén)

Ütközőzónában

Tito „feltámadása”

Talán idézőjel nélkül is megjelenhetne a fenti cím. Nem valószínű, hogy az olvasók egy újabb evangéliumi jelenésre gyanakodnának. Sokan nyilván inkább hallani vélik a hangos sóhajt, hogy az egykori titói Jugoszlávia a legszabadabb közép-kelet-európai országgént élvezhette valaha a szocialista szomszédokkal szembeni irigylésre méltó helyzetét. Egyébként újabban a belgrádi házfalakon feltűnnek olyan feliratok, hogy a „lakatos jobb volt”, utalva Tito eredeti foglakozására. Mások, akik itt a tájainkon is alaposabban figyelik a balkáni fejleményeket, valószínűleg történelmi párhuzamra gyanakodnak. Óhatatlanul is felötlik bennük, hogy a mai délszláv öldöklés vérfagyasztó tragédiájában efféle visszfényként villannak fel a titói népfel szabadító mozgalom évtizedekig elhallgatott, elködösített rémtettei.

Tito életre keltése, ha jelképes is, nem ennyire áttételes. Történt ugyanis, hogy az elmúlt napokban Belgrádban bemutattak egy 45 perces dokumentumfilmet, amely sajátos láttelepet nyújt arról, hogy miként fonódik össze szinte elválaszthatatlanul múlt és jelen a szerb közvélemény Tito-képében. Mirko Ljubics színész magára öltötte Tito marsalli egyenruháját, beült a fekete Mercedesbe, a főváros központjába hajtattott, s megjelenésével spontán megnyilatkozásokra bírta a járókelőket: mit mondanának tizennégy év után az elnököknek, ha feltámadna. Háromórányi anyag került filmszalagra, ebből készült az összeállítás, mely az újvidéki *Magyar Szó* tudósítása szerint akkora érdeklődést keltett, hogy a bemutaton zsúfolásig megtelt a művelődési otthon előadóterme. A filmben megörökített vallomásokról és a szélesebb közvélemény magatartásáról nem számolt be a lap. Csupán a bemutaton megjelent közéleti személyiségek nyilatkozataiból adott ízelet.

Eszembe jut egy, a hetvenes évek elején hallott pozsonyi televíziós házi pletyka. A Jaltáról szóló film felvételeinek szünetében a Sztálint alakító színész beöltözve leszaladt egy szíverősítőre a közeli talponállóba, enyhén szólva némi feltűnést keltve. Visszatérve a stúdióba, közölték vele, hogy hívhatja az igazgatóhelyettes. El volt készülve a legrosszabbra. Hiszen mindez az ún. konzolidáció kellős közepén történt. Ehelyett szívélyes fogadtatásban részesült, a helyettes konyakkal kínálta, és gratulált az alakításhoz, egy kacsintással utalva az utcán történtekekre is. Állítólag az illető kijelentette, hogy élete legboldogabb pillanatai közé tartozott ez a kézfogás, úgy érezte, hogy a nagy Sztálinnal találkozott szemtől szemben.

Az eset mögött nem volt nehéz felfedezni, hogy egy bizonyos réteghez tartozók lelkületében miként él tovább nosztalgiaiként a múlt, egy olyan időszakban, amikor Sztálin rehabilitálására is kísérlet történt. A Tito iránti magatartás élményként megélt láttatása alighanem bonyolultabb társadalom-lélektani képlet. Az egyik színházigazgató kijelentette, hogy a Titóról szóló film gondolkodásra ösztönzi az embereket, múlttól, jövőről és „népünk naivságáról”. A demokrata párt egyik politikusa magát a tényt, hogy a Titót élőnek sejtető szándék, egy halott személy ilyen visszhangot válthat ki, azt jelenti: „Szürrealista időkben élünk.” A rendezőnek kiváltképp tettett a filmből áradó szellem, derű és optimizmus. Az operatőr állította: „Nem volt szándékunkban Titót sem Istenként, sem ördögként bemutatni, de gúnyolódni sem rajta. Egyszerűen csak a saját múltunkkal akartunk párbeszédet folytatni.”

A párbeszéd a múlttal alighanem elkerülhetetlen. De tartani lehet tőle, hogy a múltat és a jelent először talán külön kellene választani, s akkor valószínűleg Titóról is kiderülne, hogy ki számára és miért él, s ki számára és miért halott.

(Új Szó, 1994. április 29.)

Kijózanító pisztolylövések

A Sarajevóra irányzott lövedékek megkímélték a muzulmán városrészben a nyolcvan évvel ezelőtti, háborút kirobbantó merénylet színhelyét. A Nova Bosna Múzeum közelében sértetlenül megmaradtak az osztrák–magyar trónörökös pár életét kioltó diák, Princip Gavrilo cipőjének a betonjárdában megörökített nyomai. Az ágyúkat és a rakétavetőket irányító kezek nyilván nem véletlenül, hanem felsőbb parancsra engedelmességgel kerestek célpontokat. De vajon csak a kegyelet valamiféle jelének tekinthető-e mindez? Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a szerb politikai vezetők és az egykori jugoszláv szövetségi hadsereg mindenható tábornokai is kiváltképp érdekeltek a Princip Gavrilo cselekedetének emlékét őrző sajátos áhítatban. Ha valakinek netalán kételyei támadnának ez iránt, bizonyosságot szolgáltathat számára Radovan Karadzics, a Boszniai Szerb Köztársaság elnöke mint kitüntetésben részesült „lírai dalnok”.

Az orosz írószövetség tisztelte meg Solohov-díjjal „erkölcsisége és művészete magas színvonalának elismeréseként” a hőskölteményeket alkotó lobogó hajú pszichiáter politikust. Egyébként a „művészi” megbecsülés azzal is utolérte, hogy kiérdemelte a legjobb Crna Gora-i versesköte-

tért járó díjat, a *Szláv vendég* című versgyűjteményéért. Minekutána e díjat többen visszaadták. A szóban forgó kötetben jelent meg a Princip Gavrilóról szóló vers.

Nem biztos, hogy bölcs dolog, ha csupán esztétikai központú élcélődések tárgyává válik a versíró Karadzics. Erre egyébként ugyancsak csábíthat például a „költői” kép, mely Princip Gavriló ködbe vesző alakját úgy láttatja, hogy „a halál is felvizesülhet”. A vers persze lélekgyógyászati elemzéseként, mint a verselő pszichiáter politikus belső világának kivetüléseként is olvasható. De sajnos, alighanem több ennél. Egy olyan társadalom-lélektani és tömegmegtartást tükröző látélet, amit történések szerb szindrómának neveznek.

Mélyen gyökerező történelmi örökségként ivódott be a szerb léttudatba a létfélelem, az ortodox hagyományok és értékek megsemmisülése miatti elvakult aggodás. „Halld, a vadászkiált miként dülja fel a fogyó fészket, a lélek elveszett” – olvasható Kovács Kázmér magyar fordításában a verssorokba zárt kesergés, s ez nemcsak Karadzicsnak ad felmentvényt, hogy – amint az a Szarajevói Filmhét egyik alkotásában volt látható – távcsöves puskával lövöldözzön a „bűnös” város „idegen” polgáira. Mert hogy nemzeti menekvésnek számít a valamennyi szerbet egyesíteni akaró nagy szerb program. S hogy ez valójában szerb fennhatósági igényként jelentkezik, elhomályosodik a történelem során sokszor kifejezésre juttatott szerb áldozatvállalás mártírkomplexusában.

Rövid az út az önámításhoz: aki nem szerb uralmat akar, az a szerbség ádáz ellensége, s vele szemben az ámokfutó gyilkosság is önvédelmet jelent. „Soha golyó nélkül. Őrület: állj!” – harsog a vers, vagyis a szerbek kezében a fegyverhasználat eleve az üldöztetéstől megvédve óv a tébolytól.

Íme, Princip Gavrilónak, az Ausztria–Magyarországon belüli délszláv alávetettség elleni mindenre elszántsága így válik a délszláv testvérek és a balkáni népek közötti mai öldöklés erkölcsi igazolójává. Pedig lehet, hogy Princip Gavriló, ha nem kell kiszenvednie a teresienstadti (terezíni) katonai börtönben, talán nem sokkal a jugoszláv állam létrejötte után azon sóhajtozott volna, hogy: édesanyám, édesanyám, én nem ilyen lovat akartam. A nyolcvan évvel ezelőtti merénylek egyenjogúságon alapuló délszláv államegységgel számoltak, a nem szláv népeknek is kijáró autonómiával együtt. Mára ennek szinte minden reménye szertefoszlott. Az elmúlt évek vérengzései által teremtett kész tények már nem tekinthetők meg nem történtnek. De az etnikai keveredés talán még megszabadítható az esztelen gyűlölelettől és erőszaktól. Ez nem kevesebbet jelent, mint a szerb szindróma közös, nemzetközi akarattal történő orvoslását. A szerbek magatartásán nyilván csak a belső demokrácia felülkerekedése változtathat. De nem mindegy, hogy ezt a nemzetközi felelősség a szerb történelem és valóság iránti kellő problémaérzékenységgel segíti-e elő.

Végső soron talán még a nyolcvan évvel ezelőtti pisztolylövéseknek is lehetne kijózanító hatásuk.

(Új Szó, 1994. június 28.)

Koszovó

Vajon miként birkózna Fábry Zoltán lelkülete itt, ma, a koszovói tragédia árnyékában a döbbenetes ténnyel, hogy Európában, amelyet a hazával, a szellem erkölcsi szolgálatával azonosított, fél évszázad múltán ismét valóság Ady iszonyatos látomása: „a háborús borzalmak tiport országújtja”? Ha engedünk a képzelet csapongásának, ugyancsak valószínűnek tarthatjuk, hogy nem viharvert írógépén kopogtatná a megalkudni nem akaró magatartás non possumusát. Minden bizonnyal a kor immár szinte nélkülözhetetlen civilizációs-információs vívmányára is ráhangolódva számítógépének képernyőjére vetítené ki az erkölcsi elkötelezettség szenvedélyes cikázását. S ha már szabadjára engedjük a képzeletet, talán lelki szemünk előtt az is megjelenhetne, hogy stószai magányában, gombnyomásra és videóra rögzítve élné meg a koszovói menekültáradatok minden emberi szenvedéstörténetét. S ami bizonyos, ebben a helyzetben a paradoxonok fábryi végletekig kiélezett ellentétpárjai közötti szellemi feszültség áramkörébe vonná azt a felismerést, mely eddig egyes publicisták és politológusok figyelmét már megragadta. A globalizálódó világ olyan képtelenségére figyeltek fel Koszovóban, amely az ezredév küszöbén civilizációs határvonalat is jelent, az emberiség belépését a 21. századba. Ami előttünk zajlik, próbakő. Megmutatja, hogy milyen a modern, az áldozatnélküliség illúziójával övezett hadviselés ütőképessége, s hol vannak ennek kényszerhelyzeteket szülő korlátai. Igen, Koszovóban versenyt fut a technológiai terror a primitív, szinte törzsi eszközökkel folytatott etnikai tisztogatás rémével. Műveiben Fábry Zoltán a túlélő magatartássá nemesedett érzékeny rezdüléseivel volt képes felfogni azt a párharcot, amely a civilizációban rejlő pusztító lehetőségek és a civilizációs értékek embert gazdagító ereje között folyik. Jellemző, hogy a Nobel-díjas nagy szerb írónak, Ivo Andrićnak a *Híd a Drinán* című több mint negyven nyelvre lefordított, Bosznia különösen titokzatos világát feltáró regényében Fábryt épp a 19–20. századi korszakváltás ragadta magával. A tömegek emancipációja és a modern fegyverekkel végrehajtott pusztítás közötti határ elmosódására utalt az az idézet, mely Fábrynak az *Európa elrablása* című művébe Andrić regényéből bekerült. Az első világháború kitörése a regényben kettészakítja a Drina felett ívelő hidat, a Meh-

med Sokolović nagyvezír által építtetett csodálatos alkotást, mely egyszerre jelkép és a mindennapi élet színtere. A történetek kifogyhatatlan áradatában megfért egymással a levágott emberfejek látványa a mindennapi munka elégedettségével és a szórakozás örömeivel. S ez a lélek átköltözik a hídba, mert a híd, az alatta örvénylő Drinával együtt azonos az élet szüntelen megújulásával, a pravoszláv szerbek, katolikus horvátok, muzulmán szlávok, az egykori török bégek és szefárd zsidók szülőföldjének megtartó erejével. A változó korokat és a benne élő emberek egymással végül is megbékülő lelkét megőrző híd regénybeli megsemmisülése azonos az immár 20. századi végítéssel. Beköszöntött az óra, amikor haldoklik az Isten, szakad fel a török egyházi méltóság, Ali Hodzsa torkából a végső fájdalom. Úgy tűnik, Ivo Andrić művéből senki sem tanult semmit, röppent el a tehetetlen sóhaj egy magyar publicista tollából. S talán a fábryi posztulátum, a vox humana is pusztába kiáltott szó lenne? S egyszerűen napirendre kellene térni a koszovói szenvedéstörténetnek a televízió jóvoltából emberközelbe kerülő látványával. Pszichológusok megfigyelései szerint a koszovói menekültek magatartásában hármass tagozódás figyelhető meg. Vannak, akik igyekeznek alkalmazkodni az új helyzethez, másokat viszont az a remény éltet, hogy mégiscsak sikerül visszatérni szülőföldjükre, de vannak olyanok, akik reményt veszve lemondanak az élet értelméről is. Egyes családok pedig szinte eszelősen szeretnének visszakerülni feldúlt otthonaikba. S alighanem ezeket a sorsokat átélve teremtenének és teremtenek Fábry Zoltán erkölcsi maximái lelki kapcsokat a szlovákiai magyarság háború utáni viszontagságainak emlékével. Igaz, ötven évvel ezelőtt, amikor elkezdődött a Csehországba kitelepített magyarok visszaköltözése, Fábry erre csak legfeljebb költői áttételekkel és áthallásokkal utalhatott. Hisz akkor még az *Új Szó*-nak is azt kellett írnia, hogy a visszaköltözők a közben másoknak juttatott családi házuk, az otthonuk visszaszerzésére nem támaszthatnak eleve igényt. Vagyis a kitelepítés alapvetően helyes volt. Fábry Zoltán, ha ki nem mondta és nem mondhatta is, az egyetemes intoleranciának hadat üzenő vox humanájával ma kiváltképpen arra int, hogy ne kelljen senkinek elmenekülnie szülőföldjéről; nincs és nem lehet erkölcsi felmentvény az etnikai tisztogatás semmilyen formájára.

(Elhangzott a Szlovák Rádió magyar adásában 1999. április 14-én)

A húsvéti görög csókon innen és túl

Bőven kijuthatott újkori történelmük során a görögöknek abból, hogy becsben tartsák a szeretet ünnepét, amely számukra nem a karácsony, hanem a húsvét. Mert ilyenkor családi, rokoni, baráti és embertársi csókkal jár együtt a megbékélés, tudhatta meg a néző az MTV 2 vasárnapi görög estjének vendég háziasszonyától. Persze, ha erre figyelt, s nem kerítette hatalmába a görög női fenség és grácia szinte perzselő varázsa. Magán a görögországi húsvéti szokáson akkor töprenghetett, ha kívárta az est utolsó műsoraként sugárzott *Görög exodus* című filmet, mely már a hétfőbe nyúlva ért véget. A több nemzetközi fesztiválon díjat nyert alkotás a szmirnai népi társról szól, amikor a görög hadsereg 1922 augusztusában Kis-Ázsiában katasztrofális vereséget szenvedett Kemal Atatürk csapataitól. A göröglakta kis-ázsiai kereskedővárost, Szmirná (törökül Izmir) a bevonuló török katonaság felégette, s rengeteg embert, a lakosság több mint egyötödét lemészárolta. Az öldöklés a partvidék más kikötőire is kiterjedt, az áldozatok száma több százezerre emelkedett.

A regényfeldolgozásból készült megrázó film szerzői nem kifejezetten történelmi megjelenítésre törekedtek. A gyűlöletről egyfelől, a megaláztatásról, a tehetetlen kiszolgáltatottságról másfelől kívántak művészi erejű látteleletet adni. Döbbenetet és iszonyatot kiváltó filmes eszközökkel szólítanak a lélek mélyéről jövő tiltakozásra az elvakultság ellen, az emberi méltóság súlyos veszélynek kitett mai megóvására.

Persze kérdés, vajon a művészet öntörvényűségét tiszteletben tartva a film megtekintése után érez-e az ember készítéseket a korabeli élő történelmi valóság teljességének megismerése iránt? Ebben ugyanis meghatározóan beletartoznak mind a görög, mind a török nemzetállami törekvések súlyos ellentmondásai, az első világháború győzteseinek és veszteseinek elmentéi, az egymást keresztező nagyhatalmi érdekek megütközései.

Görögország az antant oldalán győztesként került ki az első világháborúból, az ún. Nagy Eszme megvalósításához, vagyis az összes görögök lakta területek egyesítéséhez fűzött vérmes reményekkel. A „két földrészt öt tenger mosta Görögország” létrehozásának jegyében került sor a görög expedíciós seregnek az angolok által támogatott kis-ázsiai partraszállására és az egészen Ankara közelébe jutó előrenyomulására. A török hadsereg Kemal Atatürk tehetségének köszönhetően úgy verte vissza a támadást, hogy a vesztes török birodalom maradékeként már az antantdiktátum ellen, az etnikai területek épségének megőrzéséért is harcolt. Az 1920-as sèvres-i szerződés, a trianoni döntéseknek a magyarságot sújtó következményeihez hasonlatos feltételeket szabott Törökország számára. Az angolok a szerző-

déssel egyetérteni nem akaró törökök ellen, engedetlenségük miatt mozgósították a görögöket. A nemzeti önvédelem elszántsága beleolvadt a török nacionalizmus féktelen tobzódásába.

Mindezek érzékeltetésére a film természetesen műfaji beállítottságánál fogva nem nagyon vállalkozhatott. De még így is rendkívül kifejezően adott képet a nagyhatalmi önzésről, az olaj- és nyersanyaglelőhelyek ígézetében történő érdekátrendeződések kivetülésének a cinizmusáról és embertelenségéről. A szmirnai rakparton állomásozó szövetséges hadihajók tisztjei tényleg szemlélték az öldöklést. Lehet viszont, hogy a művészet mellett történelmi dokumentumok még e tekintetben sem vesztek el az önmagukért beszélő kifejezésteljeséget. A francia konzul az egyik szövetséges páncélos hajón rendezett ebédről lekésve annak idején azzal mentegetőzött, hogy az őt odajuttató őrnaszád nehezen tudott átjutni a tengerpartot borító hullák között. Ezt egy, a hatvanas évek közepén magyarul megjelent marxista szemléletű Görögország-történet szerzője írta meg, aki viszont igyekezett elködösíteni Törökországnak a Szovjet-Oroszország részéről élvezett támogatását. Az ilyen jellegű könyvektől manapság, a közhangulatnak engedve illik eleve megvonni a hitelt. Pedig ettől a tények még tények maradnak.

Úgy tűnik, a film a ma fellángoló nemzeti gyűlölködésekkel szemben kíván egyetemes elrettentésül szolgálni. Magát a török–görög viszonyt illetően ugyanis állítólag „békévé oldódott” a kis-ázsiai területek elvesztése miatti feszültség. A szmirnai tragédia hetvenedik évfordulóján csupán görög napilap idézte fel az „elvesztett hazákat” – mutatott rá a *Hiány* című magyar lap görög cikkírója.

De kérdés – a nacionalista hangulatba átcsapó, Macedóniával szembeni rendkívüli görög érzékenységet tapasztalva –, végleg béke telepedett-e a lelkekre? S a mérhetetlen szenvedésekben fogant húsvéti görög csók – amit a népek közötti megértés egyetemes jelképének is tekinthetünk – elegendő-e a balkáni gyűlöletszítással és a nagyhatalmi érdekek kiszámíthatatlanságával szemben?

(Új Szó, 1994. június 15.)

Sajátosságok és rokon vonások

Párhuzamok furcsasága

Meglepetésként hatott az ír–magyar párhuzamokról szóló műsor beharangozása a Magyar Televízió 1-es csatornáján. Már mint maga a téma, amelyet valahogy megütközéssel fogad a földrajzi távolság és az égtáji különbség ösztönös érzése. Csak az ír sziget kettéosztottságára döbbenve ugrik be a rokon vonások kiütköző megléte. Végül is azonban nem erről kaptak úgymond sorsközösségi látéletet azok a nézők, akik a kíváncsiságnak engedve megvárták a késő esti összeállítást.

Kezdetben a mindkét országbeli utca embere, illetve az egymás országában megfordult személyek vallottak vélt vagy valóságos hasonlóságokról. Attól kezdve, hogy mindezt valamiféle kifejezhetetlen érzés sugallja, a tűnődés eljutott egyértelmű megfogalmazásokhoz is: ők is olyan megbízhatatlanok és hanyagok, mint mi. S a műsorban fontos szerephez jutott ír zene sem szólt oly megfellebbezhetetlenül a lelki alkat valamiféle összetevészhető hasonlóságáról. A különbség félreérthetetlen jele, ahogy a szigetországban a zeneszeretet kifejezésre jut: a bankókon is hangszerek lenyomata található. Pedig történelmük legalább olyan viharos, mint azé a nemzeté, amelyre – a múltat és jövőt megbűnhődve – Kölcsey Isten áldását kérte. Vesztett csaták, száműzetések szolgáltatták a sors adta ösztönzést történelmi párhuzamok keresésére, mely II. Rákóczi Ferenc vezérlő fededlemmel vette kezdetét.

A történelem egymásba bonyolódó szálainak kibogozása Kabdebó Tamás írországi magyar író szövege alapján történt. Kár, hogy nem merítették egyéb írásaiból is. Kabdebó Tamás a *Nagyvilág* hasábjain arra is utalt, hogy az ír identitás kérdését minden generáció újra elemzi. Az írek számára a nemzeti tudat annyit jelent, vetette papírra, hogy „gyökérzetünk a kelticitásig ér, leveleink pedig, miként a napfény, úgy isszák be a mai kettéosztott Írország sorsának vállalását”. Persze arról a többségről van szó, mely nem kér az egyesítés erőszakos, a vérontás kegyetlenségétől vissza nem riadó megvalósításának hívei által követett módszerekből. Mint ahogy Közép-Európa sem. S a nemzeti együvé tartozás békés útjának megéléséből vajon nem lenne-e érdemes kihallani a magyarság körében is visszhangzó üzenetet? Lehet, hogy ez elsőre éppúgy idegenül és furcsán hatna, mint a rokon vonások emlegetése tűnik első hallásra. Írország kettéosztásának egyik eszköze ugyanis Közép-Európában igazi paradoxonnak számít. A

nagy-britanniai íreket az igazgatás intézményeivel igyekeznek elszakítani és távol tartani az anyanemzettől. Vajon lesz-e megnyugtató megoldás az önkormányzatról húsz év után most felújuló tárgyalásokon?

(Új Szó, 1993. november 11.)

A finn rejtélyről

A mai Finnországról kívánt képet adni a Finn Nemzeti Televízió bemutatkozása az MTV 1-es csatornáján. Így kettős szándék tükröződött a finn est műsor-összeállításában, mely úgy szolgálta az északi rokon nép életének és gondjainak megismerését, hogy a magyar néző számára egyben a finn televíziós értékekből is ízelítőt adhasson. Többek között a kiválasztott tévéjátékokra és kisfilmekre hárult ez a szerep, s ezek már csak azért is érdeklődésre tarthatnak számot, mert tájékunk televízióiban szinte fehér hólónak számít ez a kedvelt műfaj.

A humor eszközeivel láttatott finn társadalmi körkép után csemegeként hatott az a három etűd, mely a finn életérzésről vallott. A közép-európai néző némi belső vigasszal döbbenhetett rá, hogy a számára ismét vágyálommá vált jóléti társadalom sem képes feloldani a szociális különbségek feszültségeit, emberi elidegenedést okozó hatását. A pazar bevásárlóközpontban ténfergő munkanélküli ábrándozáshoz menekülve vezeti le magáramaradottságát. A menő tévériporter feleség árnyékában a férj, aki csak egyszerű tanító, némasággal tiltakozik visszaszorultsága ellen. S a gazdag férj és a börtönviselt szerető között választani kényszerülő nőt a hirtelen szeszély keríti hatalmába, s ráveti magát az első jöttmentre. Az abszurd finoman adagolt cseppjei is benne voltak e három történetben, de érezhető visszafogottsággal. S úgy tűnt, hogy emögött nem kifejezetten ábrázolási megfontoltság húzódik meg, hanem egyszerűen egy magától értetődő mértéktartást juttat kifejezésre. A nézőben akarva-akaratlanul is felmerül a gyanú: vajon nem a finn magatartás és lelkiség természetes sajátosságaival találkozott-e a képernyő előtt ülve? Vajon nem az emberi és társadalmi gondokat valamiféle letompított, a közép-európai ember számára szokatlan tartózkodással viselő magatartás jeleit vélheti-e felfedezni benne?

S ez a vélt, sejtett vagy valóságos társadalom-lélektani vonás az élmény vibrálásában megelevenedve, óhatatlanul is a finnországi kisebbségi-többségi együttélés irigyelt harmóniájának képzetével társul. A hirtelen támadó felismerés erejével jelentkezik a kíváncsiság: vajon miként ölt testet e tulajdonság a finn-svéd együttélés mindennapjaiban? Sajnálkozva kellett

megbékélni vele, hogy a televíziós összeállítás során ilyesmire nem gondoltak. Persze lehet, hogy egy esetleges beszélgetést a finnországi nemzetiségi jogokról kissé feleslegesnek tarthattak. Hála a sajtó nyíltságának, ezek már bevonultak a magyar, de sajnos nem a közép-európai közgondolkodásba.

Igazán izgalmas és érdekes az emberi vonatkozások közel hozása lenne. Hiszen az emberi tartáson alapuló, a függetlenség megővéséért elválaszthatatlan közmegegyezést finn rejtélynek nevezi a politológia. Mert gondolkunk csak arra, hogy 1918-ban ott is végigtombolt a finn fehérek és vörösök közti, terrorral kísért polgárháború, melynek tízezrek estek áldozatul. Ehhez képest már csak kedélyesen jámbor emlékek számítanak a finn-svéd ellentétek és a függetlenség kivívása után, a húszas évek elején a svéd és a finn egyetemisták közötti verekedések. Az akkori finn társadalmat megosztó ellentétekről, az elszenvedett sérelmekről Andreas Oplatka svájci történész azt írta a *História* című lapban, hogy Finnországban a sebek továbbélése ellenére is a magyarországgal szemben kedvezőbbek voltak a feltételek a nemzeti egység újjáteremtéséhez. De mi mindent kellene ez alatt érteni? A finn-svéd együttélés viszonylatában ebbe még olyasmi is alighanem beletartozik, amit 1991-ben a szlovákiai magyar liberálisok által Dunaszerdahelyen a nemzetiségi kérdésről rendezett tudományos tanácskozás egyik, kevés figyelemre méltatott szekciójában, a Finnországból jött finn és svéd fiatal tudospár mondott: 1945 után a sztálini csizma árnyékában vált jól felfogott érdeké a finnországi társadalmi összefogás. A háború utáni finn független, semleges, demokratikus és szociális berendezkedésű állam megteremtése, mint kiderült, ugyancsak összefüggésbe hozható Bibó István eszményével: az ő álma volt, hogy elsősorban Magyarország, természetesen a többi közép-európai szomszédos kisállammal együtt, lépjen erre az útra. Nem sikerülhetett. Tudjuk, miért. Épp ezért lenne jó megismerni, hogy miben rejtett magának a finnországi életszemléletnek le nem becsülhető politikai szerepe. Vannak, akik ebben ott látják a finn nemzeti önismeret művészi kivételének hatóerejét. A jeles finn író, Väinö Linna *A Sarkcsillag alatt* című, magyarul is olvasható regénytrilógiájának tulajdonítanak olyan katartikus hatást, melyet finn nemzeti közkinccsé válva gyakorolt. Érdekes viszont, hogy egy, a nyolcvanas évek végén, a magyar és finn nemzeti összképről készült felmérés szerint, melynek eredményeiről a *Valóság* hasábjain jelent meg elemző tanulmány, úgy tűnik: a finnek önmeghatározásában az irodalom nem játszik számottevő szerepet. Általában az érzelmi színezettől mentes, közvetlen tapasztalatokon alapuló ismereti elemek jellemzik: a szabadság, önrendelkezés, nemzeti biztonság, anyagi jólét.

Mi hát az igaz? Nyilván a történelmi, társadalompszichológiai és alkati tényezők együtthatása. Ennek megvilágításával kerekedhetne ki a teljes

kép, amely alighanem jóval bonyolultabb és árnyaltabb, mint ahogy az a mi közhiedelmünkben él. A *Valóság* szoban forgó számában látott napvilágot Pirkko Nuolijervitől egy meglehetősen önkritikus szemléletű írás a finnországi nyelvi helyzetről. A finn szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy vigyázat: nem olyan szép a menyasszony! Rámutat az őslakos lappokkal szembeni szűkkeblűsége, a lappok területi és megélhetési lehetőségeit, életfeltételeit korlátozó jogvesztésekre, a lapp nyelv hivatalos használatának évtizedeken át tartó ellenzésére. Egyáltalán, a finnek kisebbségekkel szembeni viszonyát olyan passzivitásként, magyarán nemtörődömségként jellemzi, amellyel szemben a ténylegesen meglévő kisebbségi jogok a politikailag erős és társadalmi helyzeténél fogva jelentős svéd kisebbség szerepének tudhatók be.

Mindazonáltal, sőt mindezzel együtt kölcsönözhetne a finn rejtély feloldása példaértékű életerőt az eredendően közép-európai tanulságoknak. S ne feledjük: ebben pótolhatatlan szerep hárul a televízió sokrétű eszköztárára.

(Új Szó, 1993. november 17.)

A csitári hegyek Izlandba is elérnek

Meghökkenítő megállapítás. De az élet és a 20. század valósága szüli, amikor „minden mindennel összefügg”. Így a magyarság sorsában is felfejtethetők a tűzhányók szigetéhez kötődő szálak. Erről tanúskodik a Magyar Televízió és Rádió egy-egy múltbeli adása, mely mintha felfedezni igyekezett volna a maroknyi, alig kétszázötvenezer fős izlandi nép ugyancsak rokonszenves kultúráját. Ám közben jött egy keserű falat. Az izlandi magyarok nevében nyilatkozó – oda szakadt – magyar zeneszerző elmondta, hogy az izlandi magyarok tényleges száma nehezen kideríthető, minthogy 1976-ig a bevándorlóknak az ottani törvények értelmében izlandi nevet kellett felvenniük (nyilván nemcsak kereszt-, hanem vezetéknévről volt szó!). Azóta már csak egy olyan izlandi megszorítás érvényes, hogy az anyanyelvi névhasználat mellett egy izlandi név is kötelező. Hát, Európa is változatos! Mindenesetre a közép-európai ember számára az is megnyugtató, hogy nyilván a helsinki folyamatnak betudható szemléletváltozás itt különösebb zökkenő nélkül bekövetkezett.

A csodákat alighanem maradéktalanul az izlandi irodalommal és történettel szemben lehet érezni, annak tükrében, ahogy a rádió *Tanakodó* című műsorában, a tévéadás előtt pár nappal sugárzott beszélgetés felvillantot-

ta. Önmagáért beszél, hogy Izland világléső az egy főre eső könyvkiadás-ban, s ez a szám öt-tízszere az utána következő országokénak.

Évezredes az izlandi történelmi gyökerek éltető nedve. Amikor a kora középkorban megjelent az írásbeliség, az izlandi ősök körében ez egyet jelentett a szinte teljes írni-olvasni tudással, kivételnek az számított, ha valaki nem volt ennek birtokában. Az izlandi irodalom sajtószerevése már-már kivételes figyelemben részesíti a 19. században megszorodó párhuzamokat. Nem érdektelen, hogy a távoli szigetországban is visszhangot váltott ki az 1848–49-es magyar szabadságharc. Az ezt ünneplő és gyászoló izlandi versek egyike az *Éljen a szabadság* magyar nyelvű mottójával látott napvilágot. Kár, hogy a rádióbeszélgetés nem tért ki Petőfi világhírnevének izlandi vonatkozásaira, amiről évekkkel ezelőtt érdekes felfedezéseket közölt az *Irodalomtörténeti Közlemények* című szaklap. Ebben az írásban történik említés Steingrínus Thorslensson professzorról, aki kolozsvári közvetítéssel fogant Petőfi-rajongástól ösztökélve idős korában tanult meg magyarul.

A szakemberektől származó érdekességek eleve kiváltják a kérdést: vajon milyen Izland-kép alakulhatott ki eddig a magyar átlagemberben? A Széchényi Könyvtár magyar nemzeti cikkbibliográfiájának tanúsága szerint az elmúlt években alig pár Izlandról szóló írás jelent meg magyar nyelven. Ezek egyike az izlandi börtönökkel foglalkozik, s a *Magyar Jog* című szaklapban jelent meg. A pozsonyi Egyetemi Könyvtárban a bekötött évfolyamból épp ez a szám hiányzik. Aki jártas ilyesfajta ügyekben, tudja, miről van szó: a lapszám úgy tűnhetett el, hogy amikor az olvasóteremben még hozzáférhető volt – egyszerűen ellopták. A megjelenés időpontját tudatosítva – 1990 kora tavasza – ez talán nem is olyan meglepő. Az emberben akaratlanul is felmerül a gyanú. Hisz éppen ez idő tájt Václav Havel, a megboldogult Csehszlovák Köztársaság elnöke és környezete a nagyszerűségtől eltelve lelkendezett, hogy az elnök szabadon bocsátja a bűnözőket, akik a bukott rendszer börtöneiben egyébre sem vártak, minthogy az új viszonyok között jobb útra térnek. Hát, ehhez alighanem még Izlandon is sok tűzhányónak kell kihunynia! Pedig ott még a demokráciaigény is a törzsi szerveződés időszakába nyúló hagyományokkal rendelkezik.

Izlandon a kereszténységet sem kellett tűzzel-vassal beoltani, mint tájkunkon – felvételéről népgyűlés döntött, lehetővé téve egy nemzedéknyi időre egy pogány hit szerinti életvitelt. S a bűnözők esélyének, de a bűnhődésnek is van múltba kapaszkodó kultúrája. Az ősi időkben a gyilkosságokat sújtó legnagyobb büntetés a társadalmi kirekesztettség volt. Vajon mit jelent ez az erkölcsi teher napjainkban, amikor Izlandon a gyengébb nem képviselője gyakorolja az állami főhatalmat? A szigetországnak immár több mint húsz éve elnök asszonya van. Vigdis Finnbogadottir Eu-

rópa egyik legrégebbi hivatalban levő államfője. A magyar tévéfilmben természetesen vele készült beszélgetés is szerepelt. A néző az ősi kultúra megőrzéséről szóló szavait hallgatva arra is figyelhetett, ahogy beleéléssel, átszellemültséggel hallgatja az említett magyar zeneszerző előadásában azt a dalt, mely művészi átköltésben az ősi magyar – az izlandira sokban hasonlító – dallamvilág izzását európaivá, egyetemes emberivé nemesítette. S akkor előlopakodott a kíváncsiság: vajon a beszélgetőpartner, Sediánszky János, aki – amint az kiderült – az elnök asszony régi ismerőse, elmondta-e neki, hogy miként kerültek a Duna túloldalán egy más országba azok a magyarok, akik a csitári hegyek alatt élnek?...

(Új Szó, 1993. november 24.)

Az önmegőrzés lelki lenyomatai

Szólaljanak meg az áldozatok

Lélektani dráma mozzanatait villantja fel a Szolzsenyicin-regényből vett szemelvény. Megelevenedik a posztsztálini üldözési mechanizmus. Az önmeg hasonlásba kergető fondorlatosság és a vele szembeni emberi tartás megütközését vetíti elénk. Ahogy azt saját maga megélte és átélte. Az önlélekből fogant látélelet lényegi, származási azonosságokra emlékeztet, azokra az időkre, amikor a lelki megpróbáltatás és a fizikai megsemmisítés között elmosódott a határ. Azt, akit az idő tájt elkerült a gyors halál szerencséje, a lét és nemlét határán a sztálini légerekben a belső vívódás és lélekbolydulás is hatalmába kerítette. Lengyel József, aki e poklot szintén megjárta, így írt erről: „Mert itt nem két felekezet egyike volt az üldözött, nem is valami párt, hanem mindenféle ember, bűnös és büntelen. Olyan is, aki soha semmiben se vétkezett, olyan is, aki pár nappal előbb még maga cipelte az ártatlanokat. De a vétek nélküliek nem ártatlanságuk miatt kerültek ide és a bűnösök se bűneikért. Sok minden volt érthetetlen akkor...”

Lengyel József szavaiban egy valószínűtlen világ képtelensége sűrűsödik aforisztikus erejűvé. Voltaképpen a koncepciók perек senkit sem kímélő elvetemültségének a logikáját ragadja meg. S ennek értelmében a fondorlat nem az egyes ember megtörésének, hanem az egész társadalom kiszolgáltatottságának az eszköze. Vajon nem erről vall az a tény is, hogy a politikai elítéltek és a köztörvényes bűnözők sok helyütt együvé kerültek azokban a börtönlágerekben, melyek behálózták az ország egész területét úgy, ahogy egy találó megfogalmazás szerint – elfért volna rajta egész Európa. Igen, az arányok, a méretek...

Mert hiszen e módszereknek a múltba visszanyúló hagyományai vannak. De a sztálini időkben – az 1937–39-es időszakra vonatkozóan nyilatkozta ezt Szaharov akadémikus – 10-15 millió volt a politikai elítéltek száma, ebből 1 millió 200 ezer körül a párttagoké (a teljes párttagság fele). Egy hivatalos adat szerint 1952-ben 12 millióan voltak légerekben. Vajon mennyien lehettek a köztörvényes bűnözők? Ilyen viszonyok között a lágerélet bizonyos rétegek számára szinte már „alternatív” létformának számított. Az odakerülés elvesztette a rablógylkosokkal szemben is az okok racionális értelmezhetőségét. De az egyszemélyes hatalomkiszajátítást ez is – amikor Arthur Koestler regényhőse szerint közte, a közvetlen végrehajtó és Sztálin elvtárs között nem volt közbeeső láncszem – ördögi leleményre csábította. A cári időkben a köztörvényesek felnéztek a politikai száműzöttek

re. A gulaglakók körében a sztálinizmus a bűnözőket gyakran a hatalom szövetségesévé tette. A köztörvényesekkel azt próbálták elhitetni, hogy el akarják adni Oroszországot. (Nos, itt teremődik Szolzsenyicin kiutasítása és az általa megörökített gulagkorszak között áramkör; az író t a 80-as években hazaárulással vádolták.) Egyébként a sztálini időkben a politikai elítéltek sanyargatásáért sok bűnöző kormánykitüntetésben részesült.

Tetovált Sztálin – ezzel a címmel jelent meg Szegeden az a kiadvány, mely betekintést nyújt a szovjet börtönfolklórba. Nem valamiféle szenzációhajhász kezdeményezés volt ez. Egy sajátos önkifejezés tárul fel az olvasó előtt. „A világnak talán egyetlen országában sincs, csak nálunk – szégyenünkre – olyan börtön–láger–tolvajzsargon, amely több mint kilencezer szóból áll, holott a hétköznapi társalgási nyelvben az orosz emberek nem több, mint öt-hat ezer szót használnak.” Dancig Szergejevics Badajev nyugalmazott őrnagytól származik e megállapítás, aki több mint 33 éven át szolgálta a szovjet büntetés-végrehajtást. A tetoválások jelentését igyekezett megfejteni. Elemző rajzait a kötet összeállítóinak rendelkezésére bocsátotta. Ezek 1988 novemberében a vele készült beszélgetés adalékeként a *Mozgó Világ* című folyóiratban is megjelentek. A sztálini borzalmak és a brezsnyevi pangás visszásságainak gyűlölettel teli képi megformálásáról van szó.

Meghökkenítő vizuális nyelvvel találkozik az olvasó. Egy kifejező megállapítás szerint a rajzok „a gonosz nyelvéen tagadják a gonoszt”. A recenzensek szerint már-már művészi ismérvek is felfedezhetők rajtuk. Paradoxon? Talán igazolódni látszik, hogy a mindennapi léttudatnak mint lelki állapotnak a megjelenítése anyagiasult megtartó erő? S amikor testet ölt, még nem világos, vajon a művészi maradandóság világába emelkedik-e, mint Szolzsenyicinnek a gulagélet szociográfiáját megteremtő *Ivan Gyenyiszovics egy napja*, vagy megmarad egy világkép pusztá jelzésének.

Az önmegőrzés azonban az emberi számkivetettség körülményei között is az egyetemes emberi értékekben talál támaszra. Megrázó élmény volt az a televíziós beszélgetés, mely egy volt magyar hadifogollyal készült, aki évtizedeken át bolyongott a szovjet börtönökben. El-elcsukló hangon mormolta az édesanyja iránti vágyódását eseten orosz nyelven kifejező, versbe szedett szavakat. A kárpátaljai magyar irodalmárok egyébként számos magyarul írt, gulaglakótól származó lírai vallomás birtokába jutottak. Sokak számára viszont alighanem – ha egyáltalán könyvhöz jutottak – maga az irodalmi élmény jelentette a lelki erőforrást. Nemrég látott napvilágot az egykor levontként elhurcolt Rózsás János *Keserű ifjúság* című könyve – rendhagyó előszóval. Ennek szövege azonos Szolzsenyicinnek a *Gulag-szigetcsoport* című művéből vett részlettel, melyben tőle fiatalabb magyar rabtársának állít emléket. S ez a barát nem más, mint Rózsás János, aki a változó légerek azonos világában az orosz nyelvet elsajátítva mindenütt a klasszikusokat bújja.

A *Reporter* című hazai lap legutóbbi száma közli egy volt politikai elítélt cikkét, aki sorstársainak a Kutná Hora-i börtönben született, szeretetre sóvárgó, lírával telített leveleivel foglalkozik. Feleleveníti a szerelem rácsok mögötti fellobbanását. Idéz egy levélből, mely azzal végződik, hogy „Nezapomeny na Ilonku”. Vajon ki lehetett a levél szerzője? Talán egy cseh lány, aki így akart kedveskedni a dél-szlovákiai, kulákká nyilvánított nyakas falusi legénynek? A képzelődés messzire vezethetne. Egy dolog biztos. Az 50-es évek börtönkeserveiből számos szlovákiai magyarnak is jócskán kijutott. Eszembe jut egy két évvel ezelőtti beszélgetés. A pártból kizárt egyik barátom keserűséggel teli indulattal fakadt ki, hogy nem egy gömőri kortársa egy életre szólóan viseli a jáchymovi uránbányában töltött évek gyógyíthatatlan nyomait. A szegyenkezéssel küszködve biztattuk egymást, hogy egyszer majd erről is írhatunk. Megéljük. De szólaljanak meg a dél-szlovákiai áldozatok...

(Új Út, 1990. október 19.)

Az otthonra találás – szellemi meggyökerezés

Karácsonyi üzenetként is hathat a bonni Goethe Intézet németül, lengyelül, magyarul és ezenkívül közös, cseh és szlovák nyelvű összeállításban megjelenő újdonsült, *Kafka* című közép-európai folyóiratának őszi számában közölt néhány írása. Ezekben a második világháború utáni lengyel–német viszony szemszögéből elevenednek meg a szülőföldjükről elűzöttek, helyükre betelepítettek, valamint a Szovjetunióba elhurcoltak, és a viszontagságokat túlélők sorsának mába nyúló lelki lenyomatai. Karácsony, bele-törődő megbékélés, a megkéssett, egymást megkövető vallomások katarzisa-nak komor elerőtlenedése és az elődök emlékének folytonosságát őrző temetők misztériuma találkozik bennük az egykori jogosnak érzett bosszú-állás utórezgéseivel és a gyanakvást, gyanúsítgatásokat, előítéleteket tápláló emberi gyarlósággal. S mindennek hatása alá kerülve a magyar és ráadásul kisebbségi olvasó hol a reveláció ráébresztő erejével, hol pedig a tágabb nemzeti és szűkebb közösségi létélmények és azok újabb nemzedé-kekre áthagyományozódó tudatvilágának közvetlenségével keresi és fede-zi fel a sorsközösséget. S alighanem némi értetlenséggel fogadja, hogy mi miért is maradtunk ki a szóban forgó írásoknak ebből a jelennel összefo-nódó, a kölcsönös sérülések és megrázkódtatások lelki megélését közel ho-zó műltfaggatásából. Szinte akaratlanul és észrevétlenül valahol a lélek mélyén megrezdül az érzékenység húrja: a mi megpróbáltatásaink talán el-

hanyagolhatók? De felülkerekedhet a józan, megfontolt feltételezés is: a magyar nemzettel szembeni háború utáni magatartásnak és a szlovákiai magyar közösség többéves hontalanságának megvan a maga sajátos természetrajza. S ez nem halványulhat el az akkori sorscsapások tágabb dimenzióinak árnyékában. Akár így van, akár úgy: mi önmagunkat is benne látjuk és benne érezzük az erőszakra adott reváns és az újjászületést kísérő lélektelenség forgatagában, az egyes embert és közösséget egyaránt sújtó hányattatásokban. Hogy is írta Fábry Zoltán a rendszerváltás után megjelent titkos naplójában? „A magyarokkal itt nem egy népcsoportot ítélték el, itt nemcsak embereket parancsoltak száműzetésbe, de egy gondolatot, egy szellemi magatartást is, melynek hiánya csak növelni fogja az erkölcsi vákuumot.”

A legendák valóságereje

A hatvanas évek elején született lengyel író és esszéista Olga Tokarczuk, aki már jó ideje az Odera dél-sziléziai forrásvidékén, a Szudéta-hegységben fekvő falucskában él, a turistabuszokkal olykor szülőföldjükön áthaladó, Németországba kitelepített őslakókkal találkozáskor készíttetést érez a történelmi legenda felelevenítésére. Az Európát megosztó jaltai értekezlethez és Sztálin mutatóujjához kapcsolódik a népi adoma arról, hogy milyen képtelenségek befolyásolhatták milliók sorsának alakulását. Tudják önök, hogy is került ez a terület Lengyelországhoz? – szól a beszédbe elegyedés feszültségét feloldani igyekvő kérdés. – Nos, Jaltában Sztálin ujsa a határokat megszábrva épp ezen a helyen állapodott meg a térképen, és a kartográfus nem merve megérinteni azt, inkább körülrajzolta. Csakhogy így egy minden térképen észrevehető kiszögellés keletkezett. Mire Sztálin ingerülten rákérdezett: „Miféle táj ez?” S a válasz így hangzott: „Ugyan, ez csak egy ínséges, kietlen hegyvidék.” S erre a generalisszimusz kijelentette: „Jó, akkor adják oda a lengyeleknek.”

A szlovákiai magyaroknak is megvan a megmaradásuk hajszálvékony esélyeit fenyegető hatalmi féktelenség sztálini cinizmusának népetimológiája. Amikor a csehszlovák politikusok panaszkodtak, hogy a potsdami döntés megnehezítheti a Magyarországra irányuló transzfert, vagyis több mint 400 ezer szlovákiai magyarnak három hónapon belül Magyarországra tervezett kitoloncolását, Sztálin azt ajánlotta Benešnek: siessenek, mielőtt a szövetségesek érdeklődését fel nem kelti ez a kérdés. S a csehszlovák részről felhozott nehézségekre reagálva csodálkozásának adott hangot: „Hogyhogy, hiszen ez csak vagonok kérdése.” Vilém Prečan jeles cseh történész és forráskiadványok elemző közreadója Zorin szovjet követnek a csehszlovák kormány kassai átmeneti tartózkodása idején, 1945 áprilisában készült naplójából vett részleteket nemrég megjelentetve a magyarázó jegy-

zetekben megállapítja: a sztálini „jó tanács” dokumentumokkal nem igazolható. De hiszi-e valaki is, hogy ilyesmi távol állt Sztálin személyétől? A valóság túltett a képzeleten!

Az óhaza emléke

Olga Tokarczuk említést tesz írásában arról, hogy Németországba kitelepített Rajna menti ismerősének karácsonyi üdvözlőlapja azzal a kéréssel zárult: egy egész csoporttal szeretne ellátogatni szülőfalujába, ami talán hajlott korokban utoljára adathat meg nekik. S a vendéglátó egyszerre úgy érezte, el kell majd mondania nekik, hogy ők anélkül, hogy ezt tudatosítanák, szüntelenül jelen vannak az ősi földön. Ott maradtak a rogyadozó házak romjai alól előkerülő használati tárgyakkal, az anyaföldből felszínre kerülő rozsdás szerszámдарabokkal és a temetők sírjaival, a fejfák sírfelirataival. A lengyel író nő szerette volna elmondani, hogy gyermekkorában azt hitte: a sírfeliratok a világon mindenütt német nyelvűek, és a gót betűs szövegek valamiféle megmagyarázhatatlan titkokat őriznek azokról, akik odalent nyugszanak. S ez majd az ő sírhantján is így lesz. S aztán hirtelen belenyilall a gyermekkori fájdalmas emlék, kistestvére halála és az idegennek érzett föld temetési meghasonlást okozó kényszerűsége. Ott hagyják őt az idegenek között, abban a temetőben, ahol alig néhány frissen ácsolt fejfára került lengyel felirat? Átmeneti állapotban éltek hosszú évtizedekig a lengyel jövevények. A harmadik világháború apokaliptikus látomása is erősítette a hitet, hogy utána visszaállnak a korábbi határok, és így nem érdemes bármit is áldozni a mostani senki földjére. Az író nő magyarázkodni szeretett volna az elhanyagolt és ugaron hagyott mezőért, a düledező házakért, azért, hogy mindmáig egyetlen új ház sem épült a faluban. S említést szeretett volna tenni a lengyel hatóságok képtelen tervéről, hogy a Szudéta-vidék falvait letarolva legelőket létesítenek. Mindezek elmondására valahogy nem jutott idő. Az emlékek mindkét részből fájdalmasak, és így félbeszakadnak, a klubban, az érkezés és a távozás egykori színhelyén inkább csak a gyermekkori élmények villannak fel egy-egy pillanat erejéig, mert ezekből valami mesészerű gyógyító melegség árad. Ha ezek is elvesznének, írja Olga Tokarczuk, jobban fájna, mint a sérelemérzés. De örökölnék-e ezekből az emlékekből valamit is az utódok?

Mi talán mégiscsak szerencsésebb helyzetben vagyunk. Az anyaországba kitelepített magyarok rokonokhoz, testvérekhez jöhettek át még a határokat szinte hermetikusan záró ötvenes években is. S napjainkban a dél-szlovákiai faluközösségi megemlékező összejöveteleken az egykori kényszerű távozás keserveit szinte feledteti az itthon maradottak és hazalátogatók számára egyaránt a kiröppentő fészek életereje és a magyar nemzeti egyetemes szellemi egyívű tartozás érzése.

Az emlékek fonákságai

Az 1951-ben született vesztfáliai Ulla Lachauer történész-kutatói háttérrel, valamint dokumentumfilm-készítői sarkallásokkal és családi megbaráti készítetésekkel eredt nyomába a messzi kazahsztáni Karagandában – több száz munka- és büntetőtábor egész hálózatát kiépült rendszerében – sánylódtott másfélmilliónyi száműzöttnek, hadifogolyoknak és politikai elítélteknek. Batyujában ott voltak azoknak az élettörténeteknek a lejegyzései, lakónegyedeknek, bányáknak a skiccei és temetőknak az alaprajzai, amelyeket az odatelepített volgai németeknek a gorbacsovi érárt követően Németországba költözött leszármazottaitól kapott. Ők, a németországiak számára érthetetlenül, nosztalgiát, sőt szinte vágyakozást éreznek gyermekkoruk színhelye iránt. A készlet legértékesebb darabja az a fénytelen acélból saját kezűleg csiszolt evőkanál volt, melyet 1949 karácsonján hozott haza nagybátyja a karagandai hadifogságból. S itt önkéntelenül is felidéződik a hetvenes években készült magyar film, melynek kezdő képsorai azt a pillanatot elevenítik meg, amikor a magyarokkal teli hadifogolyvonat az Ung völgyébe érkezik. S ekkor egyikük az éhezés szomorú emlékének őrzőjévé vált viharvert csajkát kidobja a szakadékba, mire példáját a többiek is követik. Pillanatokon belül fülsiketítő csörömpölés veri fel a völgy csendjét, azt jelképezve, hogy a hazatérők meg akarnak szabadulni mindentől, ami a fogságra emlékeztethetné őket. Ki akarnak törölni emlékezetükből mindent, amit ott átéltek. De tudjuk, életüknek ez a szomorú szakasza mégsem merülhetett feledésbe mindenestül.

S a történész ott a sztyepp sivárságában felépült, a hruscsovi érában viszont aranykorát élő, mára kihűlt olvasztókemencék és füstöt nem árasztó kéményerdőkkel körülvett egykori bánya- és iparvárosban ébredt rá a száműzöttek otthon teremtési igyekvő élni akarására. A botanikus kertben a nyírfasorokat és a pompázó rózsáligeteket, pálmákat csodálva, a faggal dacoló gyümölcsösök között járva ért el a tudatáig, mi is rejtőzik a pusztá számadatak mögött, hogy az idehurcoltak és idetelepülők több mint húszezer növényfajtát honosítottak meg. „Az ilyen fáradozás nem nélkülözhetette a kimondott szenvedélyt” – fogalmazódik meg írásában a felismerés. S egyben kezdte erejét veszteni zsigereiben a kétkedés: vajon a fogolysorsra ítélt ember képes lehet-e alkotómunkát végző homo faberként élni. S számunkra is felvetődik a kérdés: vajon az otthon emlékét magával hozó lakhatóvá tétel magán viseli-e a szűzföldek feltörése idején odacsábított kárpátaljai magyarok keze nyomát is? Annyi bizonyos, hogy a Magyarok Világszövetségében helyet kértek maguknak a szülőföldjükhöz és az anyanemzethez kötődő, Kazahsztánba elsodródott magyarok is.

Az igazságkeresés gyötrelmei

A Berlinben élő, 1948-ban született Helga Hirsch politológiai végzettségű újságíróként egy lengyel pedagógus buktatókkal teli életútját végigkísérve ad látteleletet az igazságkereséssel párosuló otthonra találás viszontagságairól, a ma is továbbélő elfogultságokról. Alighanem létező személy az a Zbigniew Czarnuch, akiről az írás szól. Zbigniew 1945-ben, tizenöt évesen először ült vonaton, mely a közép-lengyelországi Lututovból robogott vele az ismeretlenbe, az „újra visszaszerzett”, Németországtól elvett nyugati területekre. A németek lakta Witnicében nem váltott ki benne sajnálkozást vagy részvétet a riadt tekintetű német lányok látványa, akiket arra kényszerítettek, hogy evőkanállal tisztítsák az utcát. Talán egy pillanatra eszébe jutott, hogy Lututovban a németek tették ezt a zsidókkal, de a zsidók szenvedéstörténete csak később ragadta meg, sorsának alakulására ugyancsak kiható súlyos következményekkel járva. Zbigniew úgy érezte, a németekkel szembeni magatartás jogos és hazafias kötelesség. Egy ideig a földalatti Armija Krajowa második világháború alatti honvédeiben látta mintaképeit. Néhány év múlva a kommunista táborhoz csatlakozott, attól tartva, hogy enélkül elveszti cselekvési terét. A keresztény erkölcs értékrendjében felnőve ez a döntés erkölcsi tartással párosult. Felháborodott azon, hogy osztálytársai beléptek a pártba, de őt kinevetik azért, hogy Sztálin halálakor képét gyászszalaggal vonja körül. Majd jött az 1967-es év, az izraeli–arab háború. „Bajod van a zsidókkal?” – kérdezték tőle. S ő csak azt tudta felelni, hogy nem. Mert ha hú akart maradni önmagához, a lututovi gyermekkori élmények mást nem mondathattak vele. A zsidó embertársait védve hamar kimondták a szentenciát: Czarnuch biztos zsidó. Ezután a poznańi egyetemen nem kapott oktatói állást. Kelet-Lengyelországba vándorolt, ahol a hetvenes években tanúja volt annak, miként rombolják le buldózerekkel a pravoszláv fatemplomokat. S amikor az általános iskolában, ahol tanítói állást kapott, ukrán motívumokkal teli díszítő elemeket aggatott a karácsonyfára, ismét elérte a sanda gyanú: valószínűleg az ország nyugati részén szétszórt valamelyik ukrán családból származik. Ezek után, amikor családi élete is felborult, visszatért oda, ahonnan jött, Witnicébe. S itt mindabból a mássággal szembeni intoleranciából, amit megélt, elege lett. Belemélyedt a helytörténeti anyagok tanulmányozásába, igyekezve birtokba venni a helyi német elődök teremtette szellemi hagyományait. Egyre inkább kezdett megértést tanúsítani mások szenvedése iránt, behatolni a kölcsönös sérelmek szövvényébe, tiszteletet érezve egymás értékei iránt. „A haza számomra több mint lelki és érzelmi indíttatás. A haza számomra elsősorban szellemi meggyökerezés” – vallotta meg a német újságíróknak. S ez itt, az egy- másba ékelődő Kárpát-medencei népek közös hazájában nemcsak karácsonyi üzenetként, hanem tartós intelemként is hangozhat.

(Új Szó, 2001. december 14.)

Közös értékek nyomában

Üdv az iskolának!

„Az iskola egy nép, egy-egy táj lelke” – szakad fel a himnikus rádöbbenés Reményik Sándor verséből a most negyvenéves nagykaposi gimnázium emlékkönyvében. Valójában szerény kivitelezésű füzet ez, melynek lapjain azonban élettélivé válik a költői fohász és bizonyosság. A benne szereplő írásokból hol tényközlő szikársággal, hol pedig az ellágyuló emlékezet szárnyán megelevenedik, miként is szolgálja e vidéki alma mater a közösségi megmaradást.

A szüntelen résen állás kisebbségi kényszeréről tanúskodnak magának az indulásnak a körülményei is. Ahogy az alapító Géczai Lajos visszaemlékezéséből kiderül, a véletlen szerencsét is üstökön kellett ragadni ahhoz, hogy a volt Nagykaposi járás, talán utolsóként az akkori, úgynevezett kis járások között 1957-ben középiskolához juthasson.

E „végvári” iskola kapuit napjainkig több mint kétezer diák hagyta el, ebből Tancsák András visszaillesztése szerint 1012 érettségizett magyarul, akiknek 40 százaléka szerzett felsőfokú képesítést. Az intézmény ugyanis közös igazgatású, tagozatos, az oktatás magyar és szlovák tannyelvű osztályokban folyik. Maga a jubileumi kiadvány is kétnyelvű, s a szlovákra is lefordított villanó emlékképek és eszmefuttatások a nemzetiségi önértéktudat magabiztosságáról tanúskodnak. A tanárok és egykori diákok megnyilatkozásai kétségtelenné teszik: ennek az iskolának a falai között a magyar anyanyelvű tudásszerzés őrzi szellemi szuverenitását, szakmai elismerést és tekintélyt vívott ki.

A növendékektől származó múltidézők többsége a hetvenes évekbe nyúlik vissza. Így az első, az egy évtizeddel korábbi évjáratok érettségizetteiben már nosztalgiát válthat ki az is, hogy az időrendi felsorolásban megtalálják saját nevüket. Nehéz szabadulni – mint közéjük tartozónak – a tudat alatt is motoszkaló kérdéstől: vajon éreznek-e még nemzedéki összetartozást? Őrzik-e még emlékezetükben a diákos dac és felszabadultság akkori sajátos kifejezésre juttatását, amikor még nem sejtették, hogy mennyi szárba szökkenő remény, csalódás, belső tusa, és lelkiismereti válság is kíséri majd útjukon a közösségi felelősségvállalást? Talán nemzedéki jelkép is lehetne az a teadélutánokon teljes hangerővel megszólaltatott viharvert lemez, melyről véget nem érően pattogott a *Híd a Kwai folyón* című regény filmváltozatának híres, füttyös indulója, lévén, hogy állítólagos tilalom alá került, merthogy a nyugat-németországi Bundeswehrben is rendszeresítették.

Nagykapos és környéke művelődéstörténetében Géczi Lajos korszakhatárnak érzi az iskola megnyitását. Igen, hiszen annak létével elválaszthatatlanul összefonódik, hogy e táj a mindennapi szóhasználatban és a publicisztikában is visszanyerte ősi önazonosságát, Ung-vidék lett. S emögött kimondatlanul is ott érződött, hogy a „Latorca, Laborc és Ung határolta háromszögben” nem veszték el a tágabb ungi régióhoz kötő történeti hovatartozás határokon átnyúló szálai. Az iskola tanárainak és diákjainak jóvoltából alakult ki az egykori sárospataki nagy hírű kollégium örökségének letéteményesével, az ottani Rákóczi Gimnáziummal az a termékeny kapcsolat, amely nélkül talán Erdélyi János emlékének hagyományereje is fogyatékosabb lenne. A kaposi református templom előtti parkban nemrég végre méltó helyre került a mai kisváros, az egykori jobbágyfalú neves szülöttjének szobra. Ennek 1968-ban történt felavatását követően a szóban forgó együttműködés jegyében terebélyesedett közművelődési mozgalommá az Erdélyi-hagyományébresztés. S alighanem ez alapozta meg az Ungvidéki önmegismerés felzárkózását és társadalmi rangját.

Számos értékes néprajzi kiadvány jelzi az ebbéli helyi igyekezetet, amire kiváltképp szükség van napjainkban, amikor a közigazgatási határok „átrendezése” elszakította egymástól Nagykapos környékét a Bodrogköztől. Ugyanakkor eleven ösztönzésre találhat az a tágabb tájtudat, mely politikai béklyóitól megszabadulva akadálymentesebben terjedhet Kárpátalja metropolisáig, Ungvárig, miközben dél felől megéri a Felső-Tisza-vidék központjának, Debrecennek a szellemi vonzereje is. Ugyancsak üdvös lenne az ilyen dimenziójú és beágyazódású tájtörténeti vizsgálódás. Lehet, hogy talán már forgat is a fejében hasonló terveket a nagykaposi gimnáziumból kikerült valamelyik fiatal diplomás növendék, aki az oly testközelben négy évtizedre is képes távolságtartó tárgyilagossággal tekinteni. Az ilyesfajta elhatározások megvalósításába manapság azonban meghatározóan beleszól, hogy sikerül-e támogatókat szerezni.

A jubileumi kiadványban a szponzorok között szerepel a vajáni hőerőmű és a Sloznaft ottani részlege mellett egy kft. és a Gascharitas Alapítvány, valamint a szülői munkaközösség, mely nem valószínű, hogy dúskálna az anyagiakban.

Scholae Salutem! Üdv az iskolának! De egykori diákjai között vajon mennyien lehetnek a jól menő és jövedelmükből a szellem oltárán is áldozni hajlandó szponzorképes magyar vállalkozók?

(Új Szó, 1997. július 23.)

A közös történetírás esélyei

Aligha férhet kétség hozzá, hogy az új típusú, az integráció követelményeinek megfelelő demokratikus értékrend szellemében fogant tankönyveknek meghatározó szerepük van az egymás iránti ellenségképek, ellenérzések és történelmi görcsök leküzdésében. De vajon nem bizonyul-e hiábavalónak a történészek és tankönyvírók ilyen irányú igyekezete a közgondolkodás könnyen gerjeszthető beidegződéseivel szemben? E probléma jelenléte és ugyancsak eleven megjelenése, úgy tűnik, nem szegi kedvét a lengyel történészek egy olyan, szomszéd országbeli kollégáikkal együtt a rendszerváltás után elindított vállalkozásának, melyet annak egyik résztvevője országaik „közösén átgondolt történetének” megírására irányuló törekvésnek nevezett.

Az elhatározás 1990 áprilisában született, amikor Rómában a Keresztény Kultúra Intézetében az egykori lengyel nemesi köztársaság, a Rzeczpospolita négy utódállamának, Lengyelországnak, Litvániának, Ukrajnának és Fehéroroszországnak a történészei közös szerkesztőbizottságot hoztak létre országaik közös történelmét új megközelítésben, az egymás valószínűs vagy vélt igazát mélyebben, az egymás iránti megértés és empátia szellemében megvilágító nemzeti szintézisek megírására. A kezdeményezést a Közép-Európa Intézetek Föderációja karolta fel, amelyet a lublini Kelet-Közép-Európa Intézet hozott létre. Egyébként a tágabb koordináló szerepet betöltő föderáció az említett országokon kívül cseh, szlovák és magyar kutatóműhelyeket is magában foglal. A szerkesztőbizottság 1996-ban elfogadta a közös szempontú négy nemzeti feldolgozás egyenként mintegy 600 oldalnyi terjedelmű kötetét, amelyből eddig csak két, Ukrajna történelmével foglalkozó kiadvány jelent meg. A *Regio* című, a Teleki László Alapítvány kiadásában megjelenő folyóirat tavalyi 4. száma egy, a történelem és az integráció kérdéseiről rendezett budapesti nemzetközi konferencia kapcsán válogatást közölt a lublini kísérletet lengyel és ukrán oldalról bemutató írásokból. Ezekhez kapcsolódik a dunaszerdahelyi Simon Attilától származó rövid közlemény is. Ez érzékletesen rávilágít a történetiszemlélet múltbeli tehertételeinek szlovák–magyar viszonylatban is meglévő párhuzamaira és hasonmásaira.

Nyolc év alatt több mint harmincszor találkozott a lublini próbálkozásban részt vevő szerzői munkaközösség. A kötetlen vita sokszor vált viharos nézetütközéssé, amikor szinte késhegyig menő harcot folytattak egy-egy szóért, kifejezésért. A véleménycserek természetes velejárója volt a vitára bocsátott szöveg többszöri átírása. A szempont ugyanis, amely a történeti értékelés nemzeti látószögét megőrizve igyekezett azt párosítani egy közös

értékkrend követelményrendszerével, az egymás érvelésének messzemenő tiszteletben tartásán alapult. A szerzők az események és folyamatok értelmezésében mutatkozó eltérések és ellentétek okainak, gyökereinek feltárására törekedtek. „Nagyon határozottan alá kell húznunk, hogy nem a nézetek uniformizálásáról volt szó, sem pedig arról, hogy az egyes szerzőket valamiféle előre kialakított álláspont elfogadására kötelezzük. Azt viszont alapelvvé tettük, hogy minden szerző vegyen figyelembe minden szempontot, ismerkedjen meg a többiek véleményével és álláspontjával, s ezek ismeretében fogalmazza meg saját véleményét” – hangsúlyozta Jerzy Kłoczowski. Ebből nyilvánvaló, hogy a szerzők nem valamiféle, az ellentétektől megfosztott, kilúgozott pozitív történelmi példatár felsorakoztatásával keresték a négy nemzet egykori állami együttélésének közös értékeit, ahogy ezt az elmúlt évtizedekben térségükben tapasztalhattuk – s ami ellenkező ideológiai köntösben, ma is kísért –, hanem éppen ellenkezőleg, a történelem ellentmondásos örvénylésében igyekeztek megragadni az egymást gazdagító történelmi örökséget. Ennek pedig nyilván természetes velejárója lett nemcsak a konszenzus kifejezésre juttatása, hanem az értékelésekben feloldatlanul maradó különbségek kölcsönös tudomásul vétele is. A közösen elfogadott kritérium, hogy az egyes korok feltételrendszerébe ágyazottan táruljanak fel a hosszú távú, emberközpontú, a toleranciát erősítő tendenciák, természetesen megkönnyítette a történészek közötti szőértest.

A lengyel rendi állam utódjainak együttélésében nem kevés a távoli és a közeli történelmi múltból örökölt s egyoldalú, nemzeti kizárólagosságra épülő történelemszemlélet által táplált konfliktusforrás. Ezek között központi helyet foglal el a „lengyelcentrizmus”, mely a soknemzetiségű Rzeczpospolitát, ahol a 16–17. században az államfenntartó nemesség és főúri rend ellengyelesedett, a lengyel nemzeti történelemmel azonosítja. Saját bőrünkön érezzük e probléma jelenvalóságát a soknemzetiségű történelmi Magyarország népeinek együttéléséről kialakult kép torzulásaiban. Mint ahogy – amint azt Hanna Dylağowa írja – „gyakran az az érzésünk támadhat, hogy megfordult a helyzet: az egykori Rzeczpospolita területének lengyelesítése helyett litvánosítása, ukránosítása, fehéroroszosítása folyik”.

A múltbeli együttélés multikulturális értelmezése kiváltképp érzékeny önmeghatározási problémákkal találkozik lengyel–litván vonatkozásban. A lengyel romantika legsajátosabb vonását, a messianizmust megtestesítő Mickiewicz *Pan Tadeusz* című hőskölteménye – amely Szerb Antalt a régi Magyarország nemesi világára emlékeztette – „Litvánia, hazám” felkiáltással kezdődik. Az önálló litván állam megszületéséig ez nem okozott identitás zavart. De 1918 után a kétféle öntudat közötti választás gyötrelmei – ahogy azt Czesław Miłosz 1989-ben írta – „...gyakran a lehető legközelebb

álló embereket távolították el egymástól, testvért testvérral fordították szembe”. Nemkülönben kibékíthetetlen történeti tudathasadás jellemzi az ukrán–lengyel viszony értékelését is. Míg az ukránok számára a 17. században kirobbant lengyelelles kozák felkelés vezetője, Bohdan Hmelnyickij nemzeti szabadsághős, a lengyelek szemében a lengyel államiságot eláruló lázadó.

S e konfliktust hordozó történelmi meghasonlás kapcsán következett be egy olyan esemény, mely ugyancsak elgondolkodtathatja a lublini kísérlet közreműködőit a történelemszemlélet alakításának göröngyös útjáról. Vajon tudtak-e arról, hogy amikor lépésről lépésre sikerült számos súlyos kérdésben megegyezésre jutniuk, a lengyel kinematográfia nyolc és fél millió dolláros befektetéssel Henryk Sienkiewicz híres trilógiája harmadik kötetének, a *Tűzzel-vassal*nak a megfilmesítésén buzgólkodik? A hatalmas összeg előteremtésére valóságos nemzeti adakozás indult, s a film elkészítése és bemutatása lengyel lapok szerint nemzeti extázist váltott ki. A bemutatón ott volt az egész lengyel politikai elit. Mint ismeretes, Sienkiewicz regénye a lengyel főnemesség köré fon dicsfényt. A mai Ukrajna öthrivás bankjegyén viszont Bohdan Hmelnyickij portréja ékeskedik. A Hmelnyickij alakítását elvállaló ukrán színész szerint a film az ukrán hejtmant Sienkiewiczessel ellentétben mégis árnyaltabban, kiváló hadvezérként ábrázolja. Mindenesetre úgy tűnik, a nagyszabású, hollywoodi stílusú film nem okozott feszültséget az ukrán–lengyel viszonyban. Sőt, Kijevben csempészett kazettákról vetítik.

Csak az a kérdés, új szemléleti alapok megszilárdulása nélkül képes-e a közgondolkodás valóságosan is feloldani térségünk történelmi antagonizmusait?

(Új Szó, 1999. szeptember 17.)

Tartalom

Előszó	5
Tűnődés a történeti gondolkodásról	7
Tudatjáratok és mozgásirányok	7
A történelem realista barázdái	9
Egy új keletű államünnepről	11
A többirányú fogékonyság és kötődés szükségérzete	14
Ha a szobrok beszélni tudnának...	14
„Minden magyar megmozdulás tükörpróbája”	16
1848–49 öröksége a Tiso-kép árnyékában sem halványult el	21
A hajbókolás nélküli szlovák–magyar kézfogásra szólított fel (Ludovít Kubáni)	25
Kölcsönös tisztelettel – közösségi megújulás	26
Az Osztrák–Magyar Monarchia, avagy az újraértékelés igénye	28
Ellentétek bűvkörében	31
Polgári értéktisztelet és politikusi célszerűség (Eduard Beneš)	31
Szlovák–magyar történeti perlekedés a Slovenské pohľady hasábjain (1921–1938)	33
Egy glossza és az együttgondolkodásra készítő ráébredés	36
Közös felelősséggel a kisebbségekért	39
Az elfelejtett Milan Hodža	39
Milan Hodža időszerűsége	40
Búvópatakos történelmünk	43
A közösségszolgálat elkötelezettjei	46
Másokra gondolva önmaga útjait járta (Szalatnai Rezső)	46
Ami a kisebbségben érték, az egyetemes magyarságot gazdagítja (Dobossy László)	53
A számontartás hézagai... (Kovács Endre)	55
Szellemi útlevel az utókornak (Boross Zoltán)	57
Kisebbségi kötődés és európai távlat (Krammer Jenő)	59
A múlt utoléri a jelent (Gömöry János)	62
A közép-európai föderalizmus szerelmese (Borsody István)	68
A közösséggé válás folytonossága	71
Írásaiban a múlt ölelkezik a mával (Turczel Lajos)	71
Ellenőrzött hídverés – az éter hullámhosszain	73
Az igazi béke: ha valamennyi nép győztesnek érezheti magát	76
Kik a győztesek?	76
Hitelesen – Sztálingrádról	77

Győzők és legyőzöttek	79
Parádés, de nyugtalanító	82
Jalta	83
Továbbélő legendák – új keletű mítoszok	85
Jelképek értékvesztése	87
A háború járószalagján	90
Önállóság és történelmi igazságérzet a Baltikumban	90
A második haza emléke	92
A méltóságteljes halálért fogtak fegyvert	94
A kiszolgáltatottság tragédiája	96
Átállási kísérlet – Csatló módra	98
„Mi közünk nekünk ehhez?”	101
Hajszálon múltó megmaradásunk	104
Debreceni gyökerek	104
Csak a dokumentumokkal alátámasztott tények megtámadhatatlanok	105
A diplomáciai erőfeszítések értelme	108
A fábryi erkölcsi demokrácia – élő folyamatosság	111
A túlélés kapaszkodói	113
A közösségépítés kihívásai	113
A számkivetetté vált egykori újságíró-fejedelem (Dzurányi László)	117
Volt egy másik Csemadok	119
Kortörténeti folyamatok és kisebbségi jövőkép	121
A hasonmás kísértése	126
A nemzetiségen belüli összekötő szálak	128
A nemzeti együttérzés kútforrása – 1956	131
Védekezés és közösségépítés	131
„Amikor a stószai hangszóró a nyárnál hangosabban ölte a csendet”	133
A mártírsors politikai öröksége (Nagy Imre)	135
A sors jelképerejű ítélkezése	138
Torzult Nagy Imre-kép – a cseh közegben	140
Az igazságkeresés stációi (Maléter Pál)	141
1956 a kisebbségi önazonosság tükrében	143
Reménysugarak visszfénye – 1968	149
Kétszínűség vagy kétlelkűség?	149
Fiatalos előrelátás	154
A kisebbségi politikai vice mint önazonosság	156
Nosztalgia és gyanakvó szűkkeblűség	158
Mit jelentett a közös állam	158

Volt egyszer egy republika...	160
Az együvé tartozás – egyenrangúság	161
Ütközőzónában	164
Tito „feltámadása”	164
Kijózanító pisztolylövések	165
Koszovó	167
A húsvéti görög csókon innen és túl	169
Sajátosságok és rokon vonások	171
Párhuzamok furcsasága	171
A finn rejtélyről	172
A csitári hegyek Izlandba is elérnek	174
Az önmegőrzés lelki lenyomatai	177
Szólaljanak meg az áldozatok	177
Az otthonra találás – szellemi meggyökerezés	179
Közös értékek nyomában	184
Üdv az iskolának!	184
A közös történetírás esélyei	186

Kiss József

Kötődések és távlatok

Cikkek, esszék, tanulmányok

Kiadta a Nap Kiadó, Dunaszerdahely, 2002

P. O. Box 72. Dunajská Streda

Felelős kiadó: Barak László

Felelős szerkesztő: Csanda Gábor

Nyomdai előkészítés: NAP Kiadó – Mészáros Angelika

Nyomta: Valeur Kft., Dunaszerdahely, 2002

ISBN: 80-89032-26-5